ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

# ΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ

| | |
|---|---|
| *Συγγραφέας καί τίτλος πρωτοτύπου* | Karl Marx<br>Zur Judenfrage |
| *Μετάφραση* | Γιάννης Κρητικός |
| *Μετάφραση Εἰσαγωγῆς* | Μυρσίνη Ζορμπᾶ |
| *Φωτοστοιχειοθεσία* | Γ. Λεοντακιανάκος & Υἱοί<br>Δ. Πλακεντίας 31, Χαλάνδρι<br>τηλ. 6812457 |
| *Ὁλοκλήρωση τυπογραφικῆς ἐργασίας* | Νοέμβρης 1978 |





*Ἐκδόσεις «Ὀδυσσέας»* Ζαλόγγου 9 τηλ. 36.19.724

# ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

*ΜΑΡΙΟ ΡΟΣΙ*

# *ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

Ὁ Μάριο Ρόσι γεννήθηκε στή Νάπολη τό 1916 καί ἀπόκτησε μιά πολύ ἀνεξάρτητη διαμόρφωση μέσα ἀπό τή συνειδητή καί ριζοσπαστική ἀντίθεσή του στό φασισμό. Μόνο μετά τόν πόλεμο καί ἀφοῦ δούλεψε γιά μεγάλο διάστημα σάν φιλόλογος σέ γυμνάσια συνάντησε τόν ἄνθρωπο πού θά γινόταν ὁ δάσκαλός του, τόν Γκαλβάνο Ντέλα Βόλπε, κι ἀπό κείνη τή στιγμή ἀποφασίζει να ἐγκαταλείψει τήν κλασική φιλολογία καί νά περάσει στή φιλοσοφία.

Τό 1954 ἐκλέγεται καθηγητής παρουσιάζοντας μιά διατριβή μέ θέμα «Εἰσαγωγή στήν ἱστορία τῶν ἑρμηνειῶν τοῦ Χέγκελ». Διδάσκει Αἰσθητική καί Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Μεσήνας καί δημοσιεύει τό ἔργο «Ὁ Μάρξ καί ἡ χεγκελιανή διαλεκτική» (1960). Τό 1974 δημοσίευσε τόν τόμο «Κουλτούρα καί ἐπανάσταση». Ἡ εἰσαγωγή πού δημοσιεύουμε ἐδῶ εἶναι ἀπό τόν τρίτο τόμο τοῦ ἔργου του «Ἀπό τόν Χέγκελ στόν Μάρξ», πού ἔχει τό γενικό τίτλο «Ἡ χεγκελιανή σχολή. Ὁ νεαρός Μάρξ».

## «Τό ἑβραϊκό ζήτημα»

*Ἡ τελευταία πράξη τῆς συνεργασίας τοῦ Μάρξ μέ τούς δημοκρατικο-ριζοσπάστες συντρόφους του τῆς ὁμάδας Ρούγκε - Φρέμπελ ὑπῆρξε ἡ κοπιαστική ἵδρυση μιᾶς νέας ἐπιθεώρησης μέ τόν τίτλο* Γαλλο-γερμανικά χρονικά, *πού ἐπρόκειτο νά ἐκδοθεῖ στό Παρίσι, ὅπου ὁ Μάρξ καί ὁ Ρούγκε μεταφέρθηκαν καί ἐγκαταστάθηκαν στά τέλη τοῦ χρόνου (Ὀκτώβρη τοῦ 1843 ὁ Μάρξ, Δεκέμβρη ὁ Ρούγκε). Τίς λεπτομερέστερες συνθῆκες καί ὅρους αὐτῆς τῆς προσπάθειας πραγματεύονται ἐκτεταμένα οἱ βιογράφοι τοῦ Μάρξ καί, πιό πρόσφατα, ὁ Κορνού στό ἔργο τοῦ ὁποίου παραπέμπουμε γιά λεπτομερέστερες πληροφορίες. Ἐδῶ θά ποῦμε μονάχα πώς ἡ ἀπήχηση τοῦ μοναδικοῦ διπλοῦ τεύχους τῆς ἐπιθεώρησης, πού ἔκανε τήν ἐμφάνισή της τό Μάρτη τοῦ 1844, οἱ προσδοκίες πού γέννησε στά φιλελεύθερα πνεύματα καί ἡ μανία τῶν ἀρχῶν πού μέ ἀγωνία τήν αναζήτησαν γιά νά τήν κατάσχουν, ὅλα αὐτά βρίσκονταν σέ ἀντιστοιχία μέ τήν ἱστορική της σημασία. Γιατί τό τεῦχος αὐτό εἶναι, παράλληλα, τό ντοκουμέντο τοῦ πιό προχωρημένου σημείου ὅπου ἔφτασε ἡ χεγκελιανή Ἀριστερά στήν προσπάθειά της νά ξεπεράσει τήν ἐθνικιστική νομιμοφροσύνη καί τίς μισές νομιμοφανεῖς διαμαρτυρίες,*

*νά δεχτεῖ μέ εἰλικρίνεια τή νέα δημοκρατική παγκοσμιότητα, πού τή συμβόλιζε, κάτω ἀπ' τόν ἴδιο τίτλο, ἡ ἕνωση τῆς «γαλλικῆς καρδιᾶς» μέ τό «γερμανικό νοῦ» σύμφωνα μέ τήν εἰκόνα τοῦ Φόυερμπαχ, πού προαναγγέλλει τήν ἰδεατή καθολικότητα τῆς φιλελεύθερης εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης τοῦ '48· ἀλλά περιέχει ἐπίσης, μέ τά δύο ἄρθρα τοῦ Μάρξ,* Τό ἑβραϊκό ζήτημα *καί τήν* Εἰσαγωγή στήν κριτική τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, *καθώς καί μέ κεῖνα τοῦ Ἔνγκελς, τή μαρτυρία ὅτι εἶχε πιά ξεπεραστεῖ ἀπό μέρους καί τῶν δύο ἡ* πολιτική ἰδεολογία *γενικά, καί περιέχει ἀκόμη τήν κατάκτηση τοῦ πεδίου τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς καί τήν πρώτη κοινή, τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, διακήρυξη συμμετοχῆς στόν κομμουνισμό.*

*Τό μοναδικό τεῦχος τῶν* Deutsch-französische Jahrbücher, *πού ἐκδόθηκε μέ τή φροντίδα τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ροῦγκε, περιέχει πρίν ἀπ' ὅλα τό πρόγραμμα τῆς ἐπιθεώρησης, γραμμένο ἀπό τό Ροῦγκε· ἀκολουθοῦν οἱ ἐπιστολές πού εἶχαν ἀνταλλάξει μεταξύ τους ὁ Ροῦγκε καί ὁ Μάρξ, ὁ Μπακούνιν καί ὁ Φόυερμπαχ, καί πού ὁ Ροῦγκε δημοσίευσε πρός ὁλοκλήρωση τοῦ προγράμματος, γιά νά δείξει στούς ἀναγνῶστες μέσα ἀπό ποιά ἀνταλλαγή ἰδεῶν εἶχε γεννηθεῖ ἡ ἐπιθεώρηση: ἐδῶ κάνουν τήν ἐμφάνισή τους τρεῖς ἐπιστολές τοῦ Μάρξ στό Ροῦγκε, δύο τοῦ Ροῦγκε στό Μάρξ, μία τοῦ Μπακούνιν στό Ροῦγκε, ἡ ἀπάντηση τοῦ Ροῦγκε στό Μπακούνιν καί μιά ἐπιστολή τοῦ Φόυερμπαχ στό Ροῦγκε. Στή συνέχεια βρίσκουμε τοῦ Χάινε,* Ὠδές πρός ἐξύμνηση τοῦ βασιλιᾶ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας *(σατιρικές, φυσικά), καθώς καί τή δημοσίευση τῆς* Ἀπόφασης τοῦ πρώτου Ἐφετείου τῆς Γερουσίας μετά τήν ἀνάκριση πού διενεργήθηκε σέ βάρος τοῦ Δρ Γ. Γιακόμπι γιά ἐσχάτη προδοσία, ἔγκλημα καθοσιώσεως καί ἀήθη

καί βλάσφημη κριτική τῶν νόμων τοῦ κράτους. *Ἀκολουθοῦν τά ἄρθρα: ἡ* Εἰσαγωγή *τοῦ Μάρξ οἱ* Γενικές γραμμές μιᾶς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας *τοῦ Ἔνγκελς καί, μετά ἕνα* intermezzo *πού τό συνιστοῦν τά* Γράμματα ἀπό τό Παρίσι *τοῦ Χές, τό* Τελικό πρωτόκολλο τῆς σύσκεψης τῶν ὑπουργῶν τῆς Βιέννης τῆς 12 Ἰουνίου 1834 *τοῦ Μπερνάις καί ἡ* Προδοσία *τοῦ Χέρβεγκ, τά δύο ἄλλα μεγαλύτερα ἄρθρα τοῦ τεύχους, τό* Παρελθόν καί παρόν *τοῦ Ἔνγκελς καί* Τό ἑβραϊκό ζήτημα *τοῦ Μάρξ. Τό τεῦχος κλείνει μέ μιά συνοπτική παρουσίαση τοῦ Τύπου.*

*Πρίν διατυπώσουμε τίς παρατηρήσεις μας γιά τό πιό σημαντικό γραφτό,* Τό ἑβραϊκό ζήτημα, *πρέπει νά ποῦμε κάτι γιά τό τελευταῖο ἀπό τά γράμματα πού περιλαμβάνονται στήν ἀλληλογραφία μέ τήν ὁποία ἀνοίγει τό τεῦχος, τό γράμμα τοῦ Μάρξ στό Ροῦγκε, μέ ἡμερομηνία Κρόιτσναχ, Σεπτέμβρης '43, γιατί αὐτό δείχνει καθαρά τήν ὀπτική τοῦ Μάρξ μόλις τίς παραμονές τοῦ περάσματός του στόν κομμουνισμό. Ὑπογραμμίζοντας τά καθήκοντα τῆς νέας ἐπιθεώρησης, ὁ Μάρξ λέει σ' ἕνα ὁρισμένο σημεῖο: «Δέν προγραμματίζουμε τόν αὐριανό κόσμο μέ τή δογματική σκέψη, ἀλλά ἀντίθετα ἀναζητᾶμε τό νέο κόσμο στό ἀκροτελεύτιο ἀκριβῶς σημεῖο τῆς κριτικῆς τοῦ παλαιοῦ. Μέχρι σήμερα οἱ φιλόσοφοι φύλαγαν στό συρτάρι τους τή λύση ὅλων τῶν αἰνιγμάτων, καί τό κάθε ἀγαθό ζωντόβολο τοῦ κόσμου τῆς ἐξωτερικότητας δέν εἶχε παρά νά ἀνοίξει διάπλατα τό στόμα του γιά νά τό μπουκώσουν μέ τίς λιχουδιές τῆς ἀπόλυτης ἐπιστήμης. Ἡ φιλοσοφία ἐξανθρωπίστηκε· χαρακτηριστικότερη ἀπόδειξη εἶναι τό ὅτι ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφική συνείδηση ἔχει τώρα ἐμπλακεῖ σέ διαμάχες, ὄχι μόνο μέ ἐξωτερικά στοιχεῖα, ἀλλά καί στό ἴδιο τό ἐσωτερικό της. Ἄν ἡ οἰκοδόμηση τοῦ μέλλοντος καί ἡ*

*κατάστρωση όριστικῶν σχεδίων γιά τήν αἰωνιότητα δέν εἶναι δική μας δουλειά, γίνεται ἀκόμη πιό ξεκάθαρο αὐτό πού πρέπει νά πραγματοποιήσουμε σήμερα: ἐννοῶ τή* ριζική κριτική τοῦ συνόλου τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων, *ριζική μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν φοβᾶται τά ἴδια τά συμπεράσματά της καί, πολύ περισσότερο, τή σύγκρουση μέ τίς κατεστημένες δυνάμεις».*

*Ὁ Μάρξ δέν ἔχει, λοιπόν, παραιτηθεῖ ἀπό δύο πράγματα: ἀπό κεῖνο πού ἦταν πιό πρωτότυπο, τήν «πρακτική ἀνατροπή τῆς φιλοσοφίας», κι ἀπ' τό κοινό σέ ὅλους τούς νεαρούς χεγκελιανούς στοιχεῖο τῆς κριτικῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ. Μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅμως, ἐδῶ πολύ περισσότερο ἡ συνέχεια, πού μαρτυρᾶ τίς τελευταῖες ἐπιφυλάξεις τοῦ Μάρξ ἀπέναντι στόν κομμουνισμό (καί, ταυτόχρονα, ὅτι αὐτές οἱ ἐπιφυλάξεις κρατοῦσαν μέχρι τήν τελευταία στιγμή: μία ἀντίσταση πού δείχνει τή σοβαρότητα καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἀνατροπῆς της).*

*«Γι' αὐτό καί δέν βρίσκω σκόπιμο νά ὑψώσουμε κάποιο δογματικό λάβαρο· πρέπει ἀντίθετα νά προσπαθήσουμε νά βοηθήσουμε τούς δογματικούς νά δοῦν καθαρά μέσα ἀπό τίς δικές τους θέσεις. Ἀπ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἄποψη ὁ* κομμουνισμός *εἶναι μιά δογματική ἀφαίρεση, καί δέν ἐννοῶ κάποιον φανταστικό ἤ ἁπλῶς δυνατό κομμουνισμό, ἀλλά τόν ὑπαρκτό, τόν σημερινό κομμουνισμό πού διδάσκουν οἱ Καμπέ, Ντεζαμί, Βάιτλινγκ, κ.λπ. Τοῦτος δῶ ὁ κομμουνισμός δέν εἶναι παρά μιά πρωτότυπη ἐκδήλωση τῶν ἀρχῶν τοῦ οὐμανισμοῦ. Ἄρα ἐξάλειψη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί κομμουνισμός δέν εἶναι καθόλου συνώνυμα, καί ἄν ὁ κομμουνισμός εἶδε νά τοῦ ἐναντιώνονται ἄλλες σοσιαλιστικές θεωρίες, ὅπως τοῦ Φουριέ, τοῦ Προυντόν, κ.λπ., δέν ἦταν τυχαῖο, ἀλλά ἀναπόφευκτο, γιατί ὁ ἴδιος δέν εἶναι παρά μία ἰδιαίτερη καί ἐπιμέρους πραγμάτωση τῆς σο-*

*σιαλιστικῆς ἀρχῆς. Καί ἡ σοσιαλιστική ἀρχή στό σύνολό της δέν εἶναι, μέ τή σειρά της, παρά μιά ἀπό τίς ὄψεις πού παρουσιάζει ἡ* πραγματικότητα *τῆς ἀληθινῆς ἀνθρώπινης οὐσίας. Πρέπει ὅμως νά ἀσχοληθοῦμε καί μέ τήν ἄλλη ὄψη, τή θεωρητική ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου· ἀντικείμενο δηλαδή τῆς κριτικῆς μας πρέπει νά γίνουν ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη, κ.λπ. Θέλουμε ἐπιπλέον νά ἐπηρεάσουμε τούς σύγχρονούς μας, καί ἰδιαίτερα τούς γερμανούς. Τό ἐρώτημα εἶναι: πῶς θά τό καταφέρουμε; Δύο τάξεις πραγμάτων εἶναι ἀναμφισβήτητες: ἡ θρησκεία καί ἡ πολιτική: τά δύο θέματα πού βρίσκονται στό κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τή σημερινή Γερμανία. Πρέπει νά ξεκινήσουμε ἀπ' αὐτά καί στήν κατάσταση πού βρίσκονται, κι ὄχι νά ἀντιπαραθέσουμε ἕνα σύστημα τοῦ εἴδους* Ταξίδι στήν 'Ικαρία».

*Πρέπει νά βιαστοῦμε νά διευκρινίσουμε ὅτι αὐτές οἱ κριτικές τοῦ Μάρξ ἀφοροῦν τόν οὐτοπικό καί ὄχι τόν «ἐπιστημονικό» κομμουνισμό. Αὐτό ὅμως θά ἦταν σάν νά ὑποστηρίζαμε ὅτι ὁ Μάρξ κάνει κριτική στόν οὐτοπικό κομμουνισμό ἐξ ὀνόματος τοῦ* ἐπιστημονικοῦ *πρίν ἀκόμη ἐπεξεργαστεῖ μιά ὁποιαδήποτε κομμουνιστική ἤ σοσιαλιστική ἀντίληψη, καί ὅτι τέλος ὁ* ἐπιστημονικός *σοσιαλισμός γεννιέται μέσα στό νοῦ τοῦ Μάρξ πολύ πρίν γεννηθεῖ καθαυτός. Καί ὅμως, ἡ συνέχεια τοῦ γράμματος δείχνει ὅτι κι αὐτό τό παράδοξο περικλείει ἕνα κομμάτι ἀλήθειας καί τοῦτο ἀποτελεῖ τό μεγάλο ἐνδιαφέρον τοῦ γραφτοῦ πού μελετοῦμε. Ὁ Μάρξ, λοιπόν, γνωρίζει τόν Καμπέ, τόν Ντεζαμί, τόν Φουριέ καί τόν Προυντόν (πέρα φυσικά ἀπό τόν Βάιτλινγκ) καί ξέρει κιόλας τή διαφορά ἀνάμεσα σέ κομμουνιστικές καί σοσιαλιστικές θεωρίες. Παράλληλα, ἀντιλαμβάνεται τό σοσιαλισμό σάν μιά πλευρά τοῦ οὐμανισμοῦ καί τόν κομμουνισμό σάν μιά πλευρά τοῦ σοσιαλισμοῦ. Πιό*

*συγκεκριμένα, ὁ κομμουνισμός τοῦ φαίνεται «διαβρωμένος ἀπό τό ἀντίθετό του, τήν ἀτομική οὐσία». Θά ἦταν ἀνώφελο νά ἀρνηθοῦμε ὅτι, ὡς πρός τή μορφή, βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά νιοστή διαλεκτική ἀντιπαράθεση, τοῦ τύπου ἐκείνου πού εἶχε γεννηθεῖ ἀνάμεσα στά δύο «κομμάτια» ὅπου διασπάστηκε ἡ χεγκελιανή Σχολή, μέ μιά λέξη τοῦ χεγκελιανοῦ τύπου Πίστης καί Διαφωτισμοῦ (γιά νά μή μιλήσουμε κυριολεκτικά γιά μνεία τῶν σελίδων τοῦ Χέγκελ ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀντίθεση μεταξύ «ἰδιοκτησίας» καί «κοινότητας ἀγαθῶν», πού εἴδαμε στό τέλος τοῦ πρώτου μέρους τῆς* Φαινομενολογίας*). Καί ὅμως, στήν οὐσία αὐτή ἡ τόσο ἀφηρημένη ἀντιπαράθεση καταλήγει νά σημαίνει κάτι τό πολύ πιό συγκεκριμένο καί εὔλογο, πού ἔχει κιόλας ἀναγγελθεῖ στό τέλος τῆς δεύτερης παραγράφου, ὅπου ὁ Μάρξ λέει ὅτι ἀφοῦ θρησκεία καί πολιτική ἀποτελοῦν πραγματικά ἐνδιαφέροντα τῶν γερμανῶν τῆς* ἐποχῆς, *«πρέπει νά τίς ἀποκαταστήσουμε τέτιες πού εἶναι πραγματικά» καί νά μήν προσφέρουμε ὡραῖα καί τελειωμένα, δηλαδή δογματικά, συστήματα. Ἀλλά σ' αὐτό τό σημεῖο δέν μποροῦμε νά συλλάβουμε τό πιό ἐνδιαφέρον νόημα αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς ἀντιπαράθεσης (καθαυτῆς, ἐπαναλαμβάνουμε, ἀφηρημένης στή μορφή) παρά μόνο ἄν διαβάσουμε τή συνέχεια:*

*«Ὁ λόγος ὑπῆρχε ἀνέκαθεν, ὄχι ὅμως πάντα μέ τή λογική του μορφή. Μποροῦμε λοιπόν νά συνδέσουμε τήν κριτική μέ κάθε μορφή θεωρητικῆς καί πρακτικῆς συνείδησης καί νά ἀναδείξουμε, μέσα ἀπό τίς οἰκεῖες μορφές τῆς ὑπάρχουσας πραγματικότητας, τή γνήσια πραγματικότητα, σάν τό δέον γενέσθαι καί τελικό προορισμό της. Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἴδια τήν πραγματική ζωή, τήν πολιτική κατάσταση, ἀκόμη καί κεῖ ὅπου δέν ἔχει διαποτιστεῖ συνειδητά ἀπό τίς σοσιαλιστικές ἐπιταγές, περικλείει σ' ὅλες τίς σύγχρονες μορφές της τά αἰτήματα τῆς*

*λογικῆς. Καί δέν σταματᾶ ἐκεῖ. Ὑποθέτει παντοῦ τόν πραγματωμένο λόγο – ἀλλά ἀκριβῶς γι' αὐτό ὁ ἰδεατός προορισμός της ἀντιφάσκει πρός τίς πραγματικές ἐπιδιώξεις της. Μέ ἀφετηρία τή σύγκρουση αὐτή τῆς πολιτικῆς τάξης μέ τόν ἑαυτό της, ἀναπτύσσεται παντοῦ ἡ ἀλήθεια τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὅπως ἡ* θρησκεία *εἶναι ἡ σύνοψη τῶν θεωρητικῶν ἀγώνων τῆς ἀνθρωπότητας, ἔτσι καί ἡ* πολιτική τάξη *εἶναι ἡ σύνοψη τῶν πρακτικῶν ἀγώνων. Ἡ πολιτική τάξη πραγμάτων, λοιπόν, εἶναι στήν καθαυτό μορφή της –* ***sub specie rei publicae*** *[τήν πολιτική μορφή] – ἡ ἔκφραση κάθε κοινωνικοῦ ἀγώνα, κάθε κοινωνικῆς ἀναγκαιότητας καί ἀλήθειας. Συνεπῶς, τό νά κάνουμε τά καθαρά πολιτικά ζητήματα — τή διαφορά λογουχάρη ἀνάμεσα στό σύστημα τῶν τριῶν τάξεων καί τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα — ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς μας δέν σημαίνει διόλου ὅτι ξεπέφτουμε ἤ ὅτι θίγουμε* ***la hauteur des principes*** *[τήν ἀνωτερότητα τῶν ἀρχῶν]. Γιατί τό ζήτημα αὐτό ἐκφράζει ἁπλῶς μέ* πολιτική *ὁρολογία τή διαφορά ἀνάμεσα στήν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου καί τήν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἄρα ἡ κριτική ὄχι μόνο μπορεῖ ἀλλά καί ἐπιβάλλεται νά εἰσχωρήσει στά προβλήματα αὐτά (πού ἡ σκέψη τῶν ἁπλοϊκῶν σοσιαλιστῶν θεωρεῖ πολύ κατώτερά της). Ἡ κατάδειξη τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος σέ σχέση μέ τό σύστημα τῶν τάξεων, καθιστᾶ τήν κριτική* ἀντικείμενο πρακτικοῦ ἐνδιαφέροντος *γιά μεγάλο τμῆμα τοῦ ἔθνους. Ἐξυψώνοντας τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα ἀπό τήν πολιτική στή γενικευμένη μορφή του καί προβάλλοντας τήν πραγματική σημασία πού περικλείει, ἀναγκάζεται ταυτόχρονα τό τμῆμα αὐτό νά ξεπεράσει τόν ἑαυτό του, γιατί ὁ θρίαμβος τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος συνεπάγεται καί τήν αὐτοκατάργησή του».*

*Στή «δογματική» ἀνάπτυξη τῆς πρότασης ἑνός ἰδεατοῦ συστήματος, ὁλοκληρωμένου καθαυτοῦ,* σέ ἀντιπαράθεση *πρός τήν ὑφιστάμενη πραγματικότητα, ὁ Μάρξ ἀντιτάσσει κυρίως τήν ἐπίκαιρη ἑρμηνεία του γιά τό καθῆκον τῆς* κριτικῆς, *πού εἶναι νά συλλαμβάνει τό δέον* εἶναι, *πού βρίσκεται κρυμμένο μέσα στήν πραγματικότητα τοῦ εἶναι, καί νά τό ἀνακαλύπτει ἀκριβῶς μέσα ἀπό τίς ἀντιφάσεις αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Ἔτσι ἡ πραγματικότητα τοῦ πολιτικοῦ κράτους, μέσα ἀκριβῶς ἀπό τίς ἀντιφάσεις της, δείχνει τό δρόμο ἀπ' τόν ὁποῖο θά ξεπεραστοῦν ὄχι μόνο αὐτές ἀλλά καί τό ἴδιο ἐκεῖνο μέσα ἀπό τά ὅριά του: τό πολιτικό κράτος, «στό ἐσωτερικό τῆς μορφῆς του» καί* «sub specie rei publicae», *δηλαδή* sub specie sui ipsius, *ἐκφράζει τούς ἀγῶνες, τίς ἀνάγκες, τίς ἀλήθειες ὄχι μόνο τίς* πολιτικές *ἀλλά καί τίς* κοινωνικές. *Ὁ Μάρξ ἔφτασε, λοιπόν, στή συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ κριτική τοῦ πολιτικοῦ κράτους, πού ὁ ἴδιος ὁλοκλήρωσε στό ἔργο του κατά τοῦ Χέγκελ, τόν παρέπεμψε στό κοινωνικό ἔδαφος, στήν κοινωνική «ἀλήθεια», δηλαδή στό σοσιαλισμό σάν διάσταση τῆς κατάργησης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας γενικά, ἔστω καί νοούμενο σάν μιά «μονομερῆ» ἄποψη τοῦ «οὑμανισμοῦ». Τέλος, προτείνει σάν «παράδειγμα», σάν «ἰδιαίτερο» ζήτημα τοῦ πολιτικοῦ κράτους, ἐκεῖνο πού εἶναι ἀντίθετα τό κεντρικότατο πρόβλημα πού τόν ἀπασχόλησε, καί ξέρουμε πόσο βασανιστικά, δηλαδή τό θέμα τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στό σύστημα τῶν «κοινωνικῶν στρωμάτων» καί τό «ἀντιπροσωπευτικό» σύστημα. Σ' αὐτό τό «ζήτημα», δηλαδή σ' αὐτή τήν ἀντίφαση τοῦ πολιτικοῦ κράτους μέ ἑαυτό, ὅπου τό τελευταῖο τοῦτο δέν ἀπελευθερώνεται ἀπό τήν «ἀρχή τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων» γιά νά πραγματοποιήσει τήν «ἀρχή» τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος, πού ὅμως ἔχει μέ ποικίλους*

*τρόπους διαβλέψει καί, σέ ὁρισμένες στιγμές, κάτι παραπάνω ἀπό διαβλέψει (λ.χ. στή Γαλλική Ἐπανάσταση), στήν ἀντίφαση αὐτή ὑπονοεῖται ἡ ἴδια ἡ ἀρχή, δηλαδή ἡ ἀρχή τῆς «κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου» (καί τοῦ συνακόλουθου δημοκρατικοῦ ἐξισωτισμοῦ ὅπου ἡ ἀντιπροσώπευση ἔχει ἐναποτεθεῖ γιά νά διαφυλαχτεῖ, ὅπως ξέρουμε, στήν* ἐργασία *γιά τήν κοινωνία) κατά τῆς «κυριαρχίας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας» πού ἐκφράζεται ἀπό τήν «ἀρχή τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων» πού στό βαθμό πού ἀρχίζει νά ἐπεκτείνει τήν ἐπάρκειά της πέρα ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ κράτους «τοῦ συμβιβασμοῦ», σέ κείνη τοῦ σύγχρονου πολιτικοῦ κράτους πού κατάργησε τά Stände, ἀρχίζει παράλληλα νά εἶναι καί ἡ «ἀρχή τῶν τάξεων».*

*Ἄν, μετά ἀπ' αὐτή τήν ἀνάλυση τοῦ «καθήκοντος» πού ἀποθέτει ὁ Μάρξ στήν «κριτική», ἐπιστρέψουμε στήν προηγούμενη κρίση γιά τόν κομμουνισμό, ὅτι εἶναι «μιά ἰδιαίτερη ἐκδήλωση τῆς οὐμανιστικῆς ἀρχῆς, διαβρωμένης ἀπό τό ἀντίθετό της, τήν ἀτομική ἰδιοκτησία», βρίσκουμε ὅτι ἡ ἀφηρημένη διαλεκτική ἀμοιβαιότητα ὅπου ὁ «κομμουνισμός»* ἀνακαλεῖ *τήν «ἀτομική ἰδιοκτησία» ὅπως «ὁ ἀφηρημένος σπιριτουαλισμός ἀνακαλεῖ τόν ἀφηρημένο ὑλισμό» εἶναι δυνατή ἐφόσον, γιά τό Μάρξ, ὁ κομμουνισμός τοῦ Καμπέ καί τοῦ Ντεζαμί παρουσιάζεται «μόνο σάν ἕνα ἀκραῖο ὅριο», δηλαδή παρουσιάζεται ἐπιβεβαιωτικά καί ἐξ ὁρισμοῦ σάν τό* ἀντίθετο *τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί, ἐπομένως, δέν ἔχει σάν περιεχόμενο παρά μόνο αὐτό τό ἀντίθετό του· καί τοῦτο γιατί αὐτός δέν* προκύπτει *ἀπό μιά κριτική τῆς παρούσας πραγματικότητας, δηλαδή ἀπό ἕναν ἐντοπισμό τῶν ἀντιφάσεων τοῦ πολιτικοῦ κράτους (πρόβλημα πού θεωρεῖται ἀπό τούς «χυδαίους σοσιαλιστές» «ἀνάξιο λόγου»),* ἀντιφάσεων *πού μόνες αὐτές μποροῦν νά παραπέμψουν στήν «κοινωνική* ἀλήθεια*».*

*Μέ ὅσα εἴπαμε θελήσαμε μόνο νά ἐξηγήσουμε, δηλαδή νά κατανοήσουμε τό νόημα τῆς θέσης τοῦ Μάρξ, χρησιμοποιώντας τά ντοκουμέντα πού μᾶς τό μαρτυροῦν (καί ἀνάμεσα σ' αὐτά, μιά καί πρόκειται γιά διαλεκτική, τή σελίδα γιά τή διαλεκτική τῆς* Kritik)· *ἀλλά αὐτό μέ κανένα τρόπο δέν σημαίνει ὅτι σκοπεύουμε νά τῆς δώσουμε ἰδιαίτερο βάρος σέ σχέση μέ τή μελλοντική ἀνάπτυξη τοῦ Μάρξ, γιατί ἀπέναντι στήν τελευταία αὐτή εἶναι φανερό ὅτι ἡ θέση πού βρίσκει τά ἐπιχειρήματά της σ' αὐτό τό γράμμα παρουσιάζεται καθυστερημένη ἀπό ἀρκετές ἀπόψεις, καί ὄχι μόνο ἀπ' τήν πιό φανερή ἐκείνη, ὅτι δηλαδή ἀντιμετωπίζεται ἡ «σοσιαλιστική ἀρχή» σάν νά ἀφορᾶ* μόνο *τήν «πραγματική» πλευρά τῆς «ἀληθινῆς ἀνθρώπινης οὐσίας»* πλάι *μόνο κι ὄχι* σάν βάση *τῆς «θεωρητικῆς» πλευρᾶς, δηλαδή τοῦ ἐποικοδομήματος (αὐτό θά τό πετύχει ὁ Μάρξ μονάχα μέ τήν ὁλοκληρωμένη διατύπωση τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας)· ἀλλά καί γιά νά μείνουμε πιό κοντά στήν ἀτμόσφαιρα τῆς προβληματικῆς αὐτῶν τῶν ἐτῶν, κυρίως ἐπειδή ὁ ἐντοπισμός τῶν ἀντιφάσεων τοῦ πολιτικοῦ κράτους φαίνεται νά παραπέμπει τώρα τήν «κριτική» στήν «κοινωνική ἀλήθεια», ὄχι σέ ἕναν ἀνάλογο ἐντοπισμό τῶν ἀντιφάσεων τῆς κοινωνικῆς σφαίρας, ὄχι σέ μιά* κριτική *τῆς σύγχρονης κοινωνίας· πράγμα πού εἶναι, ἀντίθετα, ὁ πρωταρχικός ὅρος γιά νά ἐντοπιστεῖ στήν κοινωνική σφαίρα ἡ* προέλευση *τῶν πολιτικῶν ἀντιφάσεων καί νά συλληφθεῖ ἡ ἀλληλεξάρτηση βάσης καί ἐποικοδομήματος· κατά δεύτερο λόγο, ἐπειδή ἡ «ἀρχή τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας» ταυτίζεται ἀκόμη μέ τήν «ἀρχή τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων» καί ὄχι μέ τήν ταξική ἀρχή τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πού κρατάει τίς ἀποστάσεις ἀπό τό «ὁλοκληρωμένο» πολιτικό κράτος· καί, τέλος, γιά τήν ἐκτίμηση πού ἔχει ἀνατραπεῖ, σύμ-*

*φωνα μέ τήν όποία ό κομμουνισμός τῶν Καμπέ καί Ντεζαμί ἐμφανίζεται πιό «μερικός καί μονόπλευρος» ἀπό τό σοσιαλισμό τοῦ Φουριέ καί τοῦ Προυντόν, ἐνῶ ἀκριβῶς μιά παρατήρηση πού* ξεκινάει *ἀπό τήν κοινωνική κριτική γιά νά συλλάβει τήν καθοριστικότητά της πάνω σέ τούτη τήν πολιτική θά ἀφήσει νά φανεῖ ὅτι εἶναι ἀληθινό ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Ἀλλά εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι, ὅπως ἔχουμε κιόλας ἐπαναλάβει, ἀκριβῶς τό προχώρημα πού ἀπό τήν κριτική τοῦ σύγχρονου κράτους ὁδηγεῖ στήν κριτική τῆς σύγχρονης κοινωνίας, πέρα ἀπό τό ὅτι εἶναι αὐτό πού βρέθηκε νά φέρνει σέ πέρας ἐκ τῶν πραγμάτων ὁ Μάρξ, ἦταν καί τό μόνο πού μποροῦσε νά κάνει, ἄν δέν ἤθελε νά δοκιμάσει μιάν ἀρχή ἁπλά βεβαιωτική καί τελικά ἀδόκιμη καί ἄκριτη, ὅπως ἐκείνη τῶν οὐτοπιστῶν. Ὅπου τελικά τό ντοκουμέντο πού ἐξετάζουμε ἔρχεται σχεδόν νά ἐπιβεβαιώσει τό παράδοξο χάρη στό ὁποῖο ὁ σοσιαλισμός τοῦ Μάρξ γεννιέται «ἐπιστημονικός», καταρχήν μέ τήν ἔννοια τοῦ «ἀντι-ουτοπιστικοῦ», πρίν ἀκόμη καθιερωθεῖ καί ἐπιβεβαιωθεῖ σάν σοσιαλισμός γενικά.*

*Ἀλλά εἶναι καιρός νά ἀσχοληθοῦμε μέ τήν ἐξέταση τοῦ σημαντικότερου ἀπό τά γραφτά τοῦ Μάρξ, πού δημοσιεύτηκαν στά* Γαλλο-γερμανικά χρονικά, *τό* Ἑβραϊκό ζήτημα *πού, παρά τή συντομία του, χάρη στή σημασία τῶν συμπερασμάτων καί θεωρητικῶν του κατακτήσεων δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἕνα «ἐλλάσσονος σημασίας γραφτό» τῆς νεαρῆς ἡλικίας τοῦ φιλόσοφου, ἀλλά ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς οὐσιαστικότερους σταθμούς τῆς ἀνάπτυξης τῆς σκέψης του.*

*Ἡ ἀνάληψη τῆς δημόσιας πάλης σέ μιά νέα ἐπιθεώρηση ξανάφερε, ὅπως εἴδαμε, σέ πρῶτο πλάνο τό νεαρό χεγκελιανό μοτίβο τῆς* κριτικῆς. *Ἀλλά ὁ Μάρξ δίνει τώρα στήν κριτική ἕνα ειδικό νόημα, πού τή*

*διακρίνει κυρίως ἀπό τόν ἀκαθόριστο ὅσο καί γενικό κι ἀφηρημένο τρόπο μέ τόν ὁποῖο συνεχίζει νά τήν ἀντιλαμβάνεται ὁ Μπροῦνο Μπάουερ. Καί ἀκριβῶς κατά τοῦ Μπάουερ ἀπευθύνεται τώρα ὁ Μάρξ κάνοντας κριτική σέ δυό γραφτά του,* Τό ἑβραϊκό ζήτημα *πού εἶχε δημοσιευτεῖ στό Μπράουνσβάιγκ στά '43 καί τό* Ἡ ἱκανότητα τῶν σημερινῶν ἑβραίων καί χριστιανῶν νά γίνουν ἐλεύθεροι *πού εἶχε δημοσιευτεῖ στή συλλογή ἄρθρων μέ τίτλο* Εἰκοσιένα φύλλα ἀπό τήν Ἐλβετία *τήν ὁποία εἶχε ἐκδόσει ὁ Χέρβεγκ στή Ζυρίχη. Τήν εὐκαιρία στά γραφτά τοῦ Μπάουερ εἶχε δώσει ἕνα ζήτημα μέ μεγάλη ἀπήχηση καί πολυσυζητημένο στή Γερμανία τῆς ἐποχῆς, τό ζήτημα τῆς παραχώρησης στούς ἑβραίους ἴσων ἀστικῶν δικαιωμάτων μέ τούς ἄλλους πολίτες· ἀλλά ἀπ' αὐτό τό συγκεκριμένο θέμα ὁ Μπάουερ προχωροῦσε στό πρόβλημα τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης πού τό ἔβλεπε νά ἐξαρτᾶται ἀπό τή θρησκευτική χειραφέτηση. Ὅσο γιά τήν ἀπάντηση τοῦ Μάρξ, ξέρουμε ὅτι πάει πολύ πέρα ἀπό τό συγκεκριμένο της ἀντικείμενο γιά νά φωτίσει κατά κύριο λόγο τήν ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης σάν κοινωνικῆς χειραφέτησης καί γιά νά ἀναλύσει, κατά δεύτερο λόγο, ὁλοκληρωμένα τή σχέση μεταξύ πολιτικοῦ κράτους καί κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν.*

*Στό αἴτημα πολιτικῆς χειραφέτησης τῶν ἑβραίων ὁ Μπάουερ ἀπαντοῦσε ὅτι κανείς στά γερμανικά κράτη δέν ἦταν πολιτικά χειραφετημένος γιατί ἡ θρησκευτική φύση τοῦ χριστιανικοῦ κράτους, ἀπ' τή μιά μεριά, καί τοῦ ἑβραίου, ἀπ' τήν ἄλλη, καθιστοῦν ἀδύνατη τή χειραφέτηση· ὁ ἑβραῖος δέν μπορεῖ νά ζητήσει ἀπό τό χριστιανικό κράτος χειραφέτηση ὅσο παραμένει ἑβραῖος, δηλαδή ξένος ἀπέναντι στό κράτος. Ἡ ἀντίθεση εἶναι, ἐπομένως, θρησκευτικῆς φύσης καί μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ*

*μόνο μέ τήν ἐξάλειψη τῆς* θρησκείας· *τότε, ὅταν δέν θά βρίσκονται πιά ὁ ἑβραῖος μέ τό χριστιανό σέ θρησκευτική σχέση, θά βρίσκονται μόνο σέ «κριτική, ἀνθρώπινη σχέση. Ἡ ἐπιστήμη θά εἶναι τότε ἡ ἑνότητά τους».*

*Ἡ ἀντίληψη τοῦ Μπάουερ, παρατηρεῖ ὁ Μάρξ, εἶναι μονομερής γιατί ὑποβάλλει σέ κριτική «μόνο τό "χριστιανικό κράτος", ὄχι τό "κράτος καθεαυτό", καί βλέπει μόνο* μία μορφή χειραφέτησης, *τήν* πολιτική χειραφέτηση, *χωρίς νά ἀναζητᾶ τή σχέση τῆς τελευταίας αὐτῆς μέ τήν* ἀνθρώπινη χειραφέτηση. *Ἡ πολιτική χειραφέτηση δέν εἶναι ὁ ὁλοκληρωμένος καί χωρίς ἀντιφάσεις τρόπος τῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης. Τό κράτος θά χειραφετηθεῖ* πολιτικά *ἀπό τή θρησκεία ἀρκεῖ νά χειραφετηθεῖ ἀπό τή* θρησκεία τοῦ κράτους: *τοῦτο ὅμως δέν σημαίνει πώς ἔτσι αὐτό (ὅπως συμβαίνει μέ τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βορείου Ἀμερικῆς) χειραφετεῖ ἀνθρώπινα, δηλαδή ὁλοκληρωμένα, τά ἄτομα πού τό συνθέτουν: ἕνα κράτος μπορεῖ νά εἶναι ἐλεύθερο σάν κράτος χωρίς νά εἶναι ἐλεύθερα καί τά ἄτομα. Τό ζήτημα πρέπει νά τεθεῖ διαφορετικά: ἡ ὕπαρξη τῆς θρησκείας δέν ἀντιφάσκει στήν τελείωση τοῦ κράτους. Ἡ θρησκεία δέν ἀποτελεῖ πιά γιά μᾶς τήν* αἰτία· *ἀλλά μόνο τό* φαινόμενο *τῆς ἐγκόσμιας στενοκεφαλιᾶς. Γι' αὐτό ἐξηγοῦμε τά θρησκευτικά δεσμά τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν μέ τά γήινα δεσμά τους. Ἐμεῖς δέν ὑποστηρίζουμε ὅτι οἱ πολίτες θά πρέπει νά ἐξαλείψουν τή θρησκευτική τους στενότητα γιά νά ἐξαλείψουν τήν ἐγκόσμιά τους στενότητα. Ὑποστηρίζουμε ὅτι θά ἐξαλείψουν τή θρησκευτική τους στενότητα μόνον ὅταν θά ἔχουν ἐξαλείψει τούς γήινους φραγμούς. Ἐμεῖς δέν μετατρέπουμε τά ἐγκόσμια ζητήματα σέ θεολογικά. Μετατρέπουμε τά θεολογικά ζητήματα σέ ἐγκόσμια».*

*Σάν συνέπεια αὐτῆς τῆς μεθοδολογικῆς στάσης, αὐτό*

πού ἔχει σημασία εἶναι νά ἐντοπιστεῖ ἡ διαφορά μεταξύ πολιτικῆς καί ἀνθρώπινης χειραφέτησης καί νά ἀποκαλυφθεῖ πῶς εἶναι ποτέ δυνατό τό κράτος νά χειραφετεῖται πολιτικά χωρίς τά ἄτομα νά χειραφετοῦνται ἀνθρώπινα. Αὐτό συμβαίνει, ἐξηγεῖ ὁ Μάρξ στή λαμπρή ἀνάλυση πού ἤδη γνωρίζουμε, καί πού πρός διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη ἀναφέρουμε ἀκόμη μιά φορά, ἐπειδή τό σύγχρονο ἀστικό κράτος, τό ὁλοκληρωμένο κράτος, διακρίνει τή δημόσια, ἰδεατή, καθολική μορφή τῆς ζωῆς του, ἀπό τήν ἰδιωτική, ὑλική, ἰδιαίτερη οὐσία τῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων, ἀφήνοντας νά ὑφίσταται πλάι στή δημόσια, ἰδεατά καθολική, ζωή τοῦ κράτους, μιά ζωή ἰδιωτική, οὐσιαστικά ἀτομιστική, τοῦ ἀνθρώπου.

«Τό κράτος ὡς κράτος καταργεῖ λχ. τήν ἀτομική ἰδιοκτησία, ὁ ἄνθρωπος κηρύσσει μέ πολιτικό τρόπο τήν ἀτομική ἰδιοκτησία καταργημένη μόλις καταργήσει τόν κτηματικό φόρο γιά τήν ἐνεργητική ἤ παθητική ἄσκηση τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος, ὅπως ἔγινε σέ πολλά βορειοαμερικανικά κράτη [...]. Κι ὅμως, ἡ πολιτική κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὄχι μόνο δέν καταργεῖ τήν ἀτομική ἰδιοκτησία, ἀλλά καί τήν προϋποθέτει. Τό κράτος, μέ τόν τρόπο του, καταργεῖ τίς διακρίσεις καταγωγῆς, κοινωνικῆς κατάστασης, μόρφωσης, ἐπαγγέλματος, ὅταν χαρακτηρίζει μή πολιτικές τίς διαφορές καταγωγῆς, κοινωνικῆς κατάστασης, μόρφωσης καί ἐπαγγέλματος, ὅταν, δίχως νά λαβαίνει ὑπόψη αὐτές τίς διαφορές, ἀνακηρύσσει τό κάθε μέλος τοῦ λαοῦ ἰσότιμο μέτοχο τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ὅταν ἐξετάζει ὅλα τά στοιχεῖα τῆς πραγματικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ ἀπό τήν κρατική σκοπιά. Μολαταῦτα, τό κράτος ἐπιτρέπει στήν ἀτομική ἰδιοκτησία, στή μόρφωση, στό ἐπάγγελμα νά δροῦν μέ τόν δικό τους τρόπο καί νά ἐκδηλώνουν τήν ἰδιαίτερή τους οὐσία, δηλαδή σάν

*ἀτομική ἰδιοκτησία, μόρφωση, ἐπάγγελμα. Τό κράτος, ὄχι μόνο δέν καταργεῖ αὐτές τίς* πραγματικές *διαφορές, ἀλλά ἀντίθετα τό ἴδιο ὑπάρχει μόνο μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ὑπάρχουν αὐτές οἱ διαφορές· νιώθει τόν ἑαυτό του σάν* πολιτικό κράτος *καί ἐκδηλώνει τόν* καθολικό χαρακτήρα *του μόνο σέ ἀντίθεση μέ τοῦτα τά στοιχεῖα του. Τό τέλειο πολιτικό κράτος εἶναι, ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία του, ἡ* ζωή *τοῦ ἀνθρώπου* σάν εἴδους, σέ ἀντίθεση *μέ τήν ὑλική του ζωή. Ὅλες οἱ προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἐγωιστικῆς ζωῆς ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν* ἔξω *ἀπό τή σφαίρα τοῦ κράτους, στήν* κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν *[in der* **bürgerlichen Gesellschaft]**, *ἀλλά σάν ἰδιότητες τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Ἐκεῖ ὅπου τό πολιτικό κράτος ἔχει φτάσει τήν ἀληθινά ἀναπτυγμένη μορφή του, ὁ ἄνθρωπος διάγει ὄχι ἁπλῶς στή σκέψη, στή συνείδηση, ἀλλά στήν* πραγματικότητα, *στή* ζωή, *μιά διπλή —μιάν ἐπουράνια καί μιά γήινη — ζωή, τή ζωή μέσα στήν* πολιτική κοινότητα, *ὅπου ἐκδηλώνεται σάν* κοινότητα, *καί τή ζωή μέσα στήν* κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν, *ὅπου δρᾶ σάν* ἰδιώτης ἄνθρωπος, *βλέπει τούς ἄλλους ἀνθρώπους σάν μέσο, ὑποβιβάζει τόν ἑαυτό του σέ μέσο καί γίνεται πιόνι ξένων δυνάμεων.» Συνεπῶς, σχετικά μέ τή χειραφέτηση ἀπό τή θρησκεία, πού ζητάει ὁ Μπάουερ σάν λύση γιά τό πρόβλημα τῆς χειραφέτησης, ὁ Μάρξ βγάζει τό συμπέρασμα ὅτι «ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν θρῆσκο ἄνθρωπο καί τόν πολίτη εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν ἔμπορο καί τόν πολίτη, ἀνάμεσα στόν γαιοκτήμονα καί τόν πολίτη, ἀνάμεσα στό* ζωντανό ἄτομο *καί τόν* πολίτη. *Ἡ ἀντίφαση στήν ὁποία βρίσκεται ὁ θρῆσκος ἄνθρωπος μέ τόν πολιτικό ἄνθρωπο, εἶναι ἡ ἴδια ἀντίφαση στήν ὁποία βρίσκεται ὁ* **bourgeois** *μέ τόν citoyen, καί τό μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν μέ τήν* πολιτική λεοντῆ *του».*

*Ὁ ἐντοπισμός αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς σφαίρας τῆς δημόσιας, ἀλλά ἁπλῶς τυπικῆς, καθολικότητας, ἀπό τόν ἰδιωτικό ἀτομισμό, πού δρᾶ, στή σύγχρονη ἀστική κοινωνία καί στό κράτος της (μάλιστα, δρᾶ σάν πλήρης διαχωρισμός ἀκριβῶς μεταξύ* κοινωνίας *καί* κράτους*) ὁδηγεῖ τό Μάρξ, λίγο παραπέρα, σέ μιά ἀνάλυση τῆς ἀληθινῆς οὐσίας τῶν «φυσικῶν δικαιωμάτων» πού διακηρύχτηκαν ἀπό τήν ἀστική ἐπανάσταση. «Τά* ***droits de l' homme*** *— τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου —*αὐτά καθεαυτά *ξεχωρίζουν ἀπό τά* ***droits du citoyen*** *— τά δικαιώματα τοῦ πολίτη. Ποιός εἶναι ὁ* ***homme*** *πού ξεχωρίζει ἀπό τόν* ***citoyen****; Κανένας ἄλλος ἀπό τό* μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. *Γιατί τό μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν ὀνομάζεται "ἄνθρωπος", ἁπλῶς ἄνθρωπος, γιατί τά δικαιώματά του ὀνομάζονται* δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. *Πῶς ἐξηγεῖται τοῦτο τό γεγονός; Ἐξηγεῖται ἀπό τή σχέση τοῦ πολιτικοῦ κράτους μέ τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν, ἀπό τήν οὐσία τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης». Τά* δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου *σάν δικαιώματα τοῦ μέλους τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, δέν εἶναι παρά τά δικαιώματα τοῦ «ἐγωιστικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου πού εἶναι χωρισμένος ἀπό τόν ἄλλο ἄνθρωπο καί ἀπό τήν κοινότητα». Αὐτό εἶναι τό νόημα τῶν δικαιωμάτων τῆς ἐλευθερίας (νά ἀσκεῖ κανείς ὅλα ὅσα δέν βλάφτουν τούς ἄλλους: ἐλευθερία «τοῦ ἀνθρώπου σάν ἀπομονωμένης καί ἀναδιπλωμένης στόν ἑαυτό της μονάδας»), τῆς ἰδιοκτησίας (νά ἀπολαμβάνει κανείς αὐθαίρετα τά ἀγαθά του: χωρίς σεβασμό στούς ἄλλους ἀνθρώπους, στήν κοινωνία· «τό δικαίωμα τοῦ ἐγωισμοῦ»), τῆς ἰσότητας (ἡ ὁποία «δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἰσότητα τῆς* ἐλευθερίας, *ὅπως τήν περιγράψαμε πιό πάνω, δηλαδή: ὅτι ὁ κάθε ἄνθρωπος θεωρεῖται σέ ἴσο βαθμό σάν μιά τέτια αὐτάρκης μονάδα») καί, τέλος, τῆς ἀσφάλειας («ἡ ὕψιστη*

*κοινωνική ἔννοια τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, ἡ ἔννοια τῆς* ἀστυνομίας, *ἡ ἔννοια τοῦ ὅτι ὁλόκληρη ἡ κοινωνία ὑπάρχει μόνο καί μόνο γιά νά ἐγγυᾶται στό καθένα ἀπό τά μέλη της τή διαφύλαξη τοῦ προσώπου του, τῶν δικαιωμάτων του καί τῆς ἰδιοκτησίας του»). Τελικά «κανένα ἀπό τά λεγόμενα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου δέν ξεπερνᾶ τά ὅρια τοῦ ἐγωιστῆ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου ὡς μέλους τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, δηλαδή ὡς ἀνθρώπου ἀποτραβηγμένου στόν ἑαυτό του, στό ἰδιωτικό του συμφέρον καί στήν ἰδιωτική του αὐθαιρεσία καί ἀπομονωμένου ἀπό τήν κοινότητα. Ὁ ἄνθρωπος δέν θεωρεῖται καθόλου, μέσα σέ τοῦτα τά δικαιώματα, σάν μέλος τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους — ἀπεναντίας ἡ ἴδια ἡ ζωή τοῦ εἴδους, ἡ κοινωνία, ἐμφανίζεται σάν ἕνα πλαίσιο ἐξωτερικό γιά τά ἄτομα, σάν περιορισμός τῆς ἀρχικῆς τους αὐτοτέλειας. Ὁ μοναδικός δεσμός πού τά κρατάει ἑνωμένα εἶναι ἡ φυσική ἀναγκαιότητα, ἡ ἀνάγκη καί τό ἰδιωτικό συμφέρον, ἡ διαφύλαξη τῆς ἰδιοκτησίας τους καί τοῦ ἐγωιστικοῦ τους προσώπου».*

*Καί ἀφοῦ ὑπογραμμίζει, σέ μιά σελίδα πού ἐν μέρει κιόλας παραθέσαμε μελετώντας τήν* Κριτική τοῦ δικαίου, *τή διαδικασία ἀπαγκίστρωσης τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν ἀπό τήν πολιτική, πράγμα πού γίνεται ἀπό τήν ἀστική ἐπανάσταση πάνω στίς δομές τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, ὁ Μάρξ κλείνει τό πρῶτο μέρος τοῦ ἄρθρου του, τό σχετικό μέ τό πρῶτο ἀπό τά δύο γραφτά τοῦ Μπάουερ πού ἐξετάζει, μέ τό χαρακτηρισμό τῆς* ἀνθρώπινης *χειραφέτησης, πέρα ἀπό ἐκείνη τήν καθαρά πολιτική: «*Κάθε *χειραφέτηση εἶναι* ἐπαναφορά *τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου, τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων* στόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο. *Ἡ πολιτική χειραφέτηση εἶναι ἡ ἀναγωγή τοῦ ἀνθρώπου, ἀπό τό ἕνα μέρος, στό μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, στό* ἐγωιστικό ἀνεξάρτητο *ἄτομο, κι ἀπό*

*τό ἄλλο, στόν* πολίτη, *στό ἠθικό πρόσωπο. Μόνο ὅταν ὁ πραγματικός ἀτομικός ἄνθρωπος ξαναπαίρνει μέσα του τόν ἀφηρημένο πολίτη καί, σάν ἀτομικός ἄνθρωπος, στήν ἐμπειρική του ζωή, στήν ἀτομική του ἐργασία, στίς ἀτομικές του σχέσεις, γίνεται* ὄν πού ἀνήκει στό εἶδος του *[Gattungswesen], μόνον ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίζει καί ὀργανώνει τίς "δικές του δυνάμεις" σάν* κοινωνικές *δυνάμεις κι ἔτσι παύει νά χωρίζει ἀπό τόν ἑαυτό του τήν κοινωνική δύναμη μέ τή μορφή τῆς* πολιτικῆς *δύναμης — τότε μόνο ὁλοκληρώνεται ἡ ἀνθρώπινη χειραφέτηση.*

*Τό δεύτερο μέρος τοῦ ἄρθρου, ἀφιερωμένο στό δεύτερο ἀπό τά δύο γραφτά τοῦ Μπάουερ, ξαναγυρνάει εἰδικά στό «ἑβραϊκό ζήτημα» προσπαθώντας νά ἐντοπίσει, σάν συνέπεια τῶν συμπερασμάτων τοῦ πρώτου μέρους, τήν* κοινωνική *καί ὄχι πιά θεολογική αἰτία τῆς ἐλλιποῦς χειραφέτησης τοῦ ἑβραίου: «Γιατί ἡ ἱκανότητα τοῦ σημερινοῦ ἑβραίου γιά χειραφέτηση εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἰουδαϊσμοῦ πρός τή χειραφέτηση τοῦ σημερινοῦ κόσμου». Τό μυστικό τοῦ ἑβραίου δέν πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στή θρησκεία του, ἀντίθετα τό μυστικό τῆς θρησκείας πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στόν πραγματικό ἑβραῖο. «Ποιό εἶναι τό γήινο βάθρο τοῦ ἰουδαϊσμοῦ; Ἡ* πρακτική *ἀνάγκη, τό* ἰδιωτικό συμφέρον. *Ποιά εἶναι ἡ ἐγκόσμια λατρεία τοῦ ἑβραίου; Τό* ἐμπόριο. *Ποιός εἶναι ὁ γήινος θεός του; Τό* χρῆμα. *Ἔ, λοιπόν! Ἡ χειραφέτηση ἀπό τό* ἐμπόριο *καί ἀπό τό* χρῆμα, *ἑπομένως ἀπό τόν πρακτικό, πραγματικό ἰουδαϊσμό θά ἦταν ἡ αὐτοχειραφέτηση τῆς ἐποχῆς μας», ἡ ὁποία εἶναι φυσικά καί* ἀνθρώπινη *χειραφέτηση τοῦ ἴδιου τοῦ ἑβραίου ἀπό τόν ἰουδαϊσμό του. «Ὅταν ὁ ἑβραῖος ἀναγνωρίζει ὡς ἀνίσχυρη αὐτή τήν* πρακτική *του οὐσία κι ἐργάζεται γιά τήν ἐξάλειψή της, τότε βγαίνει ἔξω ἀπό τό πλαίσιο τῆς μέχρι τώρα ἐξέλιξής του πρός τήν καθαρά*

ἀνθρώπινη χειραφέτηση *καί στρέφεται ἐνάντια στήν* ἀκραία πρακτική *ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης αὐτοαλλοτρίωσης».*

*Ἡ πρόοδος τοῦ* Ἑβραϊκοῦ ζητήματος *εἶναι βέβαια ἀποφασιστική, καί συνίσταται στήν ξεκάθαρη καί αὐστηρή λύση τοῦ προβλήματος τῆς σχέσης πολιτικοῦ κράτους καί κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, πολιτικῆς καί ἀνθρώπινης, σάν κοινωνικῆς, χειραφέτησης· καθώς ἐπίσης καί στόν κριτικό χαρακτηρισμό τοῦ ἀληθινοῦ νοήματος τῆς διαίρεσης ἐκείνης τοῦ ἀνθρώπου σέ citoyen καί bourgeois πού ὁ ἴδιος ὁ Χέγκελ εἶχε, μέ τόν τρόπο του, προσπαθήσει νά ξεπεράσει. Ἡ συμβολή στό* Judenfrage *δέν ἀφορᾶ ὅμως τή συγκεκριμενοποίηση τοῦ σοσιαλισμοῦ μέ τήν* ἐπιστημονική *ἔννοια: ἡ* κυκλοφορία, *τό* χρῆμα *ἀπ' ὅπου ἡ σύγχρονη κοινωνία πρέπει νά χειραφετηθεῖ, δέν εἶναι ἀκόμη ἐδῶ τό* κεφάλαιο· *τό* κοινωνικό *ἔδαφος τῆς χειραφέτησης δέν ἔχει ἀκόμη ἀνιχνευθεῖ μέ καθαρά* οἰκονομικούς *ὅρους· ἡ ἀστική κοινωνία δέν ἔχει ἀκόμη δεχτεῖ τήν κριτική γιά τίς ἀντιφάσεις πού παρουσιάζει ἀνάμεσα «στίς παραγωγικές δυνάμεις καί τίς σχέσεις παραγωγῆς»* (Γερμανική ἰδεολογία) *ἤ, ἀλλιῶς, ἀνάμεσα στόν τρόπο* παραγωγῆς *καί τή μορφή* ἰδιοποίησης *(μέ ὅλες τίς συνέπειες πού ἀποκαλύπτουν τή διαίρεση στίς δύο τάξεις, τήν τάξη τῶν ἐκμεταλλευτῶν καί κείνη τῶν ἐκμεταλλευόμενων, ὅπως συγκεκριμενοποιεῖται στή διαδοχή ἀγορά-πώληση ἐργασιακῆς δύναμης / χρησιμοποίηση ζωντανῆς ἐργασίας / ὑπερεργασία / ὑπεραξία). Ἔχει δεχτεῖ τήν κριτική της μόνο στή θεμελιακή* ἰδεολογία *της: τή θεωρία της γιά τή χειραφέτηση, τή θεωρία της γιά τήν ἐλευθερία πού βασίζεται στά φυσικά δικαιώματα τοῦ ἀτόμου. Ὡστόσο, ἡ κριτική αὐτή δέν γίνεται μέ κριτήρια ἀφηρημένης ἠθικῆς: ἡ πλαστότητα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας δέν συλλαμβάνεται σάν καθαρά θεωρητική*

*πλαστότητα, στήν καθαρή σφαίρα τῶν ἐννοιῶν: αὐτή προκύπτει μόνο ἀπό τή διαπίστωση μιᾶς ρήξης στήν πραγματική ζωή, μιᾶς ρήξης ἀνάμεσα στήν καθολική σφαίρα τοῦ δικαίου καί τήν ἰδιαίτερη σφαίρα τοῦ συμφέροντος, τέτια πού ἡ πρώτη, ἀφήνοντας ἀμετάλλακτη καί ἐγκαταλείποντας στή μοίρα της τή δεύτερη (καί ἡ μοίρα της δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλη ἀπό ἐκείνη τοῦ* **bellum omnium contra omnes**), *ἀποδείχνεται ὄχι μόνο καθαρά «τυπική», ἀλλά συγκεκριμένα μυστικοποιητική, στό βαθμό πού παραλείπει νά ἐκπληρώσει ἀκριβῶς τήν ἠθική, καθολικοποιητική ἀλλά καί συμβιβαστική, τοῦ συμφέροντος καί τῆς μερικότητας, λειτουργία της. Ὅπου ἡ λύση, δηλαδή ἡ ἀναζήτηση μιᾶς πραγματικῆς καί αὐθεντικῆς ἑνότητας καθολικοῦ καί εἰδικοῦ, ἑνός αὐθεντικοῦ συνδυασμοῦ καθήκοντος καί συμφέροντος πού μόνον αὐτός μπορεῖ νά ἱκανοποιήσει τήν κατεξοχήν ἠθική ἀνάγκη μιᾶς δεοντολογικοποίησης τοῦ συμφέροντος, μιᾶς πραγματικῆς ὑπερνίκησης τοῦ μερικοῦ ἀπό μέρους τῆς συγκεκριμένης ἀνθρώπινης καθολικότητας, θά κατευθύνεται* φυσικά *νά ἐρευνήσει τή δομή τοῦ λιγότερο γνωστοῦ ὅρου, δηλαδή τοῦ πεδίου τοῦ συμφέροντος, τῆς κοινωνίας καί τῶν οἰκονομικῶν της νόμων. Ἡ πορεία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Μάρξ ἀποδείχνεται ἄλλωστε, ὅπως ἤδη εἴπαμε, ἐπιστημονικά συνεπής, γιατί ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἀντιφάσεων τῆς ἀστικῆς κοινωνίας δέν προκύπτει* **ex abrupto** *οὔτε σάν φιδεϊστική ἀποκάλυψη ἤ ἁπλῆ ἐμπειρική διαπίστωση, ἀλλά ἀπό τήν ἀναγκαία ἐπαναθεώρηση ἑνός τμήματος τῆς ἔρευνας στήν ὁποία πρέπει νά φωλιάζουν οἱ* προϋποθέσεις *ἐκείνων τῶν λαθῶν πού γίνονται φανερά στά συμπεράσματα τῆς διαδικασίας πού κριτικάρεται.*

*Ὅσον ἀφορᾶ, τέλος, τήν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ, δέν θά πρέπει νά παραλείψουμε νά τονίσουμε πώς*

*τό ἀποτέλεσμα τοῦ* Ἑβραϊκοῦ ζητήματος *ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπό τήν ἔρευνα τῆς* Κριτικῆς τοῦ δικαίου, *πού ἐμφανίζεται φυσικά νά συνδέεται πολύ περισσότερο μ' αὐτό τό γραφτό παρά μέ κεῖνο στό ὁποῖο ἔπρεπε νά χρησιμεύει σάν εἰσαγωγή. Κι ὄχι μόνο τοῦτο ἀλλά, ἀπό μιά ἄποψη, ἡ* Κριτική *περιέχει κάτι περισσότερο ἀπό τό ἴδιο τό* Ἑβραϊκό ζήτημα, *στό βαθμό πού συλλαμβάνει τή ρήξη ἀνάμεσα στή σφαίρα τοῦ κράτους καί τή σφαίρα τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν σάν τό μυστικό τῆς πλαστῆς καθολικότητας τοῦ χεγκελιανοῦ κράτους, καί τῆς δυνατότητάς του νά ἀνάγεται σέ ἐπικύρωση τῆς ἁπλῆς κοινωνικῆς ἐμπειρίας (καί τό γεγονός ὅτι συλλαμβάνει αὐτά τά ἐλαττώματα στή φιλοσοφία τοῦ κράτους τοῦ Χέγκελ καί ὄχι γενικά στή σύγχρονη ἀστική πολιτική ἰδεολογία, προσφέρει τό πλεονέκτημα νά τονίζει τό ἄγονο μιᾶς ἀπόπειρας, βεβαίως δυνατῆς, νά λύσει αὐτή ἡ ἴδια τήν ἀντινομία κράτους-κοινωνίας, ἐφόσον ὁ δυισμός citoyen καί bourgeois εἶχε κιόλας καταγγελθεῖ ἀπό τό Χέγκελ)· ἀλλά, ἐπιπλέον, ἡ* Κριτική *ἄρχισε νά τονίζει καί τήν πλαστότητα τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ χαρακτήρα τοῦ σύγχρονου κράτους, στήν ἀντίφασή του νά εἶναι μιά ἀντιπροσώπευση λαϊκή ἀλλά «κρατική», δηλαδή στήν ἀξίωση ἕνα ἰδιαίτερο στοιχεῖο νά μπορεῖ, στό βαθμό πού ἔχει ἐπενδυθεῖ τή μυστικιστική λειτουργία τοῦ συμβόλου τῆς Ἰδέας, νά ἀντιπροσωπεύει τό καθολικό, δηλαδή τό λαό. Ἔρχεται ἔτσι τό ἀποτέλεσμα τῆς* Κριτικῆς *νά συνδυαστεῖ μέ κεῖνο τοῦ* Judenfrage *καί, στό ἑπόμενο γραφτό τοῦ Μάρξ, ἡ σύνθεση μιᾶς κριτικῆς τῶν Stände καί μιᾶς ὁλοκληρωμένης κριτικῆς τοῦ χωρισμοῦ κράτους καί κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν θά ἀποδοθεῖ μέ τήν ἔννοια τῆς* τάξης *καί ἰδιαίτερα μέ τόν ἐντοπισμό τῆς τάξης πού «χειραφετώντας ἑαυτήν χειραφετεῖ ὁλόκληρη τήν κοινωνία», δηλαδή μέ τή θεμελιακή ἐν-*

*νοια τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, τήν ἔννοια τοῦ* προλεταριάτου.

## Ἡ «Συμβολή στήν κριτική τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Εἰσαγωγή»

*Τό δεύτερο γραφτό πού δημοσίευσε ὁ Μάρξ στά* Γαλλο-γερμανικά χρονικά *(σύμφωνα μέ τή χρονολογική τάξη πού γράφτηκε — ὅπως δείχνει ὁ Ριαζάνωφ στήν εἰσαγωγή του στόν ἀντίστοιχο τόμο τῶν* Ἁπάντων *— καί τήν τάξη πού δημοσιεύτηκε ἀπ' αὐτόν, ἀλλά πρῶτο στήν τάξη τῶν ἄρθρων τῆς ἐπιθεώρησης) προϋποθέτει βέβαια τό* Judenfrage, *στό βαθμό πού συνδέεται μαζί του τόσο ἐξαιτίας τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς θρησκευτικῆς σέ πολιτική κριτική, ὅσο καί ἐξαιτίας τοῦ ξεπεράσματος τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης ἀπό τήν ἀνθρώπινη χειραφέτηση σάν κοινωνική χειραφέτηση. Τό γραφτό, ὅμως, αὐτό συνδέεται καί μέ τήν* Kritik *γιατί, ξαναπιάνοντας τό πρόβλημα τῆς διαίρεσης τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, ξεπερνᾶ τήν προοπτική τῆς διαίρεσης σέ «κοινωνικά στρώματα» ὑπέρ τῆς προοπτικῆς τῆς διαίρεσης σέ «τάξεις» καί ἐντοπίζει τή νέα τάξη πού ἔχει τό καθῆκον νά πραγματοποιήσει τήν καθολική κοινωνική καί ἀνθρώπινη χειραφέτηση, ἐντοπίζει δηλαδή τό προλεταριάτο. Θά σημειώσουμε ἐπίσης πῶς σ' αὐτή τήν* Εἰσαγωγή *ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ ξανά διάφορα μοτίβα τῆς παλιότερης ἀκόμη ἐμπειρίας του, ὅπως εἶναι ἡ κριτική τῆς χεγκελιανῆς Ἀριστερᾶς στή δεύτερη Σημείωση τῆς Διατριβῆς καί, τέλος, τό ὅριο ὅπου ἡ νέα κομμουνιστική αἴσθηση τοῦ προλεταριάτου σάν χειραφετούσας τάξης προβάλλει μέσα ἀπό ἕνα πλαίσιο παρατηρήσεων φιλοσοφικῆς καί* κοινωνικῆς *τάξης, ἀλλά ὄχι ἀκόμη εἰδικά* οἰκονομικό: *κι αὐτό*

*ἐξηγεῖ ἐπίσης τό λίγο ἐκεῖνο ἀφηρημένου διαλεκτικισμοῦ πού ἀκόμη τόν μπλέκει.*

*Οἱ πρῶτες ἰχνηλασίες τοῦ γραφτοῦ ἀφιερώνονται στίς αἰτίες τοῦ ξεπεράσματος τῆς θρησκευτικῆς ἀπό τήν πολιτική κριτική, οἱ ὁποῖες ἔχουν κιόλας ἀναπτυχθεῖ στό* Ἑβραϊκό ζήτημα: «Ἔργο τῆς ἱστορίας *εἶναι ἑπομένως – ὅταν θά ἔχει πιά ἐξαφανιστεῖ* ὁ πέρα ἀπό τήν ἀλήθεια κόσμος — *ν' ἀποκαταστήσει τήν* ἀλήθεια τούτου τοῦ κόσμου. *Ἄμεσο* ἔργο τῆς φιλοσοφίας *πού βρίσκεται στήν ὑπηρεσία τῆς ἱστορίας – ὅταν θά ἔχει ξεσκεπαστεῖ ἡ* ἅγια ὄψη *τῆς ἀνθρώπινης αὐτοαλλοτρίωσης – εἶναι νά ξεσκεπάσει τήν αὐτοαλλοτρίωση στίς* γήινες μορφές *της. Ἡ κριτική τοῦ οὐρανοῦ μετατρέπεται, ἔτσι, σέ κριτική τῆς γῆς, ἡ* κριτική τῆς θρησκείας *σέ* κριτική τῆς πολιτικῆς». *Στή συνέχεια ὁ Μάρξ ἀναπτύσσει τό χαρακτηρισμό τῶν ἠθικο-πολιτικῶν συνθηκῶν τῆς Γερμανίας τῆς ἐποχῆς, σέ μερικές σελίδες πού συνάδουν μέ τήν τάση, πού χαρακτηρίζει τά* Χρονικά *τοῦ Ρουγκε στίς διάφορες συντάξεις τους, πρός μιά λαμπρή διαλεκτική εὐφράδεια, πού ἀναπτύσσεται μέσα ἀπό «εἰρωνεία» καί* κοντράστ, *ἀλλά ὁδηγώντας την σέ μιά ἔκφραση πιό ὁλοκληρωμένη καί οὐσιαστική:*

*«Βέβαια, ἡ γερμανική ἱστορία καυχιέται γιά ἕνα κίνημα πού κανένας λαός δέν ἔκανε προηγούμενα οὔτε πρόκειται νά τό κάνει μετά. Ἔχουμε, πράγματι, συμμεριστεῖ τίς παλινορθώσεις πού γνώρισαν οἱ σύγχρονοι λαοί, δίχως ὅμως νά συμμεριστοῦμε καί τίς ἐπαναστάσεις τους. Ζήσαμε τήν παλινόρθωση, πρῶτον, γιατί ἄλλοι λαοί ἀποτόλμησαν μιάν ἐπανάσταση καί, δεύτερο, γιατί ἄλλοι λαοί ὑπέστησαν μιάν ἀντεπανάσταση, τή μιά φορά ἐπειδή οἱ κυβερνῆτες μας φοβήθηκαν, καί τή δεύτερη ἐπειδή οἱ κυβερνῆτες μας' δέν ἔνιωσαν φόβο. Ἐμεῖς, μέ τούς*

*ποιμένες μας ἐπικεφαλῆς, βρεθήκαμε ὡστόσο μιά μόνη φορά συντροφιά μέ τήν ἐλευθερία,* τή μέρα τῆς ταφῆς της.»

*Ἀκολουθεῖ μιά νύξη γιά τήν ἱστορική Σχολή τοῦ δικαίου καί τό ρομαντικο-φιλελεύθερο «γερμανιστικό» ρεῦμα: «Μιά σχολή πού δικαιολογεῖ τή σημερινή ποταπότητα μέ τή χτεσινή ποταπότητα, μιά σχολή πού χαρακτηρίζει ἀνταρσία τήν κάθε κραυγή τοῦ δουλοπάροικου ἐνάντια στό κνοῦτο, ἀρκεῖ τό κνοῦτο νά εἶναι γέρικο, πατροπαράδοτο, ἱστορικό κνοῦτο [...] ἡ* ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου, *θά εἶχε, γιά τόν λόγο αὐτό, ἐφεύρει τή γερμανική ἱστορία, ἄν ἡ ἴδια δέν ἦταν ἐφεύρεση τῆς γερμανικῆς ἱστορίας [...]. Ἀντίστροφα, καλόκαρδοι ἐνθουσιώδεις τευτονομανεῖς ἀπό καταγωγή καί ἐλευθεροστοχαστές ἀπό διαλογισμό, ἀναζητοῦν τήν ἱστορία τῆς ἐλευθερίας μας πέρα ἀπό τήν ἱστορία μας στά πρωτόγονα τευτονικά δάση. Πῶς ὅμως θά διακρινόταν ἡ ἱστορία τῆς ἐλευθερίας μας ἀπό τήν ἱστορία τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀγριογούρουνου, ἄν μπορεῖ νά βρεθεῖ μόνο στά δάση;». Κατά τῶν γερμανικῶν συνθηκῶν στρέφεται ἡ κριτική, πού ὅμως ἀρχίζει κιόλας, στό μυαλό τοῦ Μάρξ, νά ἐγκαταλείπει τούς καθαρά θεωρητικούς περιορισμούς της γιά νά μετατραπεῖ, ὅπως θά πεῖ λίγο παρακάτω, σέ* πράξη: *στήν πάλη κατά τῶν γερμανικῶν συνθηκῶν «ἡ κριτική δέν εἶναι ἕνα πάθος τοῦ ἐγκέφαλου, εἶναι ὁ ἐγκέφαλος τοῦ πάθους. Δέν εἶναι ἕνα ἀνατομικό νυστέρι, εἶναι ἕνα ὅπλο. Ἀντικείμενό της εἶναι ὁ* ἐχθρός *της, τόν ὁποῖο δέν θέλει ν' ἀντικρούσει, ἀλλά νά* ἐξοντώσει *[...]. Ἡ κριτική πού ἀσχολεῖται μέ τοῦτο τό θέμα εἶναι κριτική* ἐκ τοῦ συστάδην, *καί στή μάχη ἐκ τοῦ συστάδην σημασία δέν ἔχει τό ἄν ὁ ἀντίπαλος εἶναι ἕνας εὐγενής, ἄν εἶναι ἰσότιμος, ἄν εἶναι* ἐνδιαφέρων *ἀντίπαλος· σημασία ἔχει νά τόν* χτυπήσεις. *Τό ζήτημα εἶναι νά μή*

*χαρίσουμε στούς γερμανούς οὔτε στιγμή γιά αὐταπάτη καί γιά ὑποταγή στή μοίρα. Πρέπει νά κάνουμε τήν πραγματική καταπίεση ἀκόμα πιό καταπιεστική, προσθέτοντας σ' αὐτήν καί τή συνείδηση τῆς καταπίεσης· νά κάνουμε τή ντροπή ἀκόμα πιό ντροπιαστική, κοινολογώντας την [...]. Πρέπει νά μάθουμε στόν λαό νά* τρομάζει *ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, γιά νά τοῦ ἐμπνεύσουμε* θάρρος».

*Ἀπό δῶ ἡ λογική τοῦ Μάρξ κλίνει πρός τήν παρατήρηση τοῦ ἴδιου τοῦ τελικοῦ προβλήματος τῆς* Kritik, *δηλαδή τῆς σχέσης μεταξύ τῶν συνθηκῶν τοῦ* ancien régime, *καί ἀντίστοιχου στοιχείου τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης ἀπ' αὐτές, καί κείνων τοῦ σύγχρονου πολιτικοῦ κράτους ἤ, ὅπως μποροῦμε νά τό λέμε μετά τό* Judenfrage, *τοῦ ἀστικοῦ κράτους, γιά νά φτάσει νά συγκεκριμενοποιήσει τή θέση τῆς «γερμανικῆς», δηλαδή χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ κράτους ἀπέναντι σ' αὐτή τή σχέση. «Ἀκόμα καί γιά τούς* σύγχρονους *λαούς, ὁ ἀγώνας αὐτός ἐνάντια στό περιορισμένο περιεχόμενο τοῦ γερμανικοῦ status quo δέν στερεῖται ἀπό ἐνδιαφέρον, γιατί τό γερμανικό status quo ἀποτελεῖ τήν* ἀνυπόκριτη ὁλοκλήρωση *τοῦ* ancien régime· *καί τό* ancien régime *εἶναι τό* κρυφό κουσούρι τοῦ σύγχρονου κράτους. *Ὁ ἀγώνας ἐνάντια στό γερμανικό πολιτικό παρόν εἶναι ὁ ἀγώνας ἐνάντια στό παρελθόν τῶν σύγχρονων λαῶν, καί οἱ ἀναμνήσεις αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά βαραίνουν πάνω σ' αὐτούς τούς λαούς. Εἶναι διδακτικό γι' αὐτούς νά βλέπουν τό* ancien régime *πού ἔζησε στόν τόπο τους τήν* τραγωδία *του, νά παίζει τώρα, σάν γερμανικό φάντασμα, τήν* κωμωδία *του».*

*Ἐδῶ, κάτω ἀπό τήν τυπική ἁπλότητα ἀρχίζει νά ἀποκαλύπτεται ἕνα περιεχόμενο πολύ διαφορετικῆς σοβαρότητας. Ἡ νύξη γιά τίς «ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόν-*

*τος» ξεκαθαρίζει τό νόημα τῆς διατύπωσης πού λέει ὅτι τό* «ancien régime εἶναι τό κρυφό κουσούρι τοῦ σύγχρονου κράτους»: *μιά «ἀνάμνηση» τῶν φεουδαρχικῶν συνθηκῶν ἦταν, στήν* Kritik, *ἡ γαλλική Βουλή τῶν ἴσων στό σύνταγμα τοῦ '30. Συνεπῶς, ἡ ἀνισότητα πού στό* ancien régime *εἶναι πολιτική, συνεχίζεται καί στό σύγχρονο κράτος πού ὁλοκλήρωσε τήν πολιτική χειραφέτηση, καί ὄχι μόνο μέ τή μορφή τῶν καθαυτό πολιτικῶν κατάλοιπων τῆς ἀνισότητας, ὅπως ἡ Βουλή τῶν ἴσων, πού ἄλλωστε κατάντησε ἀπό τούς γάλλους «πολιτική μηδαμινότητα», ἀλλά μέ τήν πιό ριζοσπαστική μορφή τῆς κοινωνικῆς καί ἀνθρώπινης ἀνισότητας. Ὅσο γιά τή Γερμανία πού δέν ὁλοκλήρωσε ἀκόμη οὔτε τήν πολιτική χειραφέτηση, τό καθεστώς της, «ἕνας ἀναχρονισμός, μιά ὁλοφάνερη ἀντίφαση μέ γενικά ἀναγνωρισμένα ἀξιώματα, ἡ μηδαμινότητα τοῦ* ancien régime *ἐκτεθειμένη στά μάτια ὅλου τοῦ κόσμου, φαντάζεται ἀκόμα πώς πιστεύει στόν ἑαυτό του καί ἀξιώνει ἀπό τόν κόσμο νά φαντάζεται τό ἴδιο». Ἀκολουθεῖ ἕνα παράδειγμα οἰκονομικοῦ χαρακτήρα: ἡ «σχέση τῆς βιομηχανίας, τοῦ κόσμου τοῦ πλούτου γενικά, μέ τόν πολιτικό κόσμο,» «κεφαλαιῶδες πρόβλημα τῶν νέων καιρῶν», λύνεται στή Γερμανία μέ τήν ἔννοια τοῦ προστατευτισμοῦ τῆς «ἐθνικῆς οἰκονομίας» τοῦ Φ. Λίστ. Καί τοῦτο ὅταν τά οἰκονομικά προηγμένα κράτη ἐξεγείρονται ἐνάντια σέ κάθε μορφῆς οἰκονομική δέσμευση. Φυσικά δέν μπορεῖ νά γίνει πολύ συζήτηση πάνω σ' αὐτές, πού γιά τήν ὥρα δέν εἶναι παρά μόνο πολύ ντροπαλές αἰχμές τοῦ Μάρξ πρός ἕνα ἔδαφος στό ὁποῖο δέν κυριαρχεῖ ἀκόμη, καί τό ὁποῖο μόλις τώρα ἀρχίζει νά μελετάει συστηματικά (τά παρισινά τετράδια μέ ἀποσπάσματα οἰκονομίας πᾶνε ἀπό τό Φλεβάρη 1844 ὥς τίς ἀρχές τῆς ἑπόμενης χρονιᾶς· εἶναι συνεπῶς κατοπινά τῆς ἐμφάνισης τοῦ τεύχους τῶν* Χρονικῶν*).*

*Κι ἄς ἔρθουμε τώρα στίς μορφωτικές, καί εἰδικότερα φιλοσοφικές, συνθῆκες τῆς Γερμανίας, καί στή σχέση τους μέ τό κίνημα χειραφέτησης. Πρόκειται γιά σελίδες ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος γιατί ξαναπιάνουν τό πρόβλημα τῆς κριτικῆς στή χεγκελιανή φιλοσοφία τοῦ κράτους:* «*Ὅπως οἱ ἀρχαῖοι λαοί ζοῦσαν τήν προϊστορία τους μέσα στή φαντασία, στή* μυθολογία, *ἔτσι κι ἐμεῖς οἱ γερμανοί ζήσαμε τή δική μας μελλοντική ἱστορία μέσα στή σκέψη, στή* φιλοσοφία. *Ἐμεῖς εἴμαστε οἱ* φιλοσοφικοί *σύγχρονοι τοῦ παρόντος δίχως νά εἴμαστε οἱ* ἱστορικοί *του σύγχρονοι. Ἡ γερμανική φιλοσοφία εἶναι ἡ* ἰδεατή προέκταση *τῆς γερμανικῆς ἱστορίας [...] Αὐτό πού στά προηγμένα ἔθνη εἶναι ἤδη* πρακτική *ρήξη μέ τίς σύγχρονες συνθῆκες τοῦ κράτους, στή Γερμανία, ὅπου τέτιες συνθῆκες ἀκόμα οὔτε κάν ὑπάρχουν, εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα* κριτική *ρήξη μέ τή φιλοσοφική ἀντανάκλαση αὐτῶν τῶν συνθηκῶν. [ § ]. Ἡ* γερμανική φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καί τοῦ κράτους *εἶναι ἡ μόνη γερμανική ἱστορία πού βρίσκεται στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τό* ἐπίσημο *σύγχρονο παρόν. Γι' αὐτό, ὁ γερμανικός λαός ὀφείλει νά ὑπερνικήσει αὐτή τήν ὀνειρεμένη του ἱστορία μαζί μέ τίς σημερινές συνθῆκες του καί νά ὑποβάλει στήν κριτική ὄχι μόνο αὐτές τίς τωρινές συνθῆκες, ἀλλά συνάμα καί τήν ἀφηρημένη συνέχισή τους. Τό μέλλον δέν μπορεῖ νά* περιοριστεῖ *οὔτε στήν ἄμεση ἄρνηση τῶν πραγματικῶν νομικῶν καί κρατικῶν συνθηκῶν του οὔτε στήν ἄμεση πραγμάτωση τῶν ἰδεατῶν νομικῶν καί κρατικῶν συνθηκῶν του, γιατί τήν ἄμεση ἄρνηση αὐτῶν τῶν συνθηκῶν τήν ἔχει ἤδη στίς ἰδεατές του συνθῆκες καί τήν ἄμεση πραγμάτωση τῶν ἰδεατῶν του συνθηκῶν τήν ἔχει ἤδη σχεδόν* ἀφήσει πίσω *κοιτάζοντας τούς γειτονικούς του λαούς*».

*Ἐπιβεβαιώνεται ἐδῶ καθαρά ἡ εὐθυγράμμιση τῆς*

*χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ κράτους μέ τό σύγχρονο ἀστικό κράτος, παρά τίς κατώτερες καί προαστικές ἀπόψεις τοῦ κράτους πού οἰκοδομοῦσε ὁ Χέγκελ. Πιό κάτω ὁ Μάρξ θά πεῖ ποιό εἶναι τό κοινό στοιχεῖο τοῦ ὁλοκληρωμένου ἀστικοῦ πολιτικοῦ κράτους, καί τοῦ χεγκελιανοῦ κράτους, πού ξεπερνᾶ τή μεγαλύτερη ἱστορική διαφορά πού συνίσταται, ὅπως ξέρουμε, στήν ἀσταμάτητη διάρθρωση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου σέ κεῖνα τά «κοινωνικά στρώματα» πού τό ὁλοκληρωμένο πολιτικό κράτος ἔχει ξεπεράσει (ἀλλά συνίσταται ἐπίσης στόν κληρονομικό μονάρχη, τούς «γεννημένους» συγκλητικούς, κ.λ.π.).*

*Ἀντίθετα, ὁ Μάρξ γιά τήν ὥρα εἰσάγει κριτικές ἀναφορές στά δύο ρεύματα ὅπου βλέπει νά διαιρεῖται ὁ γερμανικός φιλελευθερισμός. Τό ἕνα, πού τό ἀποκαλεῖ «πρακτικό πολιτικό κόμμα», δηλαδή τό ρομαντικο-φιλελεύθερο κίνημα, πού ἔχει τήν προέλευσή του στή Νέα Γερμανία, ἀπαιτεῖ, καί ὄχι ἄδικα, τήν «ἄρνηση τῆς φιλοσοφίας» ἀλλά δέν μπορεῖ τό ἴδιο νά τήν ἐπιτελέσει γιατί περιορίζεται νά «τῆς γυρίζει τήν πλάτη» καί νά τήν κατηγορεῖ, χωρίς νά τήν ὑποβάλλει σέ κριτική: «Ἀξιώνετε νά γίνει τό ξεκίνημα ἀπό* πραγματικά σπέρματα ζωῆς, *ξεχνᾶτε ὅμως πώς τό πραγματικό σπέρμα ζωῆς τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ εἶχε φυτρώσει ὥς τώρα μέσα στό* κρανίο *του. Κοντολογῆς:* ἐσεῖς δέν μπορεῖτε νά καταργήσετε τή φιλοσοφία δίχως νά τή μετατρέψετε σέ πραγματικότητα». *Περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει γιά μᾶς ἡ ἀναφορά στό ἄλλο ρεῦμα, τό «θεωρητικό πολιτικό κόμμα», δηλαδή τή χεγκελιανή Ἀριστερά: «Στό ἴδιο σφάλμα, ἀλλά* ἀντιστρέφοντας *τούς συντελεστές, ἔπεσε καί τό* θεωρητικό *πολιτικό κόμμα, πού ὁρμᾶται ἀπό τή φιλοσοφία. Στόν τωρινό ἀγώνα, δέν ἔβλεπε παρά* μόνο *τόν* κριτικό ἀγώνα τῆς φιλοσοφίας ἐνάντια στόν γερμανικό κόσμο, *καί δέν τοῦ πέρασε ἀπό τόν νοῦ ὅτι ἀκό-*

μα καί ἡ προγενέστερη φιλοσοφία ἀνήκει σέ τοῦτο τόν κόσμο καί ὅτι εἶναι ἡ, ἰδεατή ἔστω, συμπλήρωσή του. Ἐνῶ κράτησε κριτική στάση ἀπέναντι στόν ἀντίπαλό του, φέρθηκε μέ μή κριτικό τρόπο πρός τόν ἑαυτό του, γιατί ξεκίνησε ἀπό τίς προϋποθέσεις τῆς φιλοσοφίας καί εἴτε σταμάτησε στά δοσμένα πορίσματά της εἴτε παρουσίασε σάν ἄμεσα αἰτήματα καί πορίσματα, αἰτήματα καί πορίσματα παρμένα ἀπό ἀλλοῦ, μ' ὅλο πού αὐτά — ἄν ὑποθέσουμε πώς εἶναι ὀρθά —μποροῦν νά ἐπιτευχθοῦν, ἀντίθετα, μόνο μέ τήν ἄρνηση τῆς μέχρι τώρα φιλοσοφίας, τῆς φιλοσοφίας ὡς φιλοσοφίας. Ἐπιφυλασσόμαστε νά δώσουμε μιά περιγραφή αὐτοῦ τοῦ κόμματος. Τό βασικό του ἐλάττωμα μπορεῖ νά συνοψιστεῖ ὡς ἑξῆς: πίστευε ὅτι μποροῦσε νά μετατρέψει τή φιλοσοφία σέ πραγματικότητα δίχως νά τήν καταργήσει».

Ὁ ἀναγνώστης θά ἔχει κιόλας σημειώσει ὅτι ὁ Μάρξ ξαναπιάνει πάλι ἐδῶ τό μοτίβο τῆς δεύτερης Σημείωσης στή Διατριβή. Ἀλλά εἶναι φυσικό νά ἔχουν ἀπό τότε ἀλλάξει πολλές ἰδέες. Κατά κύριο λόγο ἡ «διαλεκτική» ἀντιπαράθεση μεταξύ «θετικῆς φιλοσοφίας» καί «φιλελεύθερου κόμματος» ὑποχωρεῖ μπροστά στήν ἐσωτερική ἐκείνη τοῦ ἴδιου τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τήν ἀντιπαράθεση μεταξύ «πρακτικοῦ» πολιτικοῦ κόμματος καί «θεωρητικοῦ». Ὁ Μάρξ, λοιπόν, δέν κάνει πιά τήν τιμή τῆς μνημόνευσης στό συντηρητικό στοιχεῖο, κι αὐτό εἶναι ἀπόλυτα κατανοητό. Κατά δεύτερο λόγο, ἡ «πρακτική ἀνατροπή τῆς φιλοσοφίας», δηλαδή τό κίνημα ὅπου ἡ φιλοσοφία ἀρνεῖται τόν κόσμο καί προσπαθεῖ νά τόν προσαρμόσει πρός ἑαυτήν, πού ἀντιπροσώπευε τότε τό συμπέρασμα πού ὁ Μάρξ ἔδειχνε κατά βάθος ὅτι δεχόταν, ἀναγνωρίζεται αὐτό τό ἴδιο σάν ἀνεπαρκές, σάν κριτικό μόνο ἀπέναντι στόν κόσμο ἀλλά ὄχι «ἀπέναντι σ' αὐτή τήν ἴδια», καί τοῦτο γιατί «δέν ἔχει παρατηρήσει

*πώς ή ὥς τότε φιλοσοφία ἀνήκει στόν κόσμο αὐτό». Ἐκείνη πού τήν ἐποχή τῆς Διατριβῆς ἦταν μόνο μιά προβληματική ἑνότητα κόσμου καί φιλοσοφίας, προορισμένη νά δεχτεῖ ἕνα διαλεκτικό ρῆγμα, κ.λπ., μέσα ἀπό ὁλόκληρη τήν ἀνάπτυξη τοῦ Μάρξ ὥς αὐτό τό σημεῖο, ἔγινε ἀφετηριακή διαπίστωση πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀναγνωρίσουμε τήν «ἰδεολογική» μονομέρεια τῆς διαμαρτυρίας τῆς Ἀριστερᾶς, ἡ ὁποία* πῆρε *γιά ἀνάγκες τῆς φιλοσοφίας «ἀνάγκες παρμένες ἀπό ἀλλοῦ», δηλαδή ἀπό τόν κόσμο, ἀπό τήν ἱστορία. Συμπερασματικά, ἡ προοπτική τῆς «ἐξάλειψης», ἤ καλύτερα τοῦ «ξεπεράσματος» τῆς «φιλοσοφίας σάν φιλοσοφίας». Στόν τελευταῖο τοῦτο ὅρο δέν μποροῦμε νά μή δοῦμε νά ἀναφέρεται ἡ «ὁλική» καί «αὐτάρκης φιλοσοφία» ἤ ἡ φιλοσοφία πού «καταλήγει στόν ἑαυτό της» τῶν χρόνων τῆς Διατριβῆς, ἀλλά δέν μποροῦμε ταυτόχρονα νά μή δοῦμε καί τίς προκαταβολές τῆς «γερμανικῆς ἰδεολογίας» καί, τελικά, τή φιλοσοφία πού θέλει μονάχα νά «κατανοήσει τόν κόσμο». Καί μαζί μ' αὐτά, ὁ Μάρξ ἐκφράζει κιόλας τήν πρόθεση νά ἐπιστρέψει στό «πολιτικό θεωρητικό κόμμα», πράγμα πού θά κάνει μέ τήν* Ἁγία οἰκογένεια *καί τή* Γερμανική ἰδεολογία. *Βέβαια, τό κείμενο πού διαβάσαμε (καθώς καί τό ἑπόμενο) παρουσιάζεται ἀκόμη μπλεγμένο σέ ἀφηρημένες καί χεγκελιανίζουσες διαλεκτικές διατυπώσεις· καί δέν μποροῦμε νά ποῦμε πώς ἡ «πρακτική ἀνατροπή» ἔχει ἐδῶ ἐγκαταλείψει ὁλότελα τήν πρώτη της «φιλοσοφική» ἤ «ἰδεολογική» μορφή γιά νά πάρει ὁριστικά τήν πλήρη ἔννοια τῆς ἀνατροπῆς τῶν ὑφιστάμενων συνθηκῶν μέ τήν ἔννοια τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας: κι αὐτό γιατί, ἀκριβῶς, λείπει ἀκόμη ἡ ἴδια ἡ βάση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, δηλαδή ἡ ἀναγνώριση τῆς σημασίας τῆς οἰκονομικῆς παραγωγῆς πάνω στίς ἄλλες ἐκφράσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἀλλά εἶναι ἐπίσης ἀλή-*

*θεια ὅτι ὁ Μάρξ ξεκινάει ἀκριβῶς ἀπό κείνη τήν πρώτη διατύπωση καί φτάνει στή δεύτερη τούτη ὅταν σκέφτεται τήν «ἄρνηση τῆς φιλοσοφίας σάν φιλοσοφίας», πού πρέπει νά κατακτηθεῖ, ὅπως θά πεῖ σέ λίγο, μέσα ἀπό τήν* ἐπαναστατική πράξη, *τῆς ὁποίας ὑποκείμενο εἶναι τό προλεταριάτο.*

*Καί νά πού φτάσαμε στό κείμενο πού ἀφορᾶ ἄμεσα τήν πολιτική φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ: «Ἡ κριτική τῆς* γερμανικῆς φιλοσοφίας τοῦ κράτους καί τοῦ Δικαίου, *πού μέ τόν Χέγκελ πῆρε τήν πιό συνεπῆ, τήν πιό πλούσια καί ὁριστική διατύπωσή της, εἶναι τόσο ἡ κριτική ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου κράτους καί τῆς συναφοῦς μ' αὐτό πραγματικότητας, ὅσο καί ἡ ἀποφασιστική ἄρνηση ὁλόκληρης τῆς προηγούμενης* μορφῆς τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς καί νομικῆς συνείδησης, *πού ἡ πιό ἔξοχη, ἡ πιό καθολική καί ἀνυψωμένη σέ* ἐπιστήμη *ἔκφρασή της εἶναι ἀκριβῶς ἡ* καθαρά θεωρητική φιλοσοφία τοῦ Δικαίου. *Ἄν στάθηκε δυνατή μόνο στή Γερμανία ἡ καθαρά θεωρητική φιλοσοφία τοῦ Δικαίου,* αὐτή *ἡ ἀφηρημένη, πληθωρική* στόχαση *γιά τό σύγχρονο κράτος, πού ἡ πραγματικότητά της παραμένει ἕνα ἐπέκεινα — ἄν καί τοῦτο τό ἐπέκεινα μπορεῖ νά βρίσκεται ἀπό τήν ἄλλη μεριά τοῦ Ρήνου — ἀντίστροφα, ἡ* γερμανική *νοητική εἰκόνα τοῦ σύγχρονου κράτους πού κάνει ἀφαίρεση τοῦ* πραγματικοῦ *ἀνθρώπου στάθηκε δυνατή μέ τή σειρά της μονάχα καί στόν βαθμό πού τό ἴδιο τό σύγχρονο κράτος κάνει ἀφαίρεση τοῦ* πραγματικοῦ *ἀνθρώπου, ἤ ἱκανοποιεῖ μέ φανταστικό μόνο τρόπο τόν* ἄρτιο *ἄνθρωπο. Στόν τομέα τῆς πολιτικῆς, οἱ γερμανοί ἔχουν* σκεφτεῖ *ἐκεῖνο πού ἄλλοι λαοί ἔχουν* κάμει. *Ἡ Γερμανία ἦταν ἡ* θεωρητική συνείδησή *τους. Ἡ ἀφαίρεση καί ἡ ὑπεροψία τῆς σκέψης της συμβάδιζαν πάντα μέ τόν μονόπλευρο χαρακτήρα καί τήν κατωτερότητα τῆς πραγ-*

*ματικότητάς της. Ἄν λοιπόν τό* status quo *τοῦ* γερμανικοῦ κρατικοῦ συστήματος *ἐκφράζει τήν ὁλοκλήρωση τοῦ* ancien régime — *αὐτό τό ἀγκάθι στή σάρκα τοῦ σύγχρονου κράτους —, τό* status quo *τῆς* γερμανικῆς ἐπιστήμης γιά τό κράτος *ἐκφράζει τόν* ἀνολοκλήρωτο χαρακτήρα τοῦ σύγχρονου κράτους, *τήν ἐλαττωματικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ ὀργανισμοῦ του. [ § ] Ἤδη ὡς ἀποφασιστικός ἀντίπαλος τῆς προηγούμενης μορφῆς τῆς* γερμανικῆς *πολιτικῆς συνείδησης, ἡ κριτική τῆς ἀφηρημένης φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τελειώνει ὄχι στόν ἑαυτό της ἀλλά σέ* προβλήματα *πού γιά τή λύση τους ὑπάρχει ἕνα μόνο μέσο: ἡ* πρακτική».

*Στό τόσο σημαντικό τοῦτο κείμενο ὁ Μάρξ μᾶς ἐξηγεῖ τό λόγο γιά τόν ὁποῖο βλέπει τή γερμανική πολιτική φιλοσοφία, δηλαδή τή χεγκελιανή, στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν* πολιτική *πραγματοποίηση τοῦ σύγχρονου κράτους. Τό κοινό καί στίς δύο στοιχεῖο εἶναι ἡ* ἀφαίρεση ἀπό τόν πραγματικό ἄνθρωπο, *πού ἀνακαλεῖ τή* διαίρεση κράτους καί κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, *τήν ὁποία μέμφεται στό Χέγκελ μέ τόση ἐπιμονή στήν* Kritik, *καί πού χρησιμεύει κατόπιν στό νά ξεκαθαρίσει κι αὐτό τό τελευταῖο σημεῖο, ἀναφορικά μέ τό ὁποῖο μποροῦσε νά μείνει ἡ ὑπόνοια μιᾶς ἀνακριβοῦς ἑρμηνείας τῆς πρόθεσης τοῦ Χέγκελ ἀπό μέρους τοῦ Μάρξ. Γιατί ἀπό καθαρά ἑρμηνευτική ἄποψη δέν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Χέγκελ* θέλει *νά χωρίσει τό κράτος ἀπό τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν, ἀντίθετα μάλιστα προσπαθεῖ νά τά ἑνοποιήσει, καί γι' αὐτό ἀκριβῶς τό λόγο ἐπικυρώνει τό «συμβιβασμό» τῶν «κοινωνικῶν στρωμάτων» μέ λειτουργία κοινωνική καί πολιτική μαζί. Ὁ Μάρξ γνωρίζει πολύ καλά ὅλα αὐτά· ἀλλά ἡ κριτική του θέλει νά ἀποδείξει πώς ἡ χεγκελιανή* λύση *ὄχι μόνο δέν συνενώνει καθόλου τίς δύο σφαῖρες, ἀφοῦ ἡ «πολιτική ὕπαρξη» τῶν «κοινωνικῶν στρωμά-*

*των» δέν εἶναι ἡ «ἰδιαίτερη ὕπαρξή τους», καί μετά, στή λύση αὐτή τό κοινωνικό στοιχεῖο ὑφίσταται τή βία τοῦ ἀφηρημένου καί ἐπιβλητικοῦ πολιτικοῦ στοιχείου, ἀλλά πώς αὐτή, ἀντίθετα, ἐπιβεβαιώνει τή διάκριση καί, πέρα ἀπό τόν ἀνυποστήρικτο «συμβιβασμό», τήν ἀφηρημένη φύση τοῦ ἰδεατοῦ κράτους. Ὅμως, ἡ τελευταία αὐτή δέν χαρακτηρίζει μόνο τό χεγκελιανό κράτος, ἀλλά ἐπίσης, καί πολύ περισσότερο, τό σύγχρονο κράτος, δηλαδή τό ὁλοκληρωμένο* πολιτικό *κράτος, τό σύγχρονο ἀστικό κράτος πού, ὅπως ξέρουμε,* ἀφήνει κατά μέρος *τίς πραγματικές συνθῆκες τῆς ζωῆς τῶν μελῶν του γιά νά πραγματοποιήσει φανταστικά τήν «πολιτική ὕπαρξή» τους στήν ἀφηρημένη σφαίρα, στόν «οὐρανό» τῆς ὑπερκοινωνικότητας, τοῦ καθαροῦ δικαίου καί τῆς καθαρῆς τους παρουσίας σάν πολιτῶν (ὅλοι ἴσοι μπροστά* στό νόμο, *ἀνεξάρτητα ἀπό τίς πραγματικές ἀνισότητες). Ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, καί ὁ «συμβιβασμός» μ' ἕνα μεσαιωνικό κατάλοιπο, τά «κοινωνικά στρώματα», δέν παύει νά εἶναι ἡ «τάση» πολλῶν πολιτικῶν κρατῶν πρός ἀντιεξισωτικές «ἀναμνήσεις» ἀκόμη καί στήν πολιτική σφαίρα, ὅπως ἀποδείχτηκε ἱστορικά μέ κείνη τήν ἀπομάκρυνση ἀπό τίς ἀκραῖες ἀστικο-επαναστατικές θέσεις πού κερδίθηκαν μέ τή γιακωβίνικη πολιτική, ἀπομάκρυνση πού ὑπῆρχε λχ. στό «φιλελεύθερο» γαλλικό σύνταγμα τοῦ 1830, πού ἐπανέφερε τήν Ἄνω Βουλή, καί γενικά σέ ὅλη τήν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελευθερισμοῦ πρίν ἀπό τήν κατάκτηση τοῦ καθολικοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος. Ὁ Χέγκελ, λοιπόν, ἐπικυρώνει τό παλινορθωτικό κράτος μονάχα φαινομενικά· στήν πραγματικότητα, καί πιό βαθιά, συλλογίζεται τήν πραγματικότητα τοῦ σύγχρονου κράτους, πού «κάνει ἀφαίρεση ἀπό τόν* πραγματικό *ἄνθρωπο, δηλαδή ἱκανοποιεῖ μόνο κατά τρόπο φανταστικό τόν ὁλικό ἄνθρωπο».*

*Πρωταρχική σημασία τοῦ κειμένου πού μόλις διαβάσαμε εἶναι, λοιπόν,* νά ἐπιστρέψουμε στό πρόβλημα τῆς Kritik μετά τό Judenfrage, *καί νά τό λύσουμε μέ τή βοήθεια τοῦ τελευταίου αὐτοῦ. Ἡ δεύτερη, περισσότερο προφανής, περιέχεται στό τέλος, ἐκεῖ ὅπου ἀνοίγεται στήν «κριτική» ἡ νέα προοπτική τῆς* πράξης: *ἕνας νέος δρόμος πού γιά τήν ὥρα ἔχει ἀκόμη μόνο ἀρχίσει, ἀλλά πού ὁδηγεῖ κατευθείαν στή* Γερμανική ἰδεολογία *καί στήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Γιά τήν ὥρα δέν μποροῦμε νά ποῦμε περισσότερα γιά τό δρόμο τοῦτο, γιατί τό καθῆκον μας εἶναι νά τόν διατρέξουμε.*

*Ἡ συνέχεια δέν εἶναι λιγότερο σημαντική γιατί ὁ Μάρξ φαίνεται νά εἶναι ἕτοιμος τώρα νά ξεκαθαρίσει τούς λογαριασμούς του μέ τήν πρώτη «πηγή» τῆς ἐμπειρίας του, τήν «κλασική γερμανική φιλοσοφία»: καί νά ὁλοκληρώσει τοῦτο τό ἔργο προχωρώντας ὥς τήν ἀκραία του κατάληξη, τόν οὐμανισμό τοῦ Φόυερμπαχ.*

*«Μπαίνει τό ἐρώτημα: μπορεῖ ἡ Γερμανία νά φτάσει σέ μιά πρακτική* à la hauteur des principes, *δηλαδή σέ μιάν* ἐπανάσταση, *πού θά τήν ἀνεβάζει ὄχι μόνο στό* ἐπίσημο ἐπίπεδο *τῶν σύγχρονων ἐθνῶν, ἀλλά στό* ἀνθρώπινο ὕψος, *πού θά εἶναι τό ἄμεσο μέλλον αὐτῶν τῶν ἐθνῶν; [ § ] Τό ὅπλο τῆς κριτικῆς δέν μπορεῖ βέβαια ν' ἀντικαταστήσει τήν κριτική τῶν ὅπλων, ἡ ὑλική δύναμη πρέπει ν' ἀνατραπεῖ ἀπό ὑλική δύναμη, ὅμως καί ἡ θεωρία γίνεται ὑλική δύναμη μόλις κατακτήσει τίς μάζες. Ἡ θεωρία εἶναι ἱκανή νά κατακτήσει τίς μάζες μόλις ἀποδείξει ad hominem καί ἀποδείχνει ad hominem, μόλις γίνει ριζοσπαστική. Νά εἶσαι ριζοσπαστικός σημαίνει νά πιάνεις τό πράγμα ἀπό τή ρίζα. Ἡ ρίζα ὅμως γιά τόν ἄνθρωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ἡ φανερή ἀπόδειξη τοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῆς γερμανικῆς θεωρίας, ἑπομένως τῆς πρακτικῆς της ἐνεργητικότητας, εἶναι τό ξεκίνημά της ἀπό*

*τήν ἀποφασιστική,* θετική *κατάργηση τῆς θρησκείας. Ἡ κριτική τῆς θρησκείας τελειώνει μέ τή διδασκαλία ὅτι ὁ* ἄνθρωπος εἶναι τό ὕψιστο ὄν γιά τόν ἄνθρωπο, *ἑπομένως μέ τήν* κατηγορική προσταγή ν' ἀνατραποῦν ὅλες οἱ σχέσεις, *ὅπου ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα ταπεινωμένο, ὑποδουλωμένο, ἐγκαταλειμμένο, καταφρονεμένο ὄν, σχέσεις πού δέν μποροῦν νά εἰκονιστοῦν καλύτερα παρά μέ τήν ἀναφώνηση ἑνός γάλλου μπρός σέ μιά σχεδιαζόμενη φορολογία ἐπί τῶν σκύλων: Κακόμοιρα σκυλιά! Θέλουν νά σᾶς μεταχειρίζονται σάν ἀνθρώπους!»*

*Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ κειμένου εἶναι, ὅπως λέγαμε, νά ἐπανασυνδεθεῖ μέ τό φοϋερμπαχικό ἀποτέλεσμα («ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό ὕψιστο ὄν γιά τόν ἄνθρωπο»), δηλαδή μέ τή «θεωρητική ἀνατροπή» τοῦ χεγκελιανισμοῦ πού εἶχε φέρει σέ πέρας ὁ Φόυερμπαχ, γιά νά τό σπρώξει ἀκόμη πιό πέρα, ὥς τήν «*πρακτική *ἀνατροπή τῶν* σχέσεων *ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἔχει πέσει» κ.λπ. Ὁ* πρακτικός, *λοιπόν, χαρακτήρας τῆς «ἀνατροπῆς» δέν περιορίζεται στή διατύπωσή της στό ἄλλο κείμενο πού διαβάσαμε προηγουμένως, ἀλλά συγκεκριμενοποιεῖται ἀπό τόν καθορισμό* αὐτοῦ *πού πρέπει νά ἀνατραπεῖ. Κι ἄν σκεφτοῦμε πώς αὐτή ἡ ἰδέα γεννήθηκε στό νοῦ τοῦ Μάρξ, τήν ἐποχή τῆς Διατριβῆς, σάν ἰδέα τῆς «πρακτικῆς ἀνατροπῆς* τῆς φιλοσοφίας», *ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή «φιλοσοφία» καί τίς «σχέσεις ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἔπεσε» μπορεῖ νά μᾶς δώσει τό μέτρο τῆς πορείας πού ἔκανε ὁ Μάρξ στό μεταξύ. Λείπουν ἀκόμη δύο πράγματα: μιά κριτική τῶν μεταϊστορικιστικῶν ὁρίων τῆς φοϋερμπαχικῆς «ἀνατροπῆς» (ἀλλά γι' αὐτό θά χρειαστεῖ ἀκόμη νά περιμένουμε: ὁ Μάρξ δέν ἔχει παρά ἐπαίνους γιά τό Φόυερμπαχ ἀκόμη στά* Χειρόγραφα *καί τήν* Ἁγία οἰκογένεια· *μιά κριτική πάντοτε μέ ἐξαιρετικό σεβασμό καί μέσα στούς κανόνες, χωρίς τούς συνηθισμένους*

σαρκασμούς πού ὁ Μάρξ δέν φειδόταν γιά κανένα, ὑπάρχει μόνο στή Γερμανική ἰδεολογία καί, φυσικά, στίς Θέσεις γιά τό Φόυερμπαχ)· καί κατά δεύτερο λόγο, ὁ καθορισμός τοῦ ποιές εἶναι οἱ «σχέσεις» ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἔπεσε. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό, τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τό καθῆκον ὅλης τῆς διανοητικῆς δραστηριότητας τοῦ φιλόσοφου, καί δέν μποροῦμε βέβαια νά ποῦμε ὅτι ἔχασε καθόλου χρόνο γιά νά τό ἀναλάβει. Καί τό πρῶτο καί πιό οὐσιαστικό βῆμα πού ἔκανε σ' αὐτή κιόλας τήν Εἰσαγωγή ἦταν ὁ ἐντοπισμός, ἔστω ἀκόμη γενικός καί ὄχι «ἐπιστημονικός», τῆς ἀποξενωμένης τάξης, τοῦ προλεταριάτου.

Στή συνέχεια ὁ Μάρξ προσπαθεῖ νά ἐπιβεβαιώσει τήν πρακτική σημασία τῆς θεωρίας, πού ὑπαινιχθήκαμε πρίν, ἀνατρέχοντας στό παράδειγμα τῆς Μεταρύθμισης, πού θά ἀπόδειχνε ὅτι «τό ἐπαναστατικό παρελθόν τῆς Γερμανίας εἶναι πράγματι θεωρητικό» γιατί ὁ Λούθηρος «ἐλευθέρωσε τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν ἐξωτερική θρησκευτικότητα, κάνοντας τή θρησκευτικότητα ἐσωτερική ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπου». Ἄν αὐτή δέν ἦταν ἡ λύση τοῦ προβλήματος, πάντως ἦταν ἡ τοποθέτησή του· καί τώρα τό καθῆκον παρουσιάζεται ἀκριβῶς σάν ἐκεῖνο τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπ' αὐτή τήν ἐσωτερική θρησκευτικότητα, κι αὐτό εἶναι καθῆκον τῆς φιλοσοφίας. Θά φαινόταν ἴσως πώς ὁ Μάρξ θά ξανάπεφτε τώρα στόν παλιό του ἰδεολογισμό, καί σέ μιά ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη στίς χειραφετητικές δυνατότητες τῆς φιλοσοφίας: ἀντίθετα, ὅμως, στό σημεῖο αὐτό εἰσάγει ἕναν πολύ σημαντικό προβληματισμό σχετικά μ' αὐτές τίς δυνατότητες:

«Ὡστόσο, μιά κεφαλαιώδης δυσκολία φαίνεται νά ὀρθώνεται ἐνάντια σέ μιά ριζική γερμανική ἐπανάσταση. Οἱ ἐπαναστάσεις ἔχουν, πράγματι, ἀνάγκη ἀπό ἕνα παθητικό στοιχεῖο, ἀπό μιάν ὑλική βάση. Ἡ θεωρία πραγ-

*ματώνεται πάντα σ' ἕνα λαό μόνο στόν βαθμό πού εἶναι ἡ πραγμάτωση τῶν ἀναγκῶν του. Στήν πελώρια διάσταση ἀνάμεσα στίς ἀπαιτήσεις τῆς γερμανικῆς σκέψης καί τίς ἀπαιτήσεις τῆς γερμανικῆς πραγματικότητας ἀντιστοιχεῖ ἄραγε ἡ ἴδια διάσταση τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν μέ τό κράτος καί μέ τήν ἴδια; Οἱ θεωρητικές ἀνάγκες θά γίνουν ἄραγε ἄμεσα πρακτικές ἀνάγκες; Δέν ἀρκεῖ ἡ σκέψη νά τείνει πρός τήν πραγμάτωση· χρειάζεται ἡ πραγματικότητα ἡ ἴδια νά τείνει πρός τή σκέψη».* *Δέν ἔχουμε ἀκόμη φτάσει στήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ἀλλά φαίνεται σχεδόν ὅτι αὐτή ἀρχίζει νά προετοιμάζεται μέσα ἀπό ἕνα κίνημα, χάρη στό ὁποῖο ἡ «ὑλική» πλευρά ὁδηγεῖται στό ἴδιο ἐπίπεδο σημασίας μέ τήν ἰδεατή, ὥστε νά γίνει* ἀληθινά *ἡ «βάση» της καί ὄχι μόνο μέ τήν προσεγγιστική καί βέβαια ἐλάχιστα δεσμευτική ἔννοια μέ τήν ὁποία ὁ Μάρξ τό ἔχει ὥς τώρα πεῖ. Καί εἶναι φυσικό ὅτι ἡ ἀντίληψη πώς εἶναι θεμελιακή ἡ «ὑλική» πλευρά δέν μπορεῖ παρά νά προετοιμαστεῖ ἀπό μιά βαθιά συνείδηση τῶν σχέσεων* ἀμοιβαιότητας *τῶν δύο σφαιρῶν, πού μονάχα σέ μιά δεύτερη στιγμή θά μπορέσουν νά διευθετηθοῦν σύμφωνα μέ τήν ἀληθινή τους σχέση ἐξάρτησης.*

*Ὁ Μάρξ ἐπιμένει κατόπιν ἀκόμη στήν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος κι ἀναρωτιέται: πῶς ἡ Γερμανία, καθυστερημένη στό κίνημα πολιτικῆς χειραφέτησης, θά μπορέσει «νά ὑπερπηδήσει, μ' ἕνα* salto mortale, *ὄχι μόνο τούς δικούς της φραγμούς ἀλλά συνάμα καί τούς φραγμούς πού συναντοῦν τά σύγχρονα ἔθνη, τούς φραγμούς πού στήν πραγματικότητα πρέπει νά νιώθει καί νά ἐπιδιώκει ὡς ἀπελευθέρωση ἀπό τούς δικούς της πραγματικούς φραγμούς; Μιά ριζική ἐπανάσταση δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά μόνο ἐπανάσταση ριζικῶν ἀναγκῶν, πού γιά τή γέννησή τους φαίνεται νά μήν ὑπάρχουν ἀκριβῶς*

*οὔτε οἱ προϋποθέσεις οὔτε τό κατάλληλο ἔδαφος».*

*Ἡ ἀπάντηση τοῦ Μάρξ ἀρχίζει ἀμέσως νά διαγράφεται σύμφωνα μέ μιά φυσιογνωμία ἀκόμη ἰσχυρά διαλεκτική: ἑνός διαλεκτικισμοῦ πού ἡ ἀφαίρεσή του ὅμως εἶναι μόνο τυπική καί πού προσφέρει καί μ' αὐτό τό μέσο, στό ὁποῖο ὁ Μάρξ ἀποδείχνεται τώρα περισσότερο ἀπό ποτέ ἀκόμη δεμένος, τήν προβολή τοῦ περιεχομένου πού ἔπρεπε νά ἔρθει στό φῶς. Ἡ Γερμανία, λέει ὁ Μάρξ, «δίχως νά πάρει ἐνεργό μέρος στούς πραγματικούς ἀγῶνες αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης» τῶν σύγχρονων λαῶν, ὅμως «συμμερίστηκε* τά βάσανα *αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης, δίχως νά μοιραστεῖ οὔτε τίς χαρές οὔτε τή μερική ἱκανοποίησή της. Στήν ἀφηρημένη δραστηριότητα ἀπό τό ἕνα μέρος ἀντιστοιχεῖ τό ἀφηρημένο βάσανο ἀπό τό ἄλλο. Γι' αὐτό, ἡ Γερμανία θά βρεθεῖ μιάν ὡραία πρωία στό ἐπίπεδο τῆς εὐρωπαϊκῆς παρακμῆς προτοῦ νά ἔχει ποτέ βρεθεῖ στό ἐπίπεδο τῆς εὐρωπαϊκῆς χειραφέτησης».*

*Ἀπό δῶ τά πιό οὐσιαστικά κείμενα αὐτοῦ τοῦ γραφτοῦ: «*Ἡ Γερμανία, αὐτή ἡ ἀθλιότητα τοῦ πολιτικοῦ παρόντος πού σχημάτισε ἕνα δικό της κόσμο, *δέν θά μπορέσει νά γκρεμίσει τούς ἰδιαίτερους γερμανικούς φραγμούς, δίχως νά γκρεμίσει τόν καθολικό φραγμό τοῦ πολιτικοῦ παρόντος. [ § ] Τό οὐτοπικό ὄνειρο γιά τή Γερμανία δέν εἶναι ἡ* ριζική ἐπανάσταση, *δέν εἶναι ἡ παναν-*θρώπινη *χειραφέτηση, ἀλλά ἀντίθετα ἡ μερική, ἡ πολιτική* μόνο *ἐπανάσταση, ἡ ἐπανάσταση πού ἀφήνει ὄρθιους τούς στύλους τοῦ σπιτιοῦ. Σέ τί πάνω στηρίζεται μιά μερική, μιά πολιτική μόνο ἐπανάσταση; Πάνω στό γεγονός ὅτι* ἕνα τμῆμα τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν *χειραφετεῖται καί φτάνει στήν* καθολική *κυριαρχία, πάνω στό γεγονός ὅτι μιά ὁρισμένη τάξη ἀναλαβαίνει τήν καθολική χειραφέτηση τῆς κοινωνίας μέ ἀφετηρία τήν* ἰδιαίτερη κατάστασή *της. Ἡ τάξη αὐτή ἀπελευθερώνει ὁλόκληρη*

*τήν κοινωνία, ἀλλά μόνο μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ὁλόκληρη ἡ κοινωνία βρίσκεται στήν κατάσταση αὐτῆς τῆς τάξης, δηλαδή κατέχει, λογουχάρη,* χρήματα *καί* μόρφωση *ἤ μπορεῖ νά τ' ἀποκτήσει καταρέσκειαν.*

*»Καμιά τάξη τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν δέν μπορεῖ νά παίξει τοῦτο τόν ρόλο δίχως νά προκαλέσει μιά στιγμή ἐνθουσιασμοῦ μέσα της καί μέσα στή μάζα, μιά στιγμή ὅπου ἡ τάξη αὐτή συναδελφώνεται καί συγχωνεύεται μέ ὁλόκληρη τήν κοινωνία, πού οἱ ἄνθρωποι τή μπερδεύουν μέ τήν κοινωνία καί τήν ἀντιλαμβάνονται καί τήν ἀναγνωρίζουν σάν τόν* καθολικό ἀντιπρόσωπό *της· μιά στιγμή ὅπου οἱ ἀπαιτήσεις της καί τά δικαιώματά της εἶναι πράγματι ἀπαιτήσεις καί δικαιώματα τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας· μιά στιγμή ὅπου ἡ τάξη αὐτή εἶναι πραγματικά τό κεφάλι καί ἡ καρδιά τῆς κοινωνίας. Μόνο στό ὄνομα τῶν καθολικῶν δικαιωμάτων τῆς κοινωνίας, μιά ἰδιαίτερη τάξη μπορεῖ νά διεκδικήσει γιά τόν ἑαυτό της τήν καθολική κυριαρχία. Γιά νά κυριέψει αὐτή τήν ἀπελευθερωτική θέση καί, ἐπομένως, γιά νά ἐκμεταλλευθεῖ πολιτικά ὅλους τούς τομεῖς τῆς κοινωνίας πρός τό συμφέρον τοῦ ἰδιαίτερου τομέα της, δέν ἀρκοῦν μόνο ἡ ἐπαναστατική ἐνεργητικότητα καί ἡ πνευματική αὐτοσυνείδηση. Γιά νά συμπέσουν ἡ* ἐπανάσταση ἑνός λαοῦ *καί ἡ* χειραφέτηση μιᾶς ἰδιαίτερης τάξης *τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, γιά νά θεωρηθεῖ μιά κατάσταση σάν κατάσταση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, πρέπει, ἀντίστροφα, ὅλα τά κουσούρια τῆς κοινωνίας νά συγκεντρωθοῦν σέ μιάν ἄλλη τάξη, μιά ὁρισμένη κατάσταση νά εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ γενικοῦ σκανδάλου, ἡ ἐνσάρκωση τοῦ καθολικοῦ φραγμοῦ, πρέπει μιά ξεχωριστή κοινωνική σφαίρα νά θεωρεῖται σάν τό* δημόσια ἀναγνωρισμένο ἔγκλημα *ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, ἔτσι πού ἡ ἀπελευθέρωση ἀπό τούτη τή σφαίρα*

*νά φαίνεται σάν ή καθολική αὐτοαπελευθέρωση. Γιά νά γίνει* μιά *τάξη ή κατεξοχήν τάξη τῆς ἀπελευθέρωσης πρέπει, ἀντίστροφα, μιά ἄλλη τάξη νά εἶναι ὁλοφάνερα ἡ τάξη τῆς καταδυνάστευσης. Ἡ ἀρνητική γενική σημασία τῆς γαλλικῆς ἀριστοκρατίας καί τοῦ γαλλικοῦ κλήρου καθόρισε τή θετική γενική σημασία τῆς ἄμεσα γειτονεύουσας καί ἀντιτασσόμενης τάξης, τῆς* ἀστικῆς τάξης».

*Πρίν καθορίσει ποιά εἶναι αὐτή ἡ «κατάσταση καταδυνάστευσης» ὁ Μάρξ ξαναγυρίζει γιά μιά στιγμή στίς γερμανικές συνθῆκες, στίς ὁποῖες κανένα ἀπό τά «κοινωνικά στρώματα» ( καί ὁ Μάρξ μιλάει ἐδῶ γιά τά ἀναγνωρισμένα «κοινωνικά στρώματα», μέ ἐξαίρεση τό προλεταριάτο, ὅπως θά δοῦμε) δέν μπορεῖ νά ἀναλάβει τήν καθολική λειτουργία τῆς χειραφέτησης. «Στή Γαλλία ἡ πλήρης ἐλευθερία θά προκύψει ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς βαθμιαίας ἀπελευθέρωσης· στή Γερμανία ἀπό τό ἀδύνατο μιᾶς τέτιας ἀπελευθέρωσης». Στή Γαλλία «ὁ ρόλος* ἐκείνου πού χειραφετεῖ *περνᾶ διαδοχικά, μέ δραματική κίνηση, στίς διάφορες τάξεις τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ, ὥσπου φτάνει τελικά στήν τάξη πού πραγματώνει τήν κοινωνική ἐλευθερία, ὄχι πιά μέ βάση ὁρισμένες συνθῆκες πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο, καί πού δημιουργήθηκαν ὡστόσο ἀπό τήν ἀνθρώπινη κοινωνία, ἀλλά ἀντίστροφα ὀργανώνει ὅλες τίς συνθῆκες τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης μέ ἀφετηρία τήν κοινωνική ἐλευθερία. Στή Γερμανία, ἀπεναντίας, ὅπου ἡ πρακτική ζωή εἶναι τόσο μή πνευματική ὅσο μή πρακτική εἶναι ἡ πνευματική ζωή, καμιά τάξη τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν δέν νιώθει τήν ἀνάγκη οὔτε τήν ἱκανότητα γιά καθολική χειραφέτηση, ὅσο δέν τήν σπρώχνουν σ' αὐτά ἡ* ἄμεση κατάστασή *της, ἡ* ὑλική *της ἀναγκη, οἱ* ἴδιες οἱ ἁλυσίδες *της».*

*Κι ἄς ἔρθουμε τώρα στό βασικό συμπέρασμα: «Ποῦ*

*εἶναι λοιπόν ἡ* θετική *δυνατότητα τῆς γερμανικῆς χειραφέτησης;*

»'Απάντηση: *στή διαμόρφωση μιᾶς τάξης μέ* ριζικές ἁλυσίδες, *μιᾶς τάξης τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, πού νά μήν εἶναι τάξη τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, ἑνός στρώματος πού εἶναι ἡ διάλυση ὅλων τῶν στρωμάτων, μιᾶς σφαίρας πού τά καθολικά της βάσανα νά τήν κάνουν νά ἔχει καθολικό χαρακτήρα· πού δέν ζητάει καμιά* ἰδιαίτερη δικαιοσύνη, *ἐφόσον ἐνάντιά της ἀσκεῖται ὄχι μιά* ἰδιαίτερη ἀδικία, *ἀλλά ἡ* ἀδικία γενικά· *πού μπορεῖ νά ἐπικαλεῖται ὄχι πιά ἕνα* ἱστορικό *δικαίωμα, ἀλλά μόνο τό* ἀνθρώπινο *δικαίωμα· πού δέν βρίσκεται σέ μονόπλευρη ἀντίθεση μέ τίς συνέπειες, ἀλλά σέ ὁλόπλευρη ἀντίθεση μέ τίς προϋποθέσεις τοῦ γερμανικοῦ κρατικοῦ συστήματος· μιᾶς σφαίρας, τέλος, πού δέν μπορεῖ νά χειραφετηθεῖ ἡ ἴδια δίχως νά χειραφετηθεῖ ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνίας καί, ἔτσι, νά χειραφετήσει ὅλες τίς ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνίας· πού, κοντολογῆς, εἶναι ἡ* πλήρης ἀπώλεια *τοῦ ἀνθρώπου καί μπορεῖ, ἑπομένως, νά ξανακερδίσει τόν ἑαυτό της μόνο μέ τό* πλῆρες ξανακέρδισμα *τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό τό ἀποτέλεσμα τῆς διάλυσης τῆς κοινωνίας, σάν ἰδιαίτερο στρῶμα, εἶναι τό* προλεταριάτο.

*»Τό προλεταριάτο ἐμφανίζεται στή Γερμανία μόνον ὅταν ἀρχίζει νά εἰσβάλλει ἐκεῖ τό* βιομηχανικό *κίνημα, γιατί τό προλεταριάτο διαμορφώνεται ὄχι ἀπό τή φτώχεια πού* γεννιέται φυσιολογικά, *ἀλλά ἀπό τή φτώχεια πού* δημιουργεῖται τεχνητά, *ὄχι ἀπό τή μάζα τῶν ἀνθρώπων πού* λυγάει μηχανικά *κάτω ἀπό τά βάρη τῆς κοινωνίας, ἀλλά ἀπό τή μάζα τῶν ἀνθρώπων πού προέρχεται ἀπό τή* γοργή διάλυσή *της, κυρίως ἀπό τή διάλυση τοῦ μεσαίου στρώματος — νά ποιοί εἶναι οἱ παράγοντες τῆς διαμόρφωσης τοῦ προλεταριάτου, μ' ὅλο*

*πού βαθμιαῖα μπαίνουν στίς γραμμές του, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, καί ἡ φυσιολογική φτώχεια καί τό χριστιανογερμανικό στρῶμα τῶν δουλοπάροικων.*

*»Ὅταν τό προλεταριάτο προμηνάει τή* διάλυση τῆς μέχρι τώρα παγκόσμιας τάξης πραγμάτων, *ἐκφράζει ἁπλῶς τό* μυστικό τῆς ἴδιας του τῆς ὕπαρξης, *ἀφοῦ τό ἴδιο* εἶναι ἡ οὐσιαστική *διάλυση αὐτῆς τῆς παγκόσμιας τάξης πραγμάτων. Ἄν τό προλεταριάτο ἀπαιτεῖ τήν* ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, *ἁπλῶς ὑψώνει σέ θεμελιακή ἀρχή τῆς κοινωνίας αὐτό πού ἡ κοινωνία ἔχει ὑψώσει σέ* δική του *ἀρχή, αὐτό πού μέσα* του *εἶναι ἤδη ἐνσωματωμένο δίχως τή δική του σύμπραξη σάν ἀρνητικό ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνίας. [...] Ὅπως ἡ φιλοσοφία βρίσκει στό προλεταριάτο τά* ὑλικά *ὅπλα της, ἔτσι καί τό προλεταριάτο βρίσκει στή φιλοσοφία τά* πνευματικά *ὅπλα του καί μόλις ἡ ἀστραπή τῆς σκέψης εἰσδύσει βαθιά σέ τοῦτο τό ἀμόλυντο λαϊκό ἔδαφος θά πραγματωθεῖ ἡ χειραφέτηση τοῦ γερμανοῦ σέ* ἄνθρωπο».

*Καί τό συμπέρασμα: «Ἡ μόνη* πρακτική *δυνατή ἀπελευθέρωση τῆς Γερμανίας εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τῆς θεωρίας ἐκείνης πού διακηρύσσει πώς ὁ ἄνθρωπος εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο τό ὑπέρτατο ὄν. Στή Γερμανία, ἡ χειραφέτηση ἀπό τόν* Μεσαίωνα *εἶναι δυνατή μόνο ὡς χειραφέτηση συνάμα κι ἀπό τίς* ἐπιμέρους *νίκες κατά τοῦ Μεσαίωνα. Στή Γερμανία δέν μπορεῖ νά συντριβεῖ* κανένα *εἶδος δουλείας δίχως νά συντριβεῖ* κάθε *εἶδος δουλείας. Ἡ* θεμελιακή *Γερμανία δέν μπορεῖ νά κάνει τήν ἐπανάσταση δίχως ν' ἀρχίσει τήν ἐπανάσταση* ἀπό τά θεμέλια. *Ἡ* χειραφέτηση τοῦ γερμανοῦ *εἶναι ἡ* χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου. *Τό* κεφάλι *αὐτῆς τῆς χειραφέτησης εἶναι ἡ* φιλοσοφία, *ἡ* καρδιά *της, τό* προλεταριάτο. *Ἡ φιλοσοφία δέν μπορεῖ*

*νά γίνει πραγματικότητα δίχως τή μετατροπή τῆς φιλοσοφίας σέ πραγματικότητα.*

*»Ὅταν ἐκπληρωθοῦν ὅλοι οἱ ἐσωτερικοί ὅροι, ἡ* μέρα τῆς γερμανικῆς ἀνάστασης *θ' ἀναγγελθεῖ μέ τό* λάλημα τοῦ γαλατικοῦ ἀλέκτορα».

*Δέν χρειάζεται, βέβαια, νά ὑπογραμμιστεῖ ἡ σημασία τῆς πρώτης αὐτῆς ἀνοιχτῆς κομμουνιστικῆς δήλωσης τοῦ νεαροῦ Μάρξ καί τοῦ ἐντοπισμοῦ του ὅτι ἡ κοινωνική ἀποξένωση εἶναι ταξική ἀποξένωση, ἡ ὁποία ἔχει σάν ὑποκείμενο τό προλεταριάτο. Φτάσαμε, ἔτσι, στήν κατάληξη τῆς πορείας ἐκείνης, πού ἄρχισε στά χρόνια τῆς Διατριβῆς μέ τήν ἀντίληψη τῆς «πρακτικῆς ἀνατροπῆς τῆς φιλοσοφίας», τῆς ὁποίας γνωρίζουμε τώρα πιά ὁλόκληρη τή σύνθετη δυσκολία. Θά πρέπει, ὅμως, νά ξαναπιάσουμε τώρα ἀπό τήν ἀρχή τά συμπερασματικά κείμενα αὐτῆς τῆς* Εἰσαγωγῆς *γιά μιά ἐξέταση πού νά συλλαμβάνει τόσο τίς πλευρές ἐκεῖνες πού ἀποτελοῦν ἀποφασιστικό σταθμό τῆς ἀνάπτυξης τοῦ νεαροῦ διανοητῆ, ὅσο καί κεῖνες πού τήν περιορίζουν ἀκόμη σ' ἕνα ἀρχικό μόνο ἐπίπεδο τῆς νέας του κομμουνιστικῆς ἀντίληψης.*

*Οἱ σελίδες πού διαβάσαμε ἀρχίζουν μέ μιά βασική ἀποδοχή τοῦ συμπεράσματος τοῦ* Ἑβραϊκοῦ ζητήματος, *δηλαδή τή διάκριση μεταξύ πολιτικῆς, ἤ «μερικῆς», χειραφέτησης, καί ἀνθρώπινης, καθολικῆς χειραφέτησης. Αὐτό τό κείμενο παρουσιάζει κάτι οὐσιαστικά καινούργιο στό θέμα τοῦτο: τή σημαντική συγκεκριμενοποίηση ὅτι στήν πρώτη, μιά συγκεκριμένη τάξη ἀναλαμβάνει τή γενική χειραφέτηση «ξεκινώντας ἀπό τή δική της ἰδιαίτερη κατάσταση», δηλαδή μέ τόν ὅρο ὅτι ὁλόκληρη ἡ κοινωνία βρίσκεται μέσα σ' αὐτήν, δηλαδή «λογουχάρη» ὅτι κατέχει «χρῆμα καί μόρφωση» ἤ «μπορεῖ καταρέσκεια νά τ' ἀποκτήσει». Ἡ «πολιτική» χειραφέτηση*

*ταυτίζεται ἔτσι, ἔστω καί μ' ἕνα παράδειγμα (πράγμα πού φαίνεται ὅμως νά μειώνει ἤ τουλάχιστον νά μήν ἐκφράζει πρόσφορα τήν ἱστορική της ἰδιαιτερότητα), μέ τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης: συνεπῶς, ἔστω καί ἔμμεσα, τίθεται ἱστορικά ἐπί τάπητος. Ἀκολουθεῖ μιά περιγραφή τοῦ κινήματος ἐπέκτασης τῆς ἐπαναστατικῆς ἐνεργητικότητας τῆς τάξης πού ἀναλαμβάνει τή χειραφέτηση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Λείπει ὅμως ἕνας ὁποιοσδήποτε οἰκονομικός χαρακτηρισμός αὐτοῦ τοῦ κινήματος: στή θέση του, ὁ Μάρξ μιλάει γιά «καθολικά δικαιώματα» καί «ἀνάγκες».*

*Ἀκολουθεῖ τό διαλεκτικό μοτίβο τῆς «συγκέντρωσης» ὅλων τῶν κουσουριῶν τῆς κοινωνίας, καί αὐτό ἀκριβῶς φαίνεται προορισμένο νά ἐπιτρέψει στό Μάρξ τόν ἐντοπισμό τῆς τάξης πού ἀποτελεῖ τήν «πέτρα τοῦ σκανδάλου». Ὁ χαρακτήρας αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς, ἐνμέρει ἀκόμη «θεωρησιακῆς», δηλαδή ἰδεαλιστικός, δίνεται κυρίως ἀπό τήν «ἀναγκαιότητά» της πού δέν ἐπικαλεῖται μιά βάση διαφορετική μέ τήν ἴδια τήν παρουσία της («λογουχάρη», θά ἦταν ἡ περίπτωση νά ἐπαναλάβουμε, μιά οἰκονομική βάση), ἀλλά προχωρεῖ μέ μιά αὐτονομία πού δέν μπορεῖ παρά νά μᾶς κάνει νά σκεφτοῦμε τά διαλεκτικά* οἰκοδομήματα *τοῦ Χέγκελ. Καί πράγματι, ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ διαλεκτικισμοῦ εἶναι ἀκριβῶς ὅτι τό ἴδιο τό* προλεταριάτο, *δηλαδή ἡ σημαντικότερη κατάκτηση ὅλου τοῦ γραφτοῦ, φαίνεται ἐδῶ πολύ περισσότερο* οἰκοδομημένο *σάν λογική ἀντίθεση, παρά* διαπιστώνεται *σάν* προϊόν *τῆς ἴδιας τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ὅπως θά γίνει στό* Μανιφέστο.

*Καί ὅμως, τό ἴδιο αὐτό μοτίβο τῆς «συγκέντρωσης» δέν παραλείπει νά προσφέρει ἀποφασιστικά θετικές πλευρές στήν οὐσία, δηλαδή στήν περιεχομενιστική ἀξία τοῦ ζητήματος, σ' αὐτό πού ἐκεῖνο προκαταβάλλει· ἕνα*

μοτίβο πού ἡ «διαλεκτικότητά» του θά εἶναι πολύ διαφορετικά «χειραφετημένη» ἀπό τίς θεωρησιακές προϋποθέσεις, δηλαδή τό μοτίβο τῆς ὁλικῆς ἀποξένωσης τῆς κοινωνίας πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἀντίφαση μεταξύ παραγωγικῶν δυνάμεων καί μορφῶν κοινωνικῶν σχέσεων, στή Γερμανική ἰδεολογία. Ὅπου, μέ μιά λέξη, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς ἀποξένωσης ἀρχίζει νά ἐμφανίζεται ἐδῶ κιόλας ἀντεστραμμένη, σάν ἡ μεταφορά μιᾶς οριακῆς συνθήκης στή συγκεκριμένη ἀναγκαιότητα τῆς κατάργησής της, πού δίνεται ὄχι ἀπό τό καθαρό ἤ μεταφυσικό εἶναι μιᾶς «ἀποξένωσης», ἀλλά ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι ἀνθρώπινη ἀποξένωση, δηλαδή συγκεκριμένα ἀντιφατική μέ τό δέον εἶναι τοῦ ἀνθρώπου: πράγμα πού βρίσκει τήν ἐπιβεβαίωσή του στήν ἔκφραση «ἔκδηλη ἐγκληματικότητα» ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, πού τονίζει ἀκριβῶς τήν ἠθική προοπτική ὁλόκληρης τῆς ἀνάλυσης, ἀντισταθμίζοντας τό διαλεκτικό φορμαλισμό της.

Ἀντίθετα, λίγο παρακάτω βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά μεγάλη δυσκολία ἑρμηνείας: τί σημαίνει ἀληθινά ἡ διάκριση μεταξύ Γαλλίας καί Γερμανίας; Δέν ὑπάρχει μήπως γαλλικό προλεταριάτο; Καί ποιός «πραγματοποιεῖ τήν κοινωνική ἐλευθερία» στή Γαλλία ὀργανώνοντας «ὅλες τίς συνθῆκες τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης κάτω ἀπό τήν προϋπόθεση τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας»; Ὁ Μάρξ εἶχε κιόλας πεῖ ὅτι «στή Γαλλία ἡ κάθε λαϊκή τάξη εἶναι ἕνας πολιτικός ἰδεαλιστής καί νιώθει πρίν ἀπ' ὅλα ὄχι σάν ξεχωριστή τάξη, ἀλλά σάν ἐκπρόσωπος τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν γενικά. Ὁ ρόλος ἐκείνου πού χειραφετεῖ περνᾶ διαδοχικά, μέ δραματική κίνηση, στίς διάφορες τάξεις τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ, ὥσπου φτάνει τελικά στήν τάξη πού πραγματώνει τήν κοινωνική ἐλευθερία [...] καί ὀργανώνει ὅλες τίς συνθῆκες τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης μέ ἀφετηρία τήν κοινωνική ἐλευθερία». Τώρα, στή

*Γαλλία, ποιά εἶναι αὐτή ἡ τάξη, ἐκείνη, ἄς ποῦμε, πού ἔχει σειρά στό ἱστορικό κίνημα, ἤ τέλος καί κεῖ ἐπίσης τό προλεταριάτο; Καί ἡ συνέχεια εἶναι ἀκόμη πιό προβληματική: στή Γερμανία ἐπειδή ἡ πρακτική ζωή «στερεῖται πνεύματος» «ὅσο ἐλάχιστα πρακτική εἶναι ἡ πνευματική ζωή», γιά νά αἰσθανθεῖ μιά τάξη τήν ἀνάγκη τῆς γενικῆς χειραφέτησης πρέπει νά «ὑποχρεωθεῖ σ' αὐτό ἀπό τήν* ἄμεση *κατάστασή της, ἀπό τήν* ὑλική *ἀνάγκη, ἀπό τίς ἴδιες της τίς ἀλυσίδες». Μόνο, λοιπόν, γιά τή Γερμανία ἰσχύει ἡ* ὑλική ἐξάρτηση *χάρη στήν ὁποία προβάλλει σάν πρωταγωνιστής τῆς χειραφέτησης ἡ τάξη μέ τίς* ριζικές ἀλυσίδες, *τό προλεταριάτο. Ἀπό τήν ἀνάγνωση αὐτῶν τῶν κειμένων φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια προλεταριάτο, μαζί μέ τή μακρινή προκαταβολή ἑνός «ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ» πού βλέπει τό ἐπαναστατικό προλεταριακό κίνημα νά γεννιέται ἀπό μιά ὁριακή κατάσταση* ὑλικῆς, *δηλαδή οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, γεννήθηκαν στό μυαλό τοῦ Μάρξ περιορισμένες στίς γερμανικές συνθῆκες· κι ἀκόμη, ἀντίθετα μέ ὅσα θά πεῖ στή συνέχεια χωρίς πιά νά διαψευσθεῖ, φαίνεται ὅτι ἡ* προλεταριακή *κοινωνική ἐπανάσταση θά γίνει κατά προτίμηση ὄχι πιά στίς πιό ἀνεπτυγμένες χῶρες, ἀλλά στίς πιό καταπιεσμένες.*

*Μιά ἀπάντηση δέν εἶναι εὔκολη, γιατί τά κείμενα εἶναι αὐτό πού εἶναι, καί μάλιστα ἀρκετά καθαρά. Βέβαια, ἡ συγκεκριμένη κατάσταση μέσα στήν ὁποία γράφει ὁ Μάρξ, τό γεγονός δηλαδή ὅτι ἀπευθύνεται σάν πρόσφυγας στή Γαλλία πρός τούς γερμανούς, ἀπό τίς στῆλες μιᾶς «γαλλο-γερμανικῆς» ἐπιθεώρησης προορισμένης νά συνενώσει τίς ἐπαναστατικές δυνάμεις τοῦ «γερμανικοῦ κεφαλιοῦ» καί τῆς «γαλλικῆς καρδιᾶς» μπορεῖ νά ἐπέδρασε ὥστε αὐτές οἱ πρῶτες κομμουνιστικές ἰδέες τοῦ Μάρξ νά εἶχαν βέβαια μιά ὁρισμένη μονόπλευρη ἀφετη-*

*ρία· κατά δεύτερο λόγο, ὅμως, φαίνεται καθαρά ἡ ἔλλειψη μιᾶς βαθύτερης κατευθυντήριας γραμμῆς, πού νά δίνεται ἀπό τήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ὀφειλόμενη στό γεγονός ὅτι μόνο πρίν λίγο καιρό ὁ Μάρξ εἶχε ἀρχίσει μελέτες οἰκονομίας καί εἶχε πάρει μιά βαθύτερη ἐπαφή μέ τό γαλλικό οὐτοπικό σοσιαλισμό: ἔτσι πού αὐτό πού φαίνεται λιγότερο καθαρό δέν εἶναι τόσο ἡ γερμανική προοπτική πού, πέρα ἀπό τό διαλεκτικισμό, θά πρέπει νά χρησιμεύσει στήν οὐσία σάν μοντέλο γιά τόν τονισμό τῆς ὁλοκληρωτικῆς κοινωνικῆς ἀποξένωσης τοῦ προλεταριάτου «σ' ὅλο τόν κόσμο», σύμφωνα μέ τό λαμπρό κλείσιμο τοῦ* Μανιφέστου, *ὅσο ἀκριβῶς ἡ γαλλική προοπτική, στήν ὁποία τό ἐπαναλαμβάνουμε, δέν ξέρουμε ποιά εἶναι ἡ πρωταγωνίστρια τάξη τῆς εἰδικά κοινωνικῆς ἐπανάστασης, κι ἐπίσης, ἴσως περισσότερο ἀκόμη, ποιό εἶναι τό* θεμέλιο *τοῦ αἰτήματος μιᾶς «κοινωνικῆς ἐλευθερίας», ἀπ' τή στιγμή πού αὐτή ἐπαφίεται σέ μιά ἀκαθόριστη «ἀνάγκη» καί «αἴσθημα» καί, κυρίως, σέ κεῖνο τόν «πνευματικό πλοῦτο» στόν ὁποῖο ἀντιπαραθέτεται προφανῶς ἡ «στέρηση πνεύματος» τῶν γερμανῶν καί ὁ «ὑλικός ἐξαναγκασμός» στήν ἐξέγερση.*

*Αὐτά, κατά τή γνώμη μας, εἶναι τά σημαντικότερα ὅρια αὐτοῦ τοῦ γραφτοῦ. Ἀλλά θά πρέπει νά ποῦμε ὅτι φαίνονται τέτια μόνο μετά τήν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, ἐνῶ ἀπό τήν ἄποψη τῆς γένεσής της χρησιμεύουν αὐτά τά ἴδια γιά νά δείξουν τή συνθετότητα καί δυσκολία τῆς κατάκτησής της ἀπό ἕνα νεαρό διανοητή εἰκοσιέξι χρόνων, καί νά αὐξήσουν τή συμπάθειά μας γιά τήν προσπάθειά του, στό βαθμό πού μᾶς τόν δείχνουν πολύ πιό κοντινό καί κατανοητό, καί καθόλου σάν ἀνεξήγητη καί θαυματουργή ἔκρηξη μιᾶς μεσσιανικῆς ἀποκάλυψης μπροστά στήν ὁποία δέν μποροῦμε παρά νά πιστέψουμε τυφλά ἤ νά τήν κοροϊδέψου-*

με. Ἡ αὐστηρά γενετική ἄποψη πού διατηροῦμε σ' αὐτή τήν ἀναπαράσταση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ ἔχει συνεπῶς, κατά τή γνώμη μας, τό πλεονέκτημα ὅτι μᾶς προσφέρει μιά προοπτική συγκεκριμένα ἀνθρώπινη, πού μέ τή σειρά της ἐπιτρέπει τή συμμετοχή στό μαρξισμό σάν ἔργο πού ἀνανεώνεται διαρκῶς ἀπ' τόν καθένα καί ἀπομακρύνει τόν κίνδυνο τοῦ δογματισμοῦ: τό χειρότερο στοιχεῖο πού μπορεῖ νά νεκρώσει τή συγκεκριμένη του ζωτικότητα.

Γιά νά ξαναγυρίσουμε στό κείμενό μας, ἀκόμη μερικές πιό εἰδικές παρατηρήσεις. Στήν ἴδια φράση πού ἀφορᾶ τούς γάλλους ὑπάρχει μιά ἔκφραση πού ἡ μεστότητά της δέν θά πρέπει νά περάσει ἀπαρατήρητη: ἡ χειραφετητική λειτουργία φτάνει τέλος στήν τάξη «πού πραγματώνει τήν κοινωνική ἐλευθερία ὄχι πιά μέ βάση ὁρισμένες συνθῆκες πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο καί πού δημιουργήθηκαν ὡστόσο ἀπό τήν ἀνθρώπινη κοινωνία, ἀλλά ἀντίστροφα ὀργανώνει» κ.λπ. Βρίσκουμε ἐδῶ νά προκαταβάλλεται ἕνα ἀπό τά πιό οὐσιαστικά μοτίβα τῆς ἴδιας τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, ὅπως θά ἐκφραστεῖ στή Γερμανική Ἰδεολογία, τό μοτίβο ἐκεῖνο ὅπου ὁ ἄνθρωπος, σ' ἕνα ὁρισμένο σημεῖο τῆς ἱστορίας τῆς παραγωγῆς του, χάνει τήν κατοχή τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου του, πού προβάλλεται στόν «οὐρανό» τῶν «νόμων», οἰκονομικά καί νομικά, καθολικά καί μεταϊστορικά ἰσχυόντων σύμφωνα μέ τήν ἀστική ἀντίληψη, ἀλλά στήν πραγματικότητα αὐτοί οἱ ἴδιοι ἔργο τοῦ ἀνθρώπου στό βαθμό πού ἐκφράζουν μιά συγκεκριμένη ἱστορική κατάσταση τῆς παραγωγῆς· καί, μέ ὅρους ἠθικῆς, ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ κατάσταση τῶν ἀνθρώπων σ' ἕνα συγκεκριμένο ἱστορικό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς τους ζωῆς δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τούς θείους ἤ μεταφυσικούς νόμους, ἀλλά ἀπό τήν ἴδια τήν παραγωγική δραστηριότητα τῶν προηγουμένων· καί, τελικά, ὅτι ὁ μοναδικός ὅρος ὑποδούλω-

*σης ἀπό τόν ὁποῖο πρέπει νά χειραφετηθεῖ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος τῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο.*

*Θά σημειώσουμε ἐπίσης, στήν παράγραφο πού ἀκολουθεῖ, τό παιχνίδι τῶν ὅρων «τάξη» καί «κοινωνικό στρῶμα», πού ὁ τελευταῖος γίνεται τώρα συνώνυμο τῆς «κοινωνικῆς σφαίρας», καθώς ἔχει ξεπεραστεῖ τό «συνταγματικό» νόημα τοῦ ὅρου «συμβιβασμός» ἀπό τό πιό ὥριμο ἐπιστημονικά ἐκεῖνο τῆς «τάξης»: καί εἶναι αὐτή ἡ ἀντικατάσταση, κατά τή γνώμη μας, ἡ πρώτη, ἔστω καί πολύ μακρινή, προκαταβολή ἑνός ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα τοῦ νέου σοσιαλισμοῦ τοῦ Μάρξ, πού διατηρεῖται ἀκόμη γιά τήν ὥρα, ὅπως εἴδαμε, στά ὅρια τῆς «ἰδεολογίας». Πιό κάτω γίνεται ὑπαινιγμός στό γεγονός ὅτι τό προλεταριάτο ἀρχίζει νά γίνεται τέτιο «γιά τή Γερμανία» μόνο «μέ τήν εἰσβολή τοῦ βιομηχανικοῦ κινήματος»: πράγμα πού εἶναι σωστό μέ τόν ὅρο πώς δεχόμαστε ὅτι τό προλεταριάτο γίνεται τέτιο κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες ὄχι μόνο στή Γερμανία, ἀλλά κι ὁπουδήποτε ἀλλοῦ. Ὁ Μάρξ δέν ἀναπτύσσει τίς αἰτίες τῆς διαπίστωσής του, ἀλλά δίνει μιά δικαιολογία πού ὅσο κι ἄν εἶναι σωστή, εἶναι ὅμως πολύ γενική, ὅπως καί κείνη τῆς «γοργῆς διάλυσης» τῆς κοινωνίας, «καί μάλιστα τοῦ μεσαίου στρώματος». Βρισκόμαστε προφανῶς πολύ μακριά ἀκόμη ἀπό τό συμπέρασμα ὅτι τό προλεταριάτο εἶναι προϊόν τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, καθώς καί φορέας τῶν ὅπλων πού θά τήν καταστρέψουν. Πιό ὑποβλητικός εἶναι ὁ διαλεκτικός «συλλογισμός» ὅτι τό προλεταριάτο, ζητώντας τήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, δέν κάνει ἄλλο ἀπ' τό νά ὑψώνει σέ ἀρχή τῆς κοινωνίας αὐτό πού ἡ κοινωνία ὕψωσε σέ ἀρχή του, δηλαδή τοῦ ἴδιου τοῦ προλεταριάτου, δηλαδή τήν ἔλλειψη κάθε ἰδιοκτησίας, ἀκόμη καί τῆς ἰδιοκτησίας τῶν ζωτικῶν ἀνθρώπινων*

*δυνάμεων. Κι αὐτό ἐπίσης — ἄν ἐξαιρέσουμε, φυσικά, τό* Κεφάλαιο *— θά βρεῖ τήν ἀνάπτυξή του στό* Μανιφέστο, *ὅταν θά συγκεκριμενοποιηθεῖ «ποιά ἰδιοκτησία» σκοπεύει νά καταργήσει ὁ κομμουνισμός: ὄχι τό ἀφηρημένο δίκαιο πού ἡ ἀστική τάξη ἔχει κιόλας καταργήσει ἀπό τή στιγμή πού φτάνει στή διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης πού ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καί διαδικασία ἀπαλλοτρίωσης τῶν κατώτερων, βιοτεχνικῶν κατηγοριῶν, κ.λπ., ἀλλά τήν ἰδιοκτησία ἐκείνη πού ἐξαρτᾶται ἡ ἴδια ἀπό τόν ἀποκλεισμό ἀπ' ὁποιαδήποτε ἰδιοκτησία, ἐπιβλημένο στόν μή ἀστό, στόν προλετάριο.*

*Ὅσο γιά τήν κατάληξη, πρέπει νά σημειώσουμε τήν ἐπανειλημμένη σύνδεση μέ τό Φόυερμπαχ* (Homo homini deus) *καί τήν ἀμοιβαιότητα τῆς πραγματοποίησης τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐξάλειψης τοῦ προλεταριάτου. Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ προλεταριάτου γεννιέται, λοιπόν, στό Μάρξ σάν μιά ἔννοια, μάλιστα, σάν ἡ φιλοσοφική ἔννοια, τῆς φιλοσοφίας ἐκείνης πού συντέλεσε τή* δική της *πρακτική ἀνατροπή γιά νά γίνει ἐπαναστατική θεωρία, θεωρία τοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ κόσμου.*

*ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΖΗΤΗΜΑ*

1. Μπροῦνο Μπάουερ, *Τό ἑβραϊκό ζήτημα*, Μπράουνσβάιγκ, 1843.

2. Μπροῦνο Μπάουερ, *Ἡ ἱκανότητα τῶν σημερινῶν ἑβραίων καί χριστιανῶν νά γίνουν ἐλεύθεροι. Εἰκοσιένα φύλλα ἀπό τήν Ἐλβετία.* Ἐκδόθηκε ἀπό τόν Γκεόργκ Χέρβεγκ, Ζυρίχη καί Βίντερτουρ, 1843, σ. 56-71.

Μπροῦνο Μπάουερ, *Τό ἑβραϊκό ζήτημα*, Μπράουνσβάιγκ, 1843.

Οἱ γερμανοί ἑβραῖοι ζητοῦν τή χειραφέτηση. Ποιά χειραφέτηση ζητοῦν; Τήν *ἀστική*, τήν *πολιτική* χειραφέτηση.

Ὁ Μπροῦνο Μπάουερ τούς ἀπαντᾶ: κανένας στή Γερμανία δέν εἶναι πολιτικά χειραφετημένος. Ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δέν εἴμαστε ἐλεύθεροι. Πῶς θά σᾶς ἀπελευθερώσουμε; Ἐσεῖς οἱ ἑβραῖοι εἶστε *ἐγωιστές*, ὅταν ἀπαιτεῖτε μιάν ἰδιαίτερη χειραφέτηση γιά σᾶς σάν ἑβραίους. Σάν γερμανοί, θά ἔπρεπε νά ἐργάζεστε γιά τήν πολιτική χειραφέτηση τῆς Γερμανίας, σάν ἄνθρωποι, γιά τήν ἀνθρώπινη χειραφέτηση, κι ὄχι νά νιώθετε τόν ἰδιαίτερο τρόπο τῆς δικῆς σας καταπίε-

σης καί τῆς δικῆς σας ταπείνωσης σάν ἐξαίρεση στόν κανόνα, ἀλλά, ἀντίθετα, σάν ἐπιβεβαίωση τοῦ κανόνα.

Ἤ μήπως οἱ ἑβραῖοι ἀπαιτοῦν τήν ἐξίσωση μέ τούς *χριστιανούς ὑπηκόους*; Ἔτσι ὅμως ἀναγνωρίζουν σάν ἔννομο τό *χριστιανικό κράτος*, ἔτσι ἀναγνωρίζουν τό σύστημα τῆς γενικῆς ὑποδούλωσης. Γιατί δέν τούς ἀρέσει ὁ ἰδιαίτερος ζυγός τους, ἄν τούς ἀρέσει ὁ γενικός ζυγός; Γιατί ὁ γερμανός θά πρέπει νά ἐνδιαφερθεῖ γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἑβραίου, ἄν ὁ ἑβραῖος δέν ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ γερμανοῦ;

Τό *χριστιανικό* κράτος γνωρίζει μόνο *προνόμια*. Ὁ ἑβραῖος κατέχει μέσα σέ τοῦτο τό κράτος τό προνόμιο νά εἶναι ἑβραῖος. Σάν ἑβραῖος ἔχει δικαιώματα πού οἱ χριστιανοί δέν ἔχουν. Γιατί ζητάει δικαιώματα πού ὁ ἴδιος δέν ἔχει, ἀλλά πού οἱ χριστιανοί ἀπολαμβάνουν;

Ὅταν ὁ ἑβραῖος θέλει νά χειραφετηθεῖ ἀπό τό χριστιανικό κράτος, ἀπαιτεῖ ἀπό τό χριστιανικό κράτος νά ἐγκαταλείψει τή *θρησκευτική* του προκατάληψη. Ὁ ἑβραῖος ὅμως ἐγκαταλείπει *τή δική του* θρησκευτική προκατάληψη; Ἔχει, ἑπομένως, τό δικαίωμα ν' ἀξιώνει ἀπό ἕναν ἄλλο αὐτή τήν παραίτηση ἀπό τή θρησκεία;

Τό χριστιανικό κράτος, ἀπό τήν ἴδια *τήν οὐσία του*, ἀδυνατεῖ νά χειραφετήσει τόν ἑβραῖο, ἀλλά — προσθέτει ὁ Μπάουερ — ὁ ἑβραῖος, ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία του, δέν μπορεῖ νά χειραφετηθεῖ. Ὅσον καιρό τό κράτος παραμένει χριστιανικό καί ὁ ἑβραῖος παραμένει ἑβραῖος, καί οἱ δυό θά εἶναι τόσο λίγο ἱκανοί νά δώσουν τή χειραφέτηση ὅσο καί νά τή λάβουν.

Τό χριστιανικό κράτος μπορεῖ νά συμπεριφέρεται ἀπέναντι στόν ἑβραῖο μόνο μέ τόν τρόπο τοῦ χριστιανικοῦ κράτους, δηλαδή μέ τόν τρόπο τοῦ προνομίου, ἐπιτρέποντας τήν ἀπομόνωση τοῦ ἑβραίου ἀπό τούς λοιπούς ὑπηκόους, ἀλλά κάνοντάς τον νά νιώθει τήν καταπίεση τῶν ἄλλων ξέχωρων ἀπό τόν ἴδιο σφαιρῶν καί ἀκόμα πιό ἔντονα, γιατί ὁ ἑβραῖος βρίσκεται σέ *θρησκευτική* ἀντίθεση πρός τήν κυρίαρχη θρησκεία. Ἀλλά καί ὁ ἑβραῖος μπορεῖ νά συμπεριφέρεται πρός τό κράτος μόνο σάν ἑβραῖος, δηλαδή σάν ἕνας ξένος πρός τό κράτος, ἀντιτάσσοντας στήν πραγματική ἐθνικότητα τή δική του χιμαιρική ἐθνικότητα, στόν πραγματικό νόμο τόν δικό του ἀπατηλό νόμο, φανταζόμενος πώς ἔχει τό δικαίωμα ν' ἀπομονώνεται ἀπό τήν ἀνθρωπότητα, μήν παίρνοντας καταρχήν μέρος στήν ἱστορική κίνηση, προσδοκώντας ἕνα μέλλον πού δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τό γενικό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, θεωρώντας τόν ἑαυτό του μέλος τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ· καί ὁ ἑβραϊκός λαός εἶναι ὁ ἐκλεκτός λαός.

Συνεπῶς μέ ποιάν ἰδιότητα ἐσεῖς οἱ ἑβραῖοι ζητᾶτε τή χειραφέτηση; Μήπως λόγω τῆς θρησκείας σας; Ἀλλά αὐτή εἶναι θανάσιμος ἐχθρός τῆς θρησκείας τοῦ κράτους. Μήπως σάν πολίτες; Στή Γερμανία δέν ὑπάρχουν πολίτες. Μήπως σάν ἄνθρωποι; Ἐσεῖς δέν εἶστε ἄνθρωποι, ὅπως δέν εἶναι ἄνθρωποι οὔτε ἐκεῖνοι πρός τούς ὁποίους ἀπευθύνεστε.

Ὁ Μπάουερ ἔθεσε μέ νέο τρόπο τό ζήτημα τῆς χειραφέτησης τῶν ἑβραίων, ἀφοῦ ὑπέβαλε σέ κριτική ὅλες τίς προηγούμενες θέσεις καί λύσεις τοῦ προβλήματος. Πῶς εἶναι, ρωτάει, *φτιαγμένος* ὁ ἑβραῖος πού πρόκειται νά χειραφετηθεῖ, καί πῶς εἶναι *φτιαγμένο* τό χριστιανικό κράτος πού πρόκειται νά χειραφετή-

σει; Καί ἀπαντᾶ μέ μιά κριτική τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας, ἀναλύει τή *θρησκευτική* ἀντίθεση μεταξύ ἰουδαϊσμοῦ καί χριστιανισμοῦ, ἐξηγεῖ τήν οὐσία τοῦ χριστιανικοῦ κράτους — καί ὅλα τοῦτα μέ τόλμη, ὀξύνοια, πνεῦμα κι ἐμβρίθεια καί σ' ἕνα στύλ ὄχι μόνο ἀκριβολόγο ἀλλά καί ρωμαλέο καί γεμάτο δυναμισμό.

Πῶς λοιπόν λύνει ὁ Μπάουερ τό ἑβραϊκό ζήτημα; Ποιό εἶναι τό συμπέρασμά του; Ἡ διατύπωση ἑνός προβλήματος περικλείνει κιόλας τή λύση του. Ἡ κριτική τοῦ ἑβραϊκοῦ ζητήματος εἶναι κιόλας ἡ ἀπάντηση στό ἑβραϊκό ζήτημα. Κι ἔτσι τό θέμα συνοψίζεται στό ἑξῆς:

Ὀφείλουμε νά χειραφετηθοῦμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι προτοῦ μπορέσουμε νά χειραφετήσουμε ἄλλους.

Ἡ πιό πεισματική μορφή τῆς ἀντίθεσης μεταξύ τοῦ ἑβραίου καί τοῦ χριστιανοῦ εἶναι ἡ *θρησκευτική* ἀντίθεση. Πῶς λύνουμε μιάν ἀντίθεση; Μέ τό νά τήν κάνουμε ἀδύνατη. Πῶς κάνουμε ἀδύνατη μιά *θρησκευτική* ἀντίθεση; Μέ τό νά *καταργήσουμε τή θρησκεία*. Ὅταν ὁ ἑβραῖος καί ὁ χριστιανός ἀναγνωρίσουν ὅτι οἱ ἀντιτιθέμενες μεταξύ τους θρησκεῖες δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά *διαφορετικές βαθμίδες ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος*, ὅτι δέν εἶναι παρά διαφορετικά φιδοπουκάμισα πού πέταξε ἀπό πάνω της ἡ *ἱστορία* κι ὅτι ὁ *ἄνθρωπος* εἶναι τό φίδι πού ἦταν ντυμένο μ' αὐτά, — τότε δέν θά βρίσκονται πιά σέ θρησκευτική σχέση, παρά, στό ἑξῆς, μόνο σέ μιά κριτική, *ἐπιστημονική*, σέ μιάν ἀνθρώπινη σχέση. Ἡ *ἐπιστήμη* θά εἶναι τότε ἡ ἑνότητά τους. Οἱ ἀντιθέσεις ὅμως στήν ἐπιστήμη λύνονται ἀπό τήν ἴδια τήν ἐπιστήμη.

*Ὁ γερμανός* ἑβραῖος προσκρούει κυρίως στήν ἔλλειψη πολιτικῆς χειραφέτησης γενικά καί στή δια-

κηρυγμένη χριστιανικότητα τοῦ κράτους. Ὡστόσο, κατά τήν ἀντίληψη τοῦ Μπάουερ, τό ἑβραϊκό ζήτημα ἔχει μιά γενική, ἀνεξάρτητη ἀπό τίς εἰδικές γερμανικές συνθῆκες, σημασία. Εἶναι τό ζήτημα τῆς σχέσης μεταξύ θρησκείας καί κράτους, τῆς *ἀντίφασης μεταξύ θρησκευτικῆς προκατάληψης καί πολιτικῆς χειραφέτησης*. Ἡ χειραφέτηση ἀπό τή θρησκεία μπαίνει σάν ὅρος, τόσο στόν ἑβραῖο πού θέλει νά χειραφετηθεῖ πολιτικά, ὅσο καί στό κράτος πού ὀφείλει νά χειραφετήσει ἄλλους καί νά χειραφετηθεῖ τό ἴδιο.

«Σωστά! — μᾶς λένε, καί τό λέει ὁ ἴδιος ὁ ἑβραῖος — ὁ ἑβραῖος θά πρέπει νά χειραφετηθεῖ ὄχι σάν ἑβραῖος, ὄχι γιατί εἶναι ἑβραῖος, ὄχι γιατί ἔχει μιά τόσο ἔξοχη πανανθρώπινη ἀρχή τῆς ἠθικότητας· ἀντίθετα, ὁ ἑβραῖος θά ὑποχωρήσει μπροστά στόν *πολίτη* καί θά εἶναι *πολίτης* ἄν καί εἶναι ἑβραῖος καί πρέπει νά μείνει ἑβραῖος· δηλαδή εἶναι καί μένει *ἑβραῖος*, ἄν καί εἶναι *πολίτης* καί ζεῖ μέσα σέ πανανθρώπινες συνθῆκες: ἡ ἑβραϊκή καί περιορισμένη οὐσία του πάντα θά νικάει τελικά τά ἀνθρώπινα καί πολιτικά του καθήκοντα. Ἡ *προκατάληψη* παραμένει, μ' ὅλο πού ἔχει ὑπερφαλαγγιστεῖ ἀπό *γενικές* ἀρχές. Ἐφόσον ὅμως παραμένει, αὐτή μάλλον ὑπερφαλαγγίζει ὅλα τ' ἄλλα». «Μόνο τεχνητά, φαινομενικά, ὁ ἑβραῖος θά μποροῦσε νά παραμένει ἑβραῖος μέσα στή ζωή τοῦ κράτους· ἑπομένως, ἄν θά ἐπιθυμοῦσε νά παραμείνει ἑβραῖος, ἡ ἁπλή ἐπίφαση θά ἦταν τό οὐσιῶδες καί θά νικοῦσε, δηλαδή ἡ *ζωή του μέσα στό κράτος* θά ἦταν μόνο ἐπίφαση ἤ μιά πρόσκαιρη ἐξαίρεση ἀπό τήν οὐσία καί τόν κανόνα» (*Ἡ ἱκανότητα τῶν σημερινῶν ἑβραίων καί χριστιανῶν νά γίνουν ἐλεύθεροι. Εἰκοσιένα φύλλα*, σ. 57).

Ἄς ἀκούσουμε, ἀπό τό ἄλλο μέρος, πῶς προσδιορίζει ὁ Μπάουερ τό ἔργο τοῦ κράτους:

«Ἡ Γαλλία —γράφει— μᾶς ἔδωσε τελευταῖα (Συζητήσεις στή Βουλή τῆς 26 Δεκέμβρη 1840), σχετικά μέ τό ἑβραϊκό

ζήτημα, ὅπως καί σχετικά μέ ὅλα τά ἄλλα *πολιτικά* ζητήματα [ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ Ἰούλη καί δῶθε], τό θέαμα μιᾶς ζωῆς πού εἶναι ἐλεύθερη, ἀλλά πού ἐκμηδενίζει τήν ἐλευθερία της μέ τόν νόμο, ἐπομένως τή διατρανώνει ἐπίσης σάν μιά ἐπίφαση, ἐνῶ ἀπό τό ἄλλο μέρος ἀναιρεῖ μέ τήν πράξη τόν ἐλεύθερο νόμο της» (*Ἑβραϊκό ζήτημα*, σ. 64).

«Ἡ γενική ἐλευθερία στή Γαλλία δέν εἶναι ἀκόμα νόμος, τό *ἑβραϊκό ζήτημα ἐπίσης δέν ἔχει ἀκόμα λυθεῖ*, γιατί ἡ νομική ἐλευθερία — τό ὅτι ὅλοι οἱ πολίτες εἶναι ἴσοι — εἶναι περιορισμένη στή ζωή, πού τήν ἐξουσιάζουν καί τή διαμελίζουν ἀκόμα τά θρησκευτικά προνόμια, κι αὐτή ἡ ἀνελευθερία τῆς ζωῆς ἀντεπιδρᾶ μέ τή σειρά της στόν νόμο καί τόν ἐξαναγκάζει νά θεσπίζει τή διάκριση τῶν καταρχήν ἐλεύθερων πολιτῶν σέ καταπιεζόμενους καί καταπιεστές» (σ. 65).

Πότε, ἐπομένως, θά λυνόταν γιά τή Γαλλία τό ἑβραϊκό ζήτημα;

«Ὁ ἑβραῖος λχ. θά ἔπαυε κατανάγκη νά εἶναι ἑβραῖος, ἄν δέν ἐπέτρεπε πιά στόν νόμο του νά τόν ἐμποδίζει νά ἐκπληρώσει τά καθήκοντά του πρός τό κράτος καί τούς συμπολίτες του, ἄν λχ. τό Σάββατο πήγαινε στή Βουλή κι ἔπαιρνε μέρος στίς δημόσιες συζητήσεις. Κάθε *θρησκευτικό προνόμιο* γενικά, ἐπομένως καί τό μονοπώλιο μιᾶς προνομιούχας Ἐκκλησίας, θά ἔπρεπε νά καταργηθεῖ, καί ἄν μερικοί ἤ πολλοί ἤ *ἀκόμα καί ἡ συντριπτική πλειοψηφία θά ἐξακολουθοῦσαν νά νομίζουν πώς πρέπει νά ἐκτελοῦν θρησκευτικές ὑποχρεώσεις*, τότε θά ἔπρεπε αὐτό νά τούς παραχωρεῖται σάν *καθαρά ἰδιωτική ὑπόθεση*» (σ. 65). «Δέν θά ὑπάρχει πιά καμιά θρησκεία, ἄν πάψει νά ὑπάρχει προνομιακή θρησκεία. Ἀφαιρέστε ἀπό τή θρησκεία τήν ἀποκλειστική της ἰσχύ καί αὐτή θά πάψει νά ὑπάρχει» (σ. 66). «Ἀκριβῶς ὅπως ὁ κύριος Μαρτέν ντύ Νόρ θεώρησε τήν πρόταση νά παραλειφθεῖ στόν νόμο ἡ μνεία γιά τή μέρα τῆς Κυριακῆς σάν πρόταση νά διακηρυχθεῖ ὅτι ὁ

χριστιανισμός ἔπαψε νά ὑπάρχει, ἔτσι, μέ τό ἴδιο δικαίωμα (καί τοῦτο τό δικαίωμα εἶναι τελείως βάσιμο), ἡ δήλωση ὅτι ὁ νόμος σχετικά μέ τό Σάββατο δέν ἔχει πιά γιά τόν ἑβραῖο δεσμευτικό χαρακτήρα, θά ἦταν ἡ διακήρυξη τοῦ τέλους τοῦ ἰουδαϊσμοῦ» (σ. 71).

Ὁ Μπάουερ ἀπαιτεῖ, ἑπομένως, ἀπό τό ἕνα μέρος, νά ἀπαρνηθεῖ ὁ ἑβραῖος τόν ἰουδαϊσμό, καί γενικότερα νά ἀπαρνηθεῖ ὁ ἄνθρωπος τή θρησκεία, γιά νά μπορέσει νά χειραφετηθεῖ *σάν πολίτης*. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, θεωρεῖ ὅτι ἡ *πολιτική* κατάργηση τῆς θρησκείας ἰσοδυναμεῖ, κατά λογική συνέπεια, μέ τήν ἐξάλειψη γενικά τῆς θρησκείας. Τό κράτος πού ἔχει σάν προϋπόθεση τή θρησκεία δέν εἶναι ἀκόμα ἀληθινό, πραγματικό κράτος.

«Βέβαια, ἡ θρησκευτική ἰδέα δίνει στό κράτος ἐγγυήσεις. Σέ ποιό ὅμως κράτος; *Σέ τί εἴδους κράτος;*» (σ. 97).

Σέ τοῦτο τό σημεῖο ἀκριβῶς φανερώνεται ἡ *μονόπλευρη* ἀντίληψη τοῦ ἑβραϊκοῦ ζητήματος.

Δέν ἦταν καθόλου ἀρκετό νά ἐξετασθοῦν τά ἐρωτήματα: Ποιός πρέπει νά χειραφετήσει; Ποιός πρέπει νά χειραφετηθεῖ; Ἡ κριτική εἶχε νά κάνει καί μ' ἕνα τρίτο ζήτημα. Ἔπρεπε νά ρωτήσει: *γιά τί λογῆς χειραφέτηση* πρόκειται; Ποιές συνθῆκες ἀπορρέουν ἀπό τήν οὐσία τῆς ζητούμενης χειραφέτησης; Μόνο ἡ κριτική τῆς ἴδιας τῆς *πολιτικῆς χειραφέτησης* ἦταν ἡ τελειωτική κριτική τοῦ ἰουδαϊκοῦ ζητήματος καί ἡ ἀληθινή του ἀναγωγή στό *«γενικό πρόβλημα τῆς ἐποχῆς»*.

Κι ἐπειδή ὁ Μπάουερ δέν ἀνεβάζει τό ζήτημα σέ τοῦτο τό ὕψος, πέφτει σέ ἀντιφάσεις. Θέτει ὅρους πού δέν βασίζονται στήν οὐσία τῆς *πολιτικῆς* χειραφέτησης. Ἀνακινεῖ ζητήματα πού δέν ἐντάσσονται στόν κύκλο τῶν προβλημάτων του καί λύνει προ-

βλήματα πού ἀφήνουν δίχως ἀπάντηση τό ἐρώτημά του. Ὅταν ὁ Μπάουερ λέει γιά τούς ἀντίπαλους τῆς χειραφέτησης τῶν ἑβραίων: «Τό σφάλμα τους ἦταν ἁπλῶς ὅτι ὑπόθεταν πώς τό χριστιανικό κράτος εἶναι τό μόνο ἀληθινό καί ὅτι δέν τό ὑπόβαλλαν στήν ἴδια ἐκείνη κριτική, μέ τήν ὁποία ἐξέταζαν τόν ἰουδαϊσμό» (σ. 3), ἐμεῖς βρίσκουμε ὅτι τό λάθος τοῦ Μπάουερ συνίσταται στό ὅτι ὑποβάλλει σέ κριτική *μόνο* τό «χριστιανικό κράτος», ὄχι τό «κράτος γενικά», ὅτι δέν ἐρευνᾶ τή *σχέση μεταξύ πολιτικῆς χειραφέτησης καί ἀνθρώπινης χειραφέτησης*, καί γι' αὐτό θέτει ὅρους πού ἐξηγοῦνται μόνο μ' ἕνα ἀ-κριτικό μπέρδεμα τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης μέ τήν πανανθρώπινη χειραφέτηση. Ἄν ὁ Μπάουερ ρωτάει τούς ἑβραίους: ἔχετε ἄραγε, ἀπό τή δική σας ἄποψη, τό δικαίωμα νά ζητᾶτε τήν *πολιτική χειραφέτηση*; ἐμεῖς θέτουμε ἀντίστροφα τό ἐρώτημα: ἔχει ἡ ἄποψη τῆς *πολιτικῆς* χειραφέτησης τό δικαίωμα νά ἀπαιτεῖ ἀπό τούς ἑβραίους τήν κατάργηση τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, κι ἀπό τούς ἀνθρώπους γενικά τήν κατάργηση τῆς θρησκείας;

Τό ἑβραϊκό ζήτημα παίρνει διαφορετική διατύπωση, ἀνάλογα μέ τό κράτος ὅπου βρίσκεται ὁ ἑβραῖος. Στή Γερμανία, ὅπου δέν ὑπάρχει πολιτικό κράτος, ὅπου δέν ὑπάρχει ἕνα κράτος ὡς κράτος, τό ἑβραϊκό ζήτημα εἶναι καθαρά *θεολογικό* ζήτημα. Ὁ ἑβραῖος βρίσκεται σέ *θρησκευτική* ἀντίθεση μέ τό κράτος, πού ἀναγνωρίζει σάν βάση του τόν χριστιανισμό. Τό κράτος αὐτό εἶναι θεολόγος *ex professo**. Ἡ κριτική ἐδῶ εἶναι κριτική τῆς θεολογίας, κριτική δίκοπη, κριτική καί τῆς χριστιανικῆς καί τῆς ἑ-

* ex professo, σάν καθηγητής, σάν ἄνθρωπος πού γνωρίζει καλά τό θέμα του.

βραϊκῆς θεολογίας. Ἔτσι ὅμως ἐξακολουθοῦμε νά κινούμαστε μέσα στή σφαίρα τῆς θεολογίας, ὅσο *κριτικά* κι ἄν κινούμαστε μέσα σ' αὐτήν.

Στή Γαλλία, κράτος *συνταγματικό*, τό ἑβραϊκό ζήτημα εἶναι τό ζήτημα τῆς συνταγματικότητας, τό ζήτημα τοῦ *ἡμιτελοῦς χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης*. Γιατί ἐδῶ διατηρεῖται ἡ *ἐπίφαση* μιᾶς κρατικῆς θρησκείας — ἔστω σέ μιά μορφή πού δέν λέει τίποτε καί πού ἀντιφάσκει μέ τόν ἑαυτό της, στή μορφή μιᾶς *θρησκείας τῆς πλειοψηφίας* — κι ἔτσι καί ἡ σχέση τοῦ ἑβραίου μέ τό κράτος διατηρεῖ τήν ἐπίφαση μιᾶς θρησκευτικῆς, θεολογικῆς ἀντίθεσης.

Μοναχά στά βορειοαμερικανικά ἐλεύθερα κράτη — τουλάχιστο σ' ἕνα μέρος τους — τό ἑβραϊκό ζήτημα χάνει τή θεολογική του σημασία καί γίνεται ἕνα πραγματικά *ἐγκόσμιο* ζήτημα. Μοναχά ἐκεῖ ὅπου τό πολιτικό κράτος ὑπάρχει στήν ἄρτια ἀναπτυγμένη του μορφή, ἡ σχέση τοῦ ἑβραίου, καί γενικότερα τοῦ θρήσκου ἀνθρώπου, μέ τό πολιτικό κράτος, ἑπομένως ἡ σχέση τῆς θρησκείας μέ τό κράτος, μπορεῖ νά παρουσιάζεται σ' ὅλη της τήν ἰδιοτυπία, σ' ὅλη της τήν καθαρότητα. Ἡ κριτική αὐτῆς τῆς σχέσης παύει νά εἶναι θεολογική κριτική, εὐθύς μόλις τό κράτος πάψει νά συμπεριφέρεται σάν κράτος, δηλαδή *πολιτικά*, πρός τή θρησκεία. Ἡ κριτική γίνεται τότε *κριτική τοῦ πολιτικοῦ κράτους*. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό, ὅπου τό ζήτημα παύει νά εἶναι *θεολογικό*, ἡ κριτική τοῦ Μπάουερ παύει νά εἶναι κριτική:

*«Δέν ὑπάρχει στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες οὔτε θρησκεία τοῦ κράτους, οὔτε ἀναγνωρισμένη θρησκεία τῆς πλειοψηφίας, οὔτε ὑπεροχή ἑνός θρησκεύματος πάνω σ' ἕνα ἄλλο. Τό κράτος εἶναι ξένο πρός ὅλα τά θρησκεύματα»* (G. de Beaumont, *Marie ou l' esclavage aux Etats-Unis etc.*, Παρίσι 1835,

σ. 214). Ὑπάρχουν μάλιστα μερικά βορειοαμερικανικά κράτη ὅπου «*τό Σύνταγμα δέν ἐπιβάλλει τίς θρησκευτικές δοξασίες καί τήν ἄσκηση μιᾶς λατρείας σάν ὅρο γιά πολιτικά προνόμια*» (στό ἴδιο, σ. 225). Κι ὅμως, «*στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες δέν πιστεύουν πώς ἕνας ἄθρησκος ἄνθρωπος μπορεῖ νά εἶναι ἔντιμος ἄνθρωπος*» (στό ἴδιο, σ. 224).

Κι ὡστόσο ἡ βόρεια Ἀμερική εἶναι ἡ κατεξοχήν χώρα τῆς θρησκευτικότητας, ὅπως μᾶς βεβαιώνουν ὁμόφωνα ὁ Μπωμόν, ὁ Τοκβίλ καί ὁ ἄγγλος Χάμιλτον. Τά βορειοαμερικανικά κράτη ὅμως μᾶς χρησιμεύουν μόνο σάν παράδειγμα. Τό ζήτημα εἶναι: πῶς συμπεριφέρεται ἡ *πλήρης* πολιτική χειραφέτηση πρός τή θρησκεία; Ἄν ἀκόμα καί στή χώρα τῆς πλήρους πολιτικῆς χειραφέτησης βρίσκουμε ὄχι ἁπλῶς τήν *ὕπαρξη* ἀλλά τή *γεμάτη ἀπό ζωντάνια* καί *ζωτικότητα* ὕπαρξη τῆς θρησκείας, τότε αὐτό ἀποδείχνει ὅτι ἡ ὕπαρξη τῆς θρησκείας δέν ἀντιφάσκει στήν τελειότητα τοῦ κράτους. Ἐπειδή ὅμως ἡ ὕπαρξη τῆς θρησκείας εἶναι ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἀτέλειας, γι' αὐτό ἡ πηγή αὐτῆς τῆς ἀτέλειας μπορεῖ ἀκόμα ν' ἀναζητηθεῖ μόνο στήν *οὐσία* τοῦ ἴδιου τοῦ κράτους. Ἡ θρησκεία δέν ἀποτελεῖ πιά γιά μᾶς τήν *αἰτία* ἀλλά μόνο τό *φαινόμενο* τῆς ἐγκόσμιας στενοκεφαλιᾶς. Γι' αὐτό ἐξηγοῦμε τά θρησκευτικά δεσμά τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν μέ τά γήινα δεσμά τους. Ἐμεῖς δέν ὑποστηρίζουμε ὅτι οἱ πολίτες θά πρέπει νά ἐξαλείψουν τήν ἐγκόσμιά τους στενότητα. Ὑποστηρίζουμε ὅτι θά ἐξαλείψουν τή θρησκευτική τους στενότητα μόνον ὅταν θά ἔχουν ἐξαλείψει τούς γήινους φραγμούς. Ἐμεῖς δέν μετατρέπουμε τά ἐγκόσμια ζητήματα σέ θεολογικά. Μετατρέπουμε τά θεολογικά ζητήματα σέ ἐγκόσμια. Ἀφοῦ γιά ἀρκετά μεγάλο διάστημα ἐξηγοῦσαν τήν ἱστορία μέ τή δεισιδαιμο-

νία, τώρα ἐμεῖς ἐξηγοῦμε τή δεισιδαιμονία μέ τήν ἱστορία. Τό ζήτημα τῆς *σχέσης τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης μέ τή θρησκεία* γίνεται γιά μᾶς τό ζήτημα τῆς *σχέσης τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης μέ τήν ἀνθρώπινη χειραφέτηση*. Ἐμεῖς ἐπικρίνουμε τήν ἀνισχυρία τοῦ πολιτικοῦ κράτους ἀπέναντι στή θρησκεία, μέ τό νά ἐπικρίνουμε τό πολιτικό κράτος στήν *ἐγκόσμια* δομή του, *ἀνεξάρτητα* ἀπό τήν ἀνισχυρία του ἀπέναντι στή θρησκεία. Στήν ἀντίφαση μεταξύ τοῦ κράτους καί μιᾶς ὁρισμένης θρησκείας, λογουχάρη τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, ἐμεῖς ἀνακαλύπτουμε τόν ἀνθρώπινο χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀντίφασης, ὡς ἀντίφασης μεταξύ τοῦ κράτους καί *ὁρισμένων γήινων* στοιχείων, ὡς ἀντίφασης μεταξύ τοῦ κράτους καί τῆς *θρησκείας γενικά*, ὡς ἀντίφασης μεταξύ τοῦ κράτους καί τῶν *προϋποθέσεών* του γενικά.

Ἡ *πολιτική* χειραφέτηση τοῦ ἑβραίου, τοῦ χριστιανοῦ καί γενικά τοῦ *θρήσκου* ἀνθρώπου, εἶναι ἡ *χειραφέτηση τοῦ κράτους* ἀπό τόν ἰουδαϊσμό, τόν χριστιανισμό, τή *θρησκεία* γενικά. Τό κράτος, μέ τή μορφή του, μέ τόν τρόπο πού προσιδιάζει στήν οὐσία του, χειραφετεῖται σάν *κράτος* ἀπό τή θρησκεία, ὅταν χειραφετεῖται ἀπό τήν *κρατική θρησκεία*, δηλαδή ὅταν τό κράτος σάν κράτος δέν πρεσβεύει καμιά θρησκεία, ὅταν τό κράτος ἀναγνωρίζει, ἀντίθετα, τόν ἑαυτό του σάν κράτος. Ἡ *πολιτική* χειραφέτηση ἀπό τή θρησκεία δέν εἶναι ἡ τελειωτική, δίχως ἀντιφάσεις, χειραφέτηση ἀπό τή θρησκεία, γιατί ἡ πολιτική χειραφέτηση δέν εἶναι ὁ τελειωτικός, δίχως ἀντιφάσεις, τρόπος τῆς *ἀνθρώπινης* χειραφέτησης.

Τό ὅριο τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης φαίνεται ἀμέσως στό γεγονός ὅτι τό *κράτος* μπορεῖ ν' ἀπελευ-

θερωθεῖ ἀπό ἕνα φραγμό, δίχως ὁ ἄνθρωπος νά εἶναι *πραγματικά* ἐλεύθερος, ὅτι τό κράτος μπορεῖ νά εἶναι ἕνα *ἐλεύθερο κράτος*, χωρίς ὁ ἄνθρωπος νά εἶναι ἕνας *ἐλεύθερος ἄνθρωπος*. Ὁ ἴδιος ὁ Μπάουερ τό παραδέχεται αὐτό σιωπηρά, ὅταν θέτει τόν ἀκόλουθο ὅρο γιά τήν πολιτική χειραφέτηση:

«Κάθε θρησκευτικό προνόμιο γενικά, ἐπομένως καί τό μονοπώλιο μιᾶς προνομιούχας ἐκκλησίας, θά πρέπει νά καταργηθεῖ, καί ἄν μερικοί ἤ πολλοί ἤ καί *ή συντριπτική πλειοψηφία* ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά νομίζουν *πώς ἔχουν χρέος νά ἐκπληρώνουν τά θρησκευτικά τους καθήκοντα*, τότε θά πρέπει νά τούς παραχωρηθεῖ αὐτό σάν μιά *καθαρά ἰδιωτική ὑπόθεση*».

Τό *κράτος* μπορεῖ ἔτσι νά ἔχει χειραφετηθεῖ ἀπό τή θρησκεία, ἀκόμα κι ὅταν ἡ *συντριπτική πλειοψηφία* εἶναι θρήσκα. Καί ἡ συντριπτική πλειοψηφία δέν παύει νά εἶναι θρήσκα, ἐπειδή εἶναι *ἰδιωτικά* θρήσκα.

Ἡ συμπεριφορά ὅμως τοῦ κράτους, καί ἰδιαίτερα τῆς *δημοκρατίας*, πρός τή θρησκεία δέν εἶναι, ὡστόσο, παρά ἡ συμπεριφορά τῶν *ἀνθρώπων*, πού ἀπαρτίζουν τό κράτος, πρός τή θρησκεία. Ἕπεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπελευθερώνεται *πολιτικά* ἀπό ἕνα φραγμό, μέ τή *μεσολάβηση τοῦ κράτους*, ὅταν, σέ ἀντίφαση μέ τόν ἑαυτό του, ἀνυψώνεται πάνω ἀπό τοῦτο τόν φραγμό, μέ τρόπο *ἀφηρημένο* καί *περιορισμένο*, μέ μερικό τρόπο. Ἕπεται ἀκόμα, πώς ὁ ἄνθρωπος, ἀπελευθερωνόμενος *πολιτικά*, ἀπελευθερώνεται μέ *πλάγιο τρόπο*, μέ κάποιο *μέσο*, ἔστω μ' ἕνα *ἀναγκαῖο μέσο*. Ἕπεται, τέλος, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, κι ὅταν ἀκόμα μέ τή μεσολάβηση τοῦ κράτους αὐτοανακηρύσσεται ἄθεος, δηλαδή ὅταν αὐτός ἀνακη-

ρύσσει ἄθεο τό κράτος, ἐξακολουθεῖ πάντα νά εἶναι δέσμιος τῆς θρησκείας, ἀκριβῶς γιατί ἀναγνωρίζει τόν ἑαυτό του μέ πλάγιο τρόπο, μόνο μέ τή βοήθεια κάποιου μέσου. Ἡ θρησκεία εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἀνθρώπου μέ πλάγιο τρόπο: μέσω ἑνός *μεσάζοντα*. Τό κράτος εἶναι ὁ μεσάζων μεταξύ τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως ὁ Χριστός εἶναι ὁ μεσάζων πού σ' αὐτόν ὁ ἄνθρωπος ἀποθέτει ὅλη του τή θεϊκότητα, ὅλα του τά *θρησκευτικά δεσμά*, ἔτσι καί τό κράτος εἶναι ὁ μεσάζων, στόν ὁποῖο καταθέτει ὁλόκληρη τήν ἀθεΐα του, ὅλη τήν *ἀνθρώπινη ἀδεσμευσία* του.

Ἡ *πολιτική* ἐξύψωση τοῦ ἀνθρώπου πάνω ἀπό τή θρησκεία μοιράζεται ὅλες τίς ἀτέλειες καί τά πλεονεκτήματα τῆς πολιτικῆς ἐξύψωσης γενικά. Τό κράτος ὡς κράτος καταργεῖ λχ. τήν *ἀτομική ἰδιοκτησία*, ὁ ἄνθρωπος κηρύσσει μέ *πολιτικό τρόπο* τήν ἀτομική ἰδιοκτησία καταργημένη μόλις καταργήσει τόν κτηματικό φόρο γιά τήν ἐνεργητική ἤ παθητική ἄσκηση τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος, ὅπως ἔγινε σέ πολλά βορειοαμερικανικά κράτη. Ὁ *Χάμιλτον* ἑρμηνεύει τοῦτο τό γεγονός ὀρθότατα ἀπό πολιτική ἄποψη μέ τά ἀκόλουθα: «*Ἡ μεγάλη μάζα νίκησε τούς ἰδιοκτῆτες καί τόν χρηματικό πλοῦτο*»*. Μήπως δέν καταργεῖται ἰδεατά ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία, ἄν ὁ ἀκτήμονας γίνει νομοθέτης τοῦ ἰδιοκτήτη; Ὁ κτηματικός φόρος εἶναι ἡ τελευταία *πολιτική* μορφή ἀναγνώρισης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Κι ὅμως, ἡ πολιτική κατάργηση τῆς ἀτομικῆς

---

* Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται στό βιβλίο τοῦ J. Hamilton, *Οἱ ἄνθρωποι καί τά ἤθη στήν Ἀμερική*, στή γερμανική ἔκδοσή του: ***Die Menschen und die Sitten in der Vereinigten Staaten von Nordamerica***, τόμος I, Μανχάιμ, 1834, σ. 146.

ἰδιοκτησίας ὄχι μόνο δέν καταργεῖ τήν ἀτομική ἰδιοκτησία, ἀλλά καί τήν προϋποθέτει. Τό κράτος, μέ τόν τρόπο του, καταργεῖ τίς διακρίσεις *καταγωγῆς*, *κοινωνικῆς κατάστασης*, *μόρφωσης*, *ἐπαγγέλματος*, ὅταν χαρακτηρίζει *μή πολιτικές* τίς διαφορές καταγωγῆς, κοινωνικῆς κατάστασης, μόρφωσης καί ἐπαγγέλματος, ὅταν, δίχως νά λαβαίνει ὑπόψη αὐτές τίς διαφορές, ἀνακηρύσσει τό κάθε μέλος τοῦ λαοῦ *ἰσότιμο* μέτοχο τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ὅταν ἐξετάζει ὅλα τά στοιχεῖα τῆς πραγματικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ ἀπό τήν κρατική σκοπιά. Μολαταῦτα, τό κράτος ἐπιτρέπει στήν ἀτομική ἰδιοκτησία, στή μόρφωση, στό ἐπάγγελμα *νά δροῦν μέ τόν δικό τους τρόπο* καί νά ἐκδηλώνουν τήν *ἰδιαίτερή* τους οὐσία, δηλαδή σάν ἀτομική ἰδιοκτησία, μόρφωση, ἐπάγγελμα. Τό κράτος, ὄχι μόνο δέν καταργεῖ αὐτές τίς *πραγματικές* διαφορές, ἀλλά ἀντίθετα τό ἴδιο ὑπάρχει μόνο μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ὑπάρχουν αὐτές οἱ διαφορές· νιώθει τόν ἑαυτό του σάν *πολιτικό κράτος* καί ἐκδηλώνει τόν *καθολικό χαρακτήρα* του μόνο σέ ἀντίθεση μέ τοῦτα τά στοιχεῖα του. Γι' αὐτό ὁ *Χέγκελ* ὁρίζει ὀρθότατα τή σχέση μεταξύ *πολιτικοῦ κράτους* καί θρησκείας, ὅταν λέει:

«Γιά νά φτάσει τό κράτος νά ὑπάρχει σάν ἡ αὐτοσυνείδητη *ἠθική πραγματικότητα* τοῦ πνεύματος, εἶναι ἀνάγκη νά *ξεχωρίσει* ἀπό τή μορφή τῆς αὐθεντίας καί τῆς πίστης· ἡ διάκριση ὅμως αὐτή ἐμφανίζεται μόνο στό βαθμό πού ἡ ἐκκλησιαστική πλευρά φτάνει στόν ἐσωτερικό διχασμό της· *μόνο* ἔτσι τό κράτος, ὑψωνόμενο πάνω ἀπό τίς *ξεχωριστές* ἐκκλησίες, κέρδισε καί πραγμάτωσε τήν *καθολικότητα* τῆς σκέψης, θεμελιακή ἀρχή τῆς μορφῆς του» (Χέγκελ, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 1η ἔκδοση, σ. 346).

**Βεβαίως!** Μόνο ἔτσι ὑψωνόμενο *πάνω* ἀπό τά *ξε-*

*χωριστά* στοιχεῖα, τό κράτος συγκροτεῖται σάν καθολικότητα.

Τό τέλειο πολιτικό κράτος εἶναι, ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία του, ἡ *ζωή* τοῦ ἀνθρώπου *σάν εἴδους*, *σέ ἀντίθεση* μέ τήν ὑλική του ζωή. Ὅλες οἱ προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἐγωιστικῆς ζωῆς ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν *ἔξω* ἀπό τή σφαίρα τοῦ κράτους, στήν *κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν* [in der bürgerlichen Gesellschaft*], ἀλλά σάν ἰδιότητες τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Ἐκεῖ ὅπου τό πολιτικό κράτος ἔχει φτάσει τήν ἀληθινά ἀναπτυγμένη μορφή του, ὁ ἄνθρωπος διάγει ὄχι ἁπλῶς στή σκέψη, στή συνείδηση, ἀλλά στήν *πραγματικότητα*, στή *ζωή*, μιά διπλή — μιάν ἐπουράνια καί μιά γήινη — ζωή, τή ζωή μέσα στήν *πολιτική κοινότητα*, ὅπου ἐκδηλώνεται σάν *κοινότητα*, καί τή ζωή μέσα στήν *κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν*, ὅπου δρᾶ σάν *ἰδιώτης ἄνθρωπος*, βλέπει τούς ἄλλους ἀνθρώπους σάν μέσο, ὑποβιβάζει τόν ἑαυτό του σέ μέσο καί γίνεται πιόνι ξένων δυνάμεων. Τό πολιτικό κράτος

* Ὁ ὅρος *bürgerliche Gesellschaft* — γαλλικά *société civile*, ἀγγλικά *civil society* — παρουσιάζει μιάν ἰδιάζουσα δυσκολία στήν ἑλληνική μετάφρασή του: θά μποροῦσε ν' ἀποδοθεῖ ἐπακριβῶς, ἀπό καθαρά ἐτυμολογική ἄποψη, μέ τόν ὅρο «ἀστική κοινωνία», ἄν δέν ὑπῆρχε τοῦτο τό σημασιολογικό διφορούμενο: ἀστική κοινωνία, στήν τρέχουσα σημασία της, εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ἡ κοινωνία ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ ἀστική τάξη (société bourgeoise)· συνάμα ὅμως σημαίνει — ὅπως στήν προκείμενη περίπτωση — τήν κοινωνία τῶν πραγματικῶν ἀτόμων, ὡς *ἰδιωτικῶν* προσώπων μέ τούς ἰδιοτελεῖς σκοπούς καί συμφέροντά τους σέ ἀντιπαράθεση μέ τό «πολιτικό κράτος» ὅπου ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό «φανταστικό μέλος» μιᾶς ὁλότητας. Στή γαλλική καί τήν ἀγγλική γλώσσα ἡ διάκριση εἶναι σαφής μεταξύ τῶν λέξεων civil καί citoyen (citizen). Προτιμήσαμε ἔτσι, γιά τήν ἀποφυγή συγχύσεων, ν' ἀποδώσουμε στά ἑλληνικά τήν *bürgerliche Gesellschaft* μέ τήν «ἄκομψη» ἀλλά πλησιέστερη στό νοηματικό περιεχόμενό της ἔκφραση «*κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν*».

συμπεριφέρεται πρός τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν ἐξίσου πνευματικά, ὅπως κι ὁ οὐρανός πρός τή γῆ. Βρίσκεται στήν ἴδια ἀντίθεση μ' αὐτήν καί τήν ὑπερνικᾶ μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὅπως ἡ θρησκεία ὑπερνικᾶ τή στενότητα τοῦ γήινου κόσμου, δηλαδή ὑποχρεωνόμενο, κι αὐτό, ν' ἀναγνωρίσει ξανά τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν, νά τήν ἀποκαταστήσει καί νά ὑποταγεῖ σ' αὐτήν. Ὁ ἄνθρωπος, μέσα στήν πιό *κοντινή* του πραγματικότητα, μέσα στήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν, εἶναι ἕνα γήινο ὄν. Ἐδῶ, ὅπου ἔχει γιά τόν ἑαυτό του καί γιά τούς ἄλλους τήν ἀξία πραγματικοῦ ἀτόμου, εἶναι ἕνα *ψεύτικο* φαινόμενο. Ἀπεναντίας, μέσα στό κράτος, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίζεται σάν ἕνα ὄν πού ἀνήκει στό ἀνθρώπινο εἶδος, εἶναι τό φανταστικό μέλος μιᾶς πλασματικῆς ἀνεξέλεγκτης ἐξουσίας, τοῦ ἔχουν ἁρπάξει τήν πραγματική ἀτομική του ζωή καί τόν γέμισαν μέ μιάν ἐξωπραγματική οἰκουμενικότητα.

Ἡ σύγκρουση, στήν ὁποία βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος, σάν ὀπαδός μιᾶς *ἰδιαίτερης* θρησκείας, μέ τόν ἑαυτό του σάν πολίτη καί μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους σάν μέλη τῆς κοινότητας, ἀνάγεται στήν *ἐγκόσμια* διάσπαση μεταξύ τοῦ *πολιτικοῦ* κράτους καί τῆς *κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν*. Γιά τόν ἄνθρωπο σάν μέλος αὐτῆς τῆς κοινωνίας «ἡ ζωή μέσα στό κράτος δέν εἶναι παρά ἐπίφαση ἤ πρόσκαιρη ἐξαίρεση ἀπό τήν οὐσία καί τόν κανόνα». Βέβαια, ὁ bourgeois*, ὅπως κι ὁ ἑβραῖος, μόνο τεχνητά μένει στή σφαίρα τῆς ζωῆς τοῦ κράτους, τό ἴδιο ὅπως κι ὁ citoyen** μόνο τεχνητά μένει ἑβραῖος ἤ bourgeois. Αὐτή ὅμως ἡ πλαστότητα δέν εἶναι προσωπική. Εἶναι ἡ *πλαστότη-*

---

* Ἐδῶ μέ τήν ἔννοια τοῦ μέλους τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν.
** Ἐδῶ μέ τήν ἔννοια τοῦ μέλους τοῦ πολιτικοῦ κράτους.

*τα* τοῦ ἴδιου τοῦ *πολιτικοῦ κράτους*. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν θρῆσκο ἄνθρωπο καί τόν πολίτη εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν ἔμπορο καί τόν πολίτη, ἀνάμεσα στόν γαιοκτήμονα καί τόν πολίτη, ἀνάμεσα στό *ζωντανό ἄτομο* καί τόν *πολίτη*. Ἡ ἀντίφαση στήν ὁποία βρίσκεται ὁ θρῆσκος ἄνθρωπος μέ τόν πολιτικό ἄνθρωπο, εἶναι ἡ ἴδια ἀντίφαση στήν ὁποία βρίσκεται ὁ bourgeois μέ τόν citoyen, καί τό μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν μέ τήν *πολιτική λεοντῆ* του.

Αὐτή τή γήινη σύγκρουση στήν ὁποία τελικά ἀνάγεται τό ἑβραϊκό ζήτημα, τή σχέση τοῦ πολιτικοῦ κράτους μέ τίς προϋποθέσεις του, εἴτε αὐτές εἶναι ὑλικά στοιχεῖα, ὅπως ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία κτλ., εἴτε πνευματικά, ὅπως ἡ μόρφωση καί ἡ θρησκεία, τή σύγκρουση αὐτή ἀνάμεσα στό *γενικό συμφέρον* καί τό *ἰδιωτικό συμφέρον*, τό σχίσμα μεταξύ τοῦ *πολιτικοῦ κράτους* καί τῆς *κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν*, αὐτές τίς ἐγκόσμιες ἀντιθέσεις, ὁ Μπάουερ τίς ἀφήνει νά ὑφίστανται, ἐνῶ κάνει πολεμική ἐνάντια στή *θρησκευτική* τους ἔκφραση.

«Ἀκριβῶς ἡ βάση τῆς *κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν*, ἡ ἀνάγκη πού ἐξασφαλίζει τήν ὕπαρξή της καί *κατοχυρώνει τήν ἀναγκαιότητά* της, ἐκθέτει τήν ὕπαρξή της σέ συνεχεῖς κινδύνους· διατηρεῖ μέσα της ἕνα στοιχεῖο ἀνασφάλειας καί γεννᾶ τό διαρκῶς ἐναλλασσόμενο ἐκεῖνο μίγμα φτώχειας καί πλούτου, ἔνδειας καί εὐημερίας, γεννᾶ γενικότερα τήν ἀστάθεια» (σ. 8).

Ἄς συγκρίνουμε ὁλόκληρο τό κεφάλαιο «Ἡ κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν» (σ. 8-9) πού ἔχει συνταχθεῖ σύμφωνα μέ τίς βασικές γραμμές τῆς ἑγελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν στήν ἀντίθεσή της μέ τό πολιτικό κράτος, ὁ Μπά-

ουερ τήν ἀναγνωρίζει ὡς ἀναγκαία, γιατί ἀναγνωρίζει ἀναγκαῖο τό πολιτικό κράτος.

Ἡ *πολιτική* χειραφέτηση ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς μεγάλη πρόοδο. Ὡστόσο, δέν εἶναι ἡ τελευταία μορφή τῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης γενικά, εἶναι ὅμως ἡ τελευταία μορφή τῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης μέσα στό μέχρι τώρα παγκόσμιο σύστημα. Ἐννοεῖται πώς μιλᾶμε ἐδῶ γιά πραγματική, πρακτική χειραφέτηση.

Ὁ ἄνθρωπος χειραφετεῖται *πολιτικά* ἀπό τή θρησκεία, ἐκτοπίζοντάς την ἀπό τό δημόσιο Δίκαιο στό ἰδιωτικό Δίκαιο. Ἡ θρησκεία δέν εἶναι πιά τό πνεῦμα τοῦ *κράτους*, ὅπου ὁ ἄνθρωπος — ἔστω καί περιορισμένα, ἰδιόμορφα καί σέ μιάν ἰδιαίτερη σφαίρα — συμπεριφέρεται σάν μέλος τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους στήν ἐπικοινωνία του μέ ἄλλους ἀνθρώπους· ἔγινε τό πνεῦμα τῆς *κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν*, τῆς σφαίρας τοῦ ἐγωισμοῦ, τοῦ *πολέμου ὅλων ἐναντίον ὅλων*. Δέν εἶναι πιά ἡ οὐσία τῆς *κοινότητας*, ἀλλά ἡ οὐσία τῆς *διαφορᾶς*. Ἔγινε ἡ ἔκφραση τοῦ *χωρισμοῦ* τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν *κοινότητά* του, ἀπό τόν ἑαυτό του καί ἀπό τούς ἄλλους ἀνθρώπους — ὅπως ἦταν *στήν πρωτόγονη ἐποχή*. Εἶναι ἀκόμα μόνο ἡ ἀφηρημένη ὁμολογία τοῦ ἰδιαίτερου παραλογισμοῦ, τῆς *ἀτομικῆς ἰδιοτροπίας*, τῆς *αὐθαιρεσίας*. Ὁ ἀτελεύτητος κατακερματισμός τῆς θρησκείας στή βόρεια Ἀμερική λχ. τῆς δίνει κιόλας *ἐξωτερικά* τή μορφή μιᾶς καθαρά ἀτομικῆς ὑπόθεσης. Ἔχει πεταχτεῖ στήν κατηγορία τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων καί ἐξοριστεῖ σάν κοινοτική ὀντότητα ἀπό τήν κοινότητα. Ἄς μή γελιόμαστε ὅμως ὡς πρός τά ὅρια τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης. Ὁ διχασμός τοῦ ἀνθρώπου σέ *δημόσιο ἄνθρωπο* καί σέ *ἰδιώτη ἄνθρωπο*, ἡ *μετατόπιση*

τῆς θρησκείας ἀπό τό κράτος στήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν, δέν εἶναι μιά βαθμίδα, εἶναι ἡ *τελείωση* τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης, πού τόσο λίγο ἑπομένως καταργεῖ τήν *πραγματική* θρησκευτικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο λίγο καί πασκίζει νά τήν καταργήσει.

Ἡ *διάσπαση* τοῦ ἀνθρώπου σέ ἑβραῖο καί σέ πολίτη, σέ προτεστάντη καί σέ πολίτη, σέ θρῆσκο ἄνθρωπο καί σέ πολίτη — αὐτή ἡ διάσπαση δέν εἶναι ἕνα ψέμα *ἐνάντια* στήν ἰδιότητα τοῦ πολίτη, δέν εἶναι παράκαμψη τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης, *εἶναι ἡ ἴδια ἡ πολιτική χειραφέτηση*, εἶναι ὁ *πολιτικός* τρόπος χειραφέτησης ἀπό τή θρησκεία. Βέβαια, σ' ἐποχές ὅπου τό πολιτικό κράτος γεννιέται βίαια ἀπό τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν ὡς πολιτικό κράτος, ὅπου ἡ ἀνθρώπινη αὐτο-απελευθέρωση τείνει νά πραγματωθεῖ μέ τή μορφή τῆς πολιτικῆς αὐτο-απελευθέρωσης, τό κράτος μπορεῖ καί ὀφείλει νά προχωρήσει μέχρι τήν *κατάργηση τῆς θρησκείας*, μέχρι τήν *ἐκμηδένιση* τῆς θρησκείας, ἀλλά μόνο μέ τόν ἴδιο τρόπο πού προχωρεῖ στήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, στόν καθορισμό ἀνώτατου ὁρίου τιμῶν, στή δήμευση, στήν προοδευτική φορολογία, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού προχωρεῖ στήν κατάργηση τῆς ζωῆς μέ τή *λαιμητόμο*. Σέ στιγμές ἐξαιρετικῆς αὐτοπεποίθησής της, ἡ πολιτική ζωή ἐπιζητεῖ νά καταπνίξει τήν προϋπόθεσή της, τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν καί τά στοιχεῖα της, καί νά συγκροτηθεῖ σάν ἡ πραγματική — δίχως ἀντιφάσεις — ζωή τοῦ ἀνθρώπου ὡς εἶδους. Αὐτό ὅμως μπορεῖ νά τό πετύχει μόνο διαμέσου μιᾶς *βίαιης* ἀντίθεσης πρός τίς ἴδιες της βιοτικές συνθῆκες, μόνο κηρύσσοντας τήν ἐπανάσταση *διαρκῆ*. Καί γι' αὐτό, τό πολιτικό δράμα τελειώνει μέ τήν παλινόρθωση τῆς θρησκείας, τῆς ἀτομικῆς ἰ-

διοκτησίας, ὅλων τῶν στοιχείων τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, μέ τήν ἴδια ἀναγκαιότητα πού κι ὁ πόλεμος τελειώνει μέ τήν εἰρήνη.

Φυσικά, τό τέλειο *χριστιανικό* κράτος δέν εἶναι τό λεγόμενο *χριστιανικό* κράτος, πού ἀναγνωρίζει τόν χριστιανισμό σάν βάση του, σάν κρατική θρησκεία καί γι' αὐτό ἀποκλείει τίς ἄλλες θρησκεῖες, ἀλλά εἶναι μάλλον τό *ἀθεϊστικό* κράτος, τό *δημοκρατικό* κράτος, τό κράτος πού ἐκτοπίζει τή θρησκεία ἀνάμεσα στά ἄλλα στοιχεῖα τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Τό κράτος, πού εἶναι ἀκόμα θεολόγος, πού κηρύσσει ἀκόμα ἐπίσημα ὡς σύμβολο τῆς πίστης του τόν χριστιανισμό, πού δέν τολμάει ἀκόμα ν' αὐτοανακηρυχθεῖ σέ *κράτος* — τό τέτιο κράτος δέν ἔχει ἀκόμα κατορθώσει νά ἐκφράσει σέ *γήινη, ἀνθρώπινη* μορφή, μέσα στήν *πραγματικότητά* του σάν κράτους, τήν *ἀνθρώπινη* βάση του, πού πληθωρική της ἔκφραση εἶναι ὁ χριστιανισμός. Τό λεγόμενο χριστιανικό κράτος εἶναι ἁπλῶς τό *μή-κράτος*, γιατί δέν εἶναι ὁ χριστιανισμός ὡς θρησκεία, ἀλλά μόνο τό *ἀνθρώπινο φόντο* τῆς χριστιανικῆς θρησκείας πού μπορεῖ νά πραγματωθεῖ σέ ἀληθινά ἀνθρώπινα δημιουργήματα.

Τό λεγόμενο χριστιανικό κράτος εἶναι ἡ χριστιανική ἄρνηση τοῦ κράτους, ἀλλά μέ κανένα τρόπο ἡ κρατική πραγμάτωση τοῦ χριστιανισμοῦ. Τό κράτος πού ἀναγνωρίζει ἀκόμα τόν χριστιανισμό στή μορφή τῆς θρησκείας, δέν τόν ἀναγνωρίζει ἀκόμα στή μορφή τοῦ κράτους, γιατί συμπεριφέρεται ἀκόμα θρησκευτικά πρός τή θρησκεία, δηλαδή δέν εἶναι ἡ *ἀληθινή πραγμάτωση* τῆς ἀνθρώπινης βάσης τῆς θρησκείας, γιατί ἐπικαλεῖται τή *μή-πραγματικότητα* καί τό *φανταστικό σχῆμα* αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπινου πυρήνα.

Τό λεγόμενο χριστιανικό κράτος εἶναι τό *ἀτελές* κράτος, καί ἡ χριστιανική θρησκεία τοῦ χρησιμεύει σάν *ὁλοκλήρωση* καί σάν *καθαγίαση* τῆς ἀτέλειάς του. Γι' αὐτό, ἡ θρησκεία τοῦ γίνεται κατανάγκη ἕνα *μέσο*, καί τό χριστιανικό κράτος εἶναι τό κράτος τῆς *ὑποκρισίας*. Ὑπάρχει μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στήν περίπτωση πού τό *ἄρτιο* κράτος, λόγω τοῦ ἐλαττώματος πού βρίσκεται στήν καθολική *οὐσία* τοῦ κράτους, λογαριάζει τή θρησκεία σάν μιά ἀπό τίς προϋποθέσεις του, καί στήν περίπτωση πού τό *μή ἄρτιο* κράτος, λόγω τοῦ ἐλαττώματος πού βρίσκεται μέσα στήν *ἰδιαίτερη* ὕπαρξή του ὡς ἐλαττωματικοῦ κράτους, κηρύσσει θεμέλιό του τή θρησκεία. Στήν τελευταία αὐτή περίπτωση ἡ θρησκεία γίνεται *ἀτελής* πολιτική. Στήν πρώτη περίπτωση φανερώνεται ἡ ἴδια ἡ ἀτέλεια τῆς ἄρτιας *πολιτικῆς* μέσα στή θρησκεία. Τό λεγόμενο χριστιανικό κράτος χρειάζεται τή χριστιανική θρησκεία γιά νά συμπληρωθεῖ *σάν κράτος*. Τό δημοκρατικό κράτος, τό πραγματικό κράτος, δέν χρειάζεται τή θρησκεία γιά τήν πολιτική του ἀρτίωση. Μπορεῖ, μάλιστα, ν' ἀποσπαστεῖ ἀπό τή θρησκεία, γιατί μέσα σ' αὐτό τό κράτος ἡ ἀνθρώπινη βάση τῆς θρησκείας πραγματώνεται μέ ἐγκόσμιο τρόπο. Τό λεγόμενο χριστιανικό κράτος, ἀπεναντίας, συμπεριφέρεται πολιτικά πρός τή θρησκεία καί θρησκευτικά πρός τήν πολιτική. Ἄν ἐξευτελίζει φαινομενικά τίς κρατικές μορφές, ἐξίσου ἐξευτελίζει φαινομενικά καί τή θρησκεία.

Γιά νά διασαφηνίσουμε τήν ἀντίθεση αὐτή, ἄς ἐξετάσουμε τή δομή τοῦ χριστιανικοῦ κράτους τοῦ Μπάουερ, δομή πού προέκυψε ἀπό τήν ἀντίληψη γιά τό χριστιανο-γερμανικό κράτος.

«Τελευταῖα — λέει ὁ Μπάουερ — , ὁρισμένοι, γιά ν'

ἀποδείξουν τό *ἀδύνατο* ἤ τήν *ἀνυπαρξία* ἑνός χριστιανικοῦ κράτους, μᾶς παρέπεμψαν πολύ συχνά στά ρητά ἐκεῖνα τοῦ Εὐαγγελίου, πού τό [τωρινό] κράτος *ὄχι μόνο δέν* ἀκολουθεῖ, ἀλλά *οὔτε καί μπορεῖ ποτέ ν' ἀκολουθήσει, ἐκτός ἄν θέλει* [σάν κράτος] *νά διαλυθεῖ ἐντελῶς*». «Ὡστόσο, τό ζήτημα δέν λύνεται τόσο εὔκολα. Τί ἀπαιτοῦν λοιπόν τοῦτα τά εὐαγγελικά ἀποφθέγματα; Τήν ὑπερφυσική αὐταπάρνηση, τήν ὑποταγή στήν αὐθεντία τῆς Ἀποκάλυψης, τήν ἀπομάκρυνση ἀπό τό κράτος, τήν κατάργηση τῶν ἐγκόσμιων σχέσεων. Μάλιστα, ὅλα τοῦτα τά ἀπαιτεῖ καί τά πραγματοποιεῖ τό χριστιανικό κράτος. Ἔχει ἀφομοιώσει τό *πνεῦμα τοῦ Εὐαγγελίου*, καί ἄν δέν τό ἀποδίδει μέ τά ἴδια λόγια πού τό ἐκφράζει τό Εὐαγγέλιο, αὐτό συμβαίνει ἐπειδή ἐκφράζει τοῦτο τό πνεῦμα σέ κρατικές μορφές, δηλαδή σέ μορφές πού ἄν καί εἶναι παρμένες ἀπό τή ζωή τοῦ κράτους καί ἀπό τοῦτο τόν κόσμο, ὡστόσο φαινομενικά ὑποβαθμίζονται μέσα σέ τούτη τή θρησκευτική ἀνάπλαση πού ὀφείλουν νά ὑποστοῦν. Τό χριστιανικό κράτος εἶναι ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τό κράτος, πού γιά νά πραγματοποιηθεῖ, μεταχειρίζεται τίς κρατικές μορφές» (σ. 55).

Ὁ Μπάουερ ἐξηγεῖ σέ συνέχεια πῶς ὁ λαός τοῦ χριστιανικοῦ κράτους δέν εἶναι παρά ἕνας μή-λαός, δέν ἔχει πιά δική του θέληση, κατέχει ὅμως τήν ἀληθινή του ὕπαρξη μέσα στήν κεφαλή τοῦ κράτους, τοῦ ὁποίου εἶναι ὑπήκοος, ἀλλά πού ἐξαρχῆς κι ἀπό τήν ἴδια του τή φύση τοῦ εἶναι ξένο, δηλαδή τοῦ δόθηκε ἀπό τόν Θεό καί τοῦ ἦρθε δίχως τή δική του σύμπραξη· πῶς οἱ νόμοι αὐτοῦ τοῦ λαοῦ δέν εἶναι δικό του ἔργο, ἀλλά θεϊκές Ἀποκαλύψεις· πῶς ὁ ἀνώτατος ἀρχηγός του χρειάζεται προνομιούχους μεσάζοντες ἀνάμεσα στόν ἴδιο καί τόν καθαυτό λαό, τή μάζα· πῶς αὐτή ἡ ἴδια ἡ μάζα διασπᾶται σ' ἕνα πλῆθος ξεχωριστῶν κύκλων, πού σχηματίζονται καί

διευθύνονται ἀπό τήν τύχη, πού διακρίνονται μεταξύ τους ἀπό τά συμφέροντα, τά ἰδιαίτερα πάθη καί τίς προλήψεις τους καί λαβαίνουν ὡς προνόμιο τήν ἄδεια ν' ἀπομονώνονται οἱ μέν ἀπό τούς ἄλλους, κτλ. (σ. 56).

Ὁ ἴδιος ὁ Μπάουερ λέει ὡστόσο:

«Ἡ κριτική, ἄν δέν πρόκειται νά εἶναι τίποτε ἄλλο παρά θρησκεία, δέν μπορεῖ νά εἶναι πολιτική, ὅπως καί τό καθάρισμα τῶν τσουκαλιῶν, ἄν πρόκειται νά χρησιμεύει γιά τήν ὑπόθεση τῆς Ἐκκλησίας, δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται θέμα πού ἀφορᾶ τό νοικοκυριό» (σ. 108).

Στό χριστιανο-γερμανικό κράτος, ὅμως, ἡ θρησκεία εἶναι ἕνα «θέμα νοικοκυριοῦ», ὅπως καί τό «θέμα νοικοκυριοῦ» εἶναι θρησκεία. Στό χριστιανογερμανικό κράτος ἡ κυριαρχία τῆς θρησκείας εἶναι ἡ θρησκεία τῆς κυριαρχίας.

Ὁ χωρισμός τοῦ «πνεύματος τοῦ Εὐαγγελίου» ἀπό τό «γράμμα τοῦ Εὐαγγελίου» εἶναι μιά *ἀντιθρησκευτική* πράξη. Τό κράτος πού βάζει τό Εὐαγγέλιο νά μιλάει μέ τό γράμμα τῆς πολιτικῆς — πού διαφέρει ἀπό τό γράμμα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος — διαπράττει μιάν ἱεροσυλία, ἄν ὄχι ἀπό τήν ἀνθρώπινη σκοπιά, τουλάχιστο ἀπό τή δική του, τή θρησκευτική σκοπιά. Στό κράτος πού ἀναγνωρίζει τόν χριστιανισμό σάν τόν ὑπέρτατο κανόνα του, τή Βίβλο σάν τόν Χάρτη του, θά πρέπει ν' ἀντιπαραθέτουμε τά *λόγια* τῆς Ἁγίας Γραφῆς, γιατί ἡ Γραφή εἶναι ἅγια μέχρι καί στήν κάθε της λέξη. Τό κράτος αὐτό, ὅπως καί τά *ἀνθρώπινα σκουπίδια* πού πάνω τους στηρίζεται, πέφτει σέ μιάν ὀδυνηρή — καί, ἀπό τήν ἄποψη τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, ἀνυπέρβλητη — ἀντίφαση, ὅταν τό παραπέμψουμε σ' ἐκεῖνα τα

ρητά τοῦ Εὐαγγελίου πού τό ἴδιο «ὄχι μόνο δέν ἀκολουθεῖ, *ἀλλά οὔτε καί μπορεῖ ν' ἀκολουθήσει, ἐκτός ἄν θέλει, σάν κράτος, νά διαλυθεῖ ὁλότελα»*. Καί γιατί δέν θέλει τό κράτος τήν πλήρη του διάλυση; Τό ἴδιο δέν μπορεῖ νά δώσει ἀπάντηση οὔτε στόν ἑαυτό του οὔτε στούς ἄλλους. Μπροστά στή *δική του συνείδηση*, τό ἐπίσημο χριστιανικό κράτος εἶναι ἕνα *χρέος* πού ἡ ἐκπλήρωσή του εἶναι ἀνέφικτη, καί μόνο ψευδόμενο στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του μπορεῖ νά βεβαιώσει τήν *πραγματικότητα* τῆς ὕπαρξής του καί γι' αὐτό παραμένει πάντα, γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ἀντικείμενο ἀμφιβολίας, ἕνα ἀβέβαιο, προβληματικό ἀντικείμενο. Ἡ κριτική ἔχει ἑπομένως πέρα γιά πέρα δίκιο, ὅταν κάνει τό κράτος πού ἐπικαλεῖται τή Βίβλο νά χάνει τά λογικά του, ἔτσι ὥστε νά μήν ξέρει πιά τό ἴδιο ἄν εἶναι μιά *φαντασίωση* ἤ μιά *πραγματικότητα*, ἔτσι ὥστε ἡ προστυχιά τῶν *ἐγκόσμιων* σκοπῶν του, πού ἡ θρησκεία τούς χρησιμεύει γιά κάλυμμα, νά πέφτει σέ μιάν ἄλυτη σύγκρουση μέ τήν ἐντιμότητα τῆς *θρησκευτικῆς* του συνείδησης, γιά τήν ὁποία ἡ θρησκεία ἐμφανίζεται σάν ὁ σκοπός τοῦ κόσμου. Τό κράτος αὐτό μπορεῖ νά λυτρωθεῖ ἀπό τό ἐσωτερικό του βάσανο μόνο ἄν γίνει ὁ *λοχίας* τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀπέναντι σ' αὐτή τήν Ἐκκλησία πού ἀνακηρύχνει τήν κοσμική ἐξουσία δικό της ὑπηρετικό ὄργανο, τό κράτος εἶναι ἀνίσχυρο, ἀνίσχυρη ἡ *κοσμική* ἐξουσία, πού διατείνεται ὅτι εἶναι ἡ κυριαρχία τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος.

Μέσα στό λεγόμενο χριστιανικό κράτος ἀξία ἔχει πραγματικά ὄχι ὁ *ἄνθρωπος*, ἀλλά ἡ *ἀλλοτρίωσή* του. Ὁ μοναδικός ἄνθρωπος πού ἔχει ἀξία, ὁ *βασιλιάς*, εἶναι ἕνα ὄν εἰδικά διαφορετικό ἀπ' ὅλους τούς ἄλλους ἀνθρώπους, κι ἐπιπλέον θρῆσκο, πού συνδέ-

εται ἄμεσα μέ τόν οὐρανό, μέ τόν Θεό. Οἱ σχέσεις πού κυριαρχοῦν ἐδῶ εἶναι ἀκόμα σχέσεις *πίστης*. Ἑπομένως, τό θρησκευτικό πνεῦμα δέν ἔχει γίνει ἀκόμα πραγματικά ἐγκόσμιο.

Ἀλλά οὔτε καί μπορεῖ τό θρησκευτικό πνεῦμα νά γίνει *πραγματικά* ἐγκόσμιο, γιατί τό ἴδιο δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ *μή-ἐγκόσμια* μορφή μιᾶς βαθμίδας ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Τό θρησκευτικό πνεῦμα μπορεῖ νά πραγματωθεῖ μόνο στό μέτρο πού ἡ βαθμίδα ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ θρησκευτική ἔκφραση, παρουσιάζεται καί συγκροτεῖται στήν ἐγκόσμια μορφή του. Αὐτό γίνεται μέσα στό *δημοκρατικό* κράτος. Δέν εἶναι ὁ χριστιανισμός, ἀλλά ἡ *ἀνθρώπινη βάση* τοῦ χριστιανισμοῦ πού ἀποτελεῖ τή βάση αὐτοῦ τοῦ κράτους. Ἡ θρησκεία παραμένει ἡ ἰδεατή, μή-ἐγκόσμια συνείδηση τῶν μελῶν της, γιατί εἶναι ἡ ἰδεατή μορφή ἐκείνης τῆς *βαθμίδας τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης* πού πραγματώνεται μέσα σέ τοῦτο τό κράτος.

Τά μέλη τοῦ πολιτικοῦ κράτους εἶναι θρῆσκα, χάρη στή διαρχία πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀτομική ζωή καί τή ζωή τοῦ εἴδους, ἀνάμεσα στή ζωή τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν καί τήν πολιτική ζωή, εἶναι θρῆσκα ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος συμπεριφέρεται πρός τήν κρατική ζωή πού βρίσκεται πέρα ἀπό τήν πραγματική του ἀτομικότητα, σάν πρός τήν ἀληθινή του ζωή, εἶναι θρῆσκα στόν βαθμό πού ἡ θρησκεία εἶναι ἐδῶ τό πνεῦμα τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, ἡ ἔκφραση τοῦ χωρισμοῦ καί τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ἡ πολιτική δημοκρατία εἶναι χριστιανική, γιατί σ' αὐτήν ὁ ἄνθρωπος — ὄχι μόνο ἕνας ἄνθρωπος, ἀλλά ὁ κάθε ἄνθρωπος — ἔχει

ἀξία σάν *κυρίαρχο*, σάν τό ὕψιστο ὄν· πρόκειται ὅμως γιά τόν ἄνθρωπο στήν ἀκαλλιέργητη, ἀκοινώνητη μορφή του, γιά τόν ἄνθρωπο στήν τυχαία του ὕπαρξη, γιά τόν ἄνθρωπο ὅπως βαδίζει καί στέκεται, γιά τόν ἄνθρωπο ὅπως τόν ἔχει χαλάσει ὁλόκληρη ἡ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας μας, πού ἔχει χάσει τόν ἑαυτό του κι ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπό τόν ἑαυτό του, πού ἔχει παραδοθεῖ στήν κυριαρχία ἀπάνθρωπων σχέσεων καί στοιχείων, κοντολογῆς γιά τόν ἄνθρωπο πού δέν εἶναι ἀκόμα *πραγματικό* ὄν τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους. Αὐτό πού γιά τόν χριστιανισμό εἶναι φανταστική εἰκόνα, ὄνειρο, αἴτημα τοῦ λόγου — ἡ κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου, ὅμως τοῦ ἀνθρώπου σάν ξένου ὄντος, διαφορετικοῦ ἀπό τόν πραγματικό ἄνθρωπο — εἶναι μέσα στή δημοκρατία αἰσθητή πραγματικότητα, παρόν, ἐγκόσμια ἀρχή.

Στήν τέλεια δημοκρατία, ἡ ἴδια ἡ θρησκευτική καί θεολογική συνείδηση θεωρεῖται τόσο πιό θρησκευτική καί τόσο πιό θεολογική, ὅσο περισσότερο φαίνεται ὅτι στερεῖται ἀπό πολιτική σημασία, ἀπό γήινους σκοπούς, ὅτι εἶναι ὑπόθεση τοῦ μισάνθρωπου πνεύματος, ἔκφραση τῆς διανοητικῆς στενότητας, προϊόν τῆς αὐθαιρεσίας καί τῆς φαντασιοπληξίας, ὅσο περισσότερο εἶναι πραγματικά μιά ἐξώκοσμη ζωή. Ὁ χριστιανισμός φτάνει ἐδῶ τήν πρακτική ἔκφραση τοῦ οἰκουμενικοῦ θρησκευτικοῦ νοήματός του, γιατί συγκεντρώνει τίς ποικιλότροπες κοσμοαντιλήψεις τή μιά πλάι στήν ἄλλη — μέ τή μορφή τοῦ χριστιανισμοῦ — κι ἀκόμα περισσότερο, γιατί προβάλλει στούς ἄλλους ὄχι τήν ἀπαίτηση νά εἶναι χριστιανοί, ἀλλά μόνο τήν ἀπαίτηση ν' ἀναγνωρίζουν τή θρησκεία γενικά, μιάν ὁποιαδήποτε θρησκεία[1] (πρβλ. τό κείμενο τοῦ Μπωμόν πού παρα-

θέσαμε πιό πάνω). Ἡ θρησκευτική συνείδηση κολυμπᾶ στόν πλοῦτο τῆς θρησκευτικῆς ἀντίθεσης καί τῆς θρησκευτικῆς ποικιλομορφίας.

Ἔχουμε δείξει, ἐπομένως, ὅτι ἡ πολιτική χειραφέτηση ἀπό τή θρησκεία ἀφήνει τή θρησκεία νά ὑφίσταται, ἔστω κι ἄν δέν εἶναι προνομιοῦχα θρησκεία. Ἡ ἀντίφαση στήν ὁποία βρίσκεται ὁ ὀπαδός μιᾶς ὁρισμένης θρησκείας μέ τήν ἰδιότητά του ὡς πολίτη εἶναι μόνο *ἕνα μέρος τῆς καθολικῆς ἐγκόσμιας ἀντίφασης μεταξύ τοῦ πολιτικοῦ κράτους καί τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν*. Ἡ τελείωση τοῦ χριστιανικοῦ κράτους εἶναι τό κράτος ἐκεῖνο πού ἀναγνωρίζει τόν ἑαυτό του ὡς κράτος καί πού δέν παίρνει ὑπόψη τή θρησκεία τῶν μελῶν του. Ἡ χειραφέτηση τοῦ κράτους ἀπό τή θρησκεία δέν εἶναι ἡ χειραφέτηση τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρώπου ἀπό τή θρησκεία.

Ἐμεῖς λοιπόν δέν λέμε, ὅπως ὁ Μπάουερ, στούς ἑβραίους: Ἐσεῖς δέν μπορεῖτε νά χειραφετηθεῖτε πολιτικά δίχως νά χειραφετηθεῖτε ριζικά ἀπό τόν ἰουδαϊσμό. Ἐμεῖς τούς λέμε ἀντίθετα: ἐπειδή μπορεῖτε νά χειραφετηθεῖτε πολιτικά δίχως ν' ἀπαρνηθεῖτε ὁλότελα καί δίχως ἀντίφαση τόν ἰουδαϊσμό, γι' αὐτό ἡ ἴδια ἡ *πολιτική χειραφέτηση* δέν εἶναι ἡ *ἀνθρώπινη* χειραφέτηση. Ἄν ἐσεῖς οἱ ἑβραῖοι θέλετε νά χειραφετηθεῖτε πολιτικά, δίχως νά χειραφετηθεῖτε οἱ ἴδιοι σάν ἄνθρωποι, αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἡμιτέλεια καί ἡ ἀντίφαση δέν βρίσκονται μόνο μέσα σας, βρίσκονται μέσα στήν *οὐσία* καί στήν *κατηγορία* τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης. Ἄν εἶστε κλεισμένοι μέσα σέ τούτη τήν κατηγορία, σημαίνει ὅτι συμμετέχετε στή γενική ὑποταγή. Ὅπως τό κράτος *ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τό Εὐαγγέλιο* ὅταν, μ' ὅλο πού εἶναι κράτος, συμπεριφέρεται χριστιανικά πρός τόν ἑβραῖο, ἔτσι κι ὁ ἑβραῖος

*ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τήν πολιτική* ὅταν, ἄν καί ἑβραῖος, ἀπαιτεῖ δικαιώματα πολίτη.

Ἄν ὅμως ὁ ἄνθρωπος, ἄν καί ἑβραῖος, μπορεῖ νά γίνει πολιτικά χειραφετημένος, νά λάβει δικαιώματα πολίτη, τότε μπορεῖ ἄραγε ν' ἀπαιτήσει καί νά λάβει τά λεγόμενα *δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου*; Ὁ Μπάουερ τό *ἀρνιέται* αὐτό.

«Τό ζήτημα εἶναι ἄν ὁ ἑβραῖος σάν τέτιος, δηλαδή ὁ ἑβραῖος πού ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει ὅτι εἶναι ἀναγκασμένος ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία του νά ζεῖ σέ αἰώνια ἀπομόνωση ἀπό τούς ἄλλους, εἶναι ἱκανός νά δεχτεῖ τά *καθολικά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου* καί νά τά παραδεχτεῖ γιά τούς ἄλλους.

»Ἡ ἰδέα γιά τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου ἀνακαλύφθηκε γιά τόν χριστιανικό κόσμο μόλις τόν περασμένο αἰώνα. Δέν εἶναι ἔμφυτη στόν ἄνθρωπο, ἀντίθετα κατακτήθηκε μόνο στόν ἀγώνα ἐνάντια στίς ἱστορικές παραδόσεις μέ τίς ὁποῖες ἀνατράφηκε ὥς τώρα ὁ ἄνθρωπος. Ἔτσι, τά ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν εἶναι δῶρο τῆς φύσης, δέν εἶναι μιά προίκα τῆς προηγούμενης ἱστορίας, ἀλλά τό ἔπαθλο τοῦ ἀγώνα ἐνάντια στήν τύχη τῆς γέννησης κι ἐνάντια στά προνόμια, πού ἡ ἱστορία ἀπό γενιά σέ γενιά ἄφησε κληρονομιά μέχρι τώρα. Εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς μόρφωσης καί μπορεῖ νά τά κατέχει μόνο ὅποιος τά ἔχει κερδίσει κι ἔγινε ἄξιος γι' αὐτά.

»Μπορεῖ λοιπόν ὁ ἑβραῖος νά τά πάρει στήν κατοχή του; Ὅσον καιρό εἶναι ἑβραῖος, ἡ περιορισμένη οὐσία πού τόν κάνει ἑβραῖο θά πρέπει νά κερδίσει τή νίκη κατά τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας πού τόν συνέδεε ὑποχρεωτικά σάν ἄνθρωπο μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους, πρέπει νά τόν ἀπομονώσει ἀπό τούς μή ἑβραίους. Μέ τούτη τήν ἀπομόνωση δείχνει ὅτι ἡ ἰδιαίτερη οὐσία πού τόν κάνει ἑβραῖο, εἶναι ἡ ἀληθινή καί ὕψιστη οὐσία του, μπρός στήν ὁποία ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά ὑποχωρήσει.

»Μέ τόν ἴδιο τρόπο ὁ χριστιανός ὡς χριστιανός δέν μπορεῖ νά παραχωρήσει ἀνθρώπινα δικαιώματα» (σ. 19, 20).

Ὁ ἄνθρωπος, κατά τόν Μπάουερ, πρέπει νά θυσιάσει τό *«προνόμιο τῆς πίστης»* γιά νά μπορέσει νά λάβει τά καθολικά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Ἄς ρίξουμε μιά ματιά στά λεγόμενα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καί μάλιστα στά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν αὐθεντική τους μορφή, μέ τή μορφή πού ἔχουν πάρει σ' *ἐκείνους πού τ' ἀνακάλυψαν*, τούς βορειοαμερικανούς καί τούς γάλλους! Ἐνμέρει, τοῦτα τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι *πολιτικά* δικαιώματα, δικαιώματα πού ἀσκοῦνται μόνο στίς κοινωνικές σχέσεις μέ τούς ἄλλους. Ἡ *συμμετοχή* στήν *κοινότητα*, καί μάλιστα στήν *πολιτική* κοινότητα, στό *κράτος*, ἀποτελεῖ τό περιεχόμενό τους. Ἐμπίπτουν στήν κατηγορία τῆς *πολιτικῆς ἐλευθερίας*, στήν κατηγορία τῶν *δικαιωμάτων τοῦ πολίτη*, πού μέ κανένα τρόπο, ὅπως εἴδαμε, δέν προϋποθέτουν τήν ἀναντιφατική καί θετική κατάργηση τῆς θρησκείας, ἑπομένως οὔτε ἐνδεχόμενα τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. Μένει νά κοιτάξουμε τό ἄλλο μέρος τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, τά droits de l'homme* στόν βαθμό πού ξεχωρίζουν ἀπό τά droits du citoyen**.

Στή σειρά αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων βρίσκεται ἡ ἐλευθερία τῆς συνείδησης, τό δικαίωμα ν' ἀσκεῖ κανείς ὁποιαδήποτε λατρεία. Τό *προνόμιο τῆς πίστης* ἀναγνωρίζεται ρητά εἴτε ὡς *δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου*, εἴτε ὡς συνέπεια ἑνός δικαιώματος, τῆς ἐλευθερίας. *Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη*,

* Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου.
** Δικαιώματα τοῦ πολίτη.

1791, ἄρθρο 10: «Κανένας δέν πρέπει νά ἐνοχλεῖται γιά τίς γνῶμες του, ἀκόμα καί τίς θρησκευτικές». Στό τμῆμα I τοῦ Συντάγματος τοῦ 1791 κατοχυρώνεται ὡς δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου: «Ἡ ἐλευθερία στόν κάθε ἄνθρωπο ν' ἀσκεῖ τή *θρησκευτική λατρεία* πού ἀσπάζεται».

Ἡ *Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου*, κτλ., 1793, ἄρθρο 7, περιλαμβάνει στά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου: «τήν ἐλεύθερη ἄσκηση τῶν λατρειῶν». Εἶναι γνωστό ὅτι σέ σχέση μέ τό δικαίωμα νά διαδίδει ὁ καθένας δημόσια τίς σκέψεις καί τίς γνῶμες του, νά συγκεντρώνεται μέ ἄλλους, νά ἀσκεῖ τή λατρεία του, ἀναφέρεται ἀκόμα καί τοῦτο: «Ἡ ἀνάγκη νά διακηρυχτοῦν αὐτά τά *δικαιώματα* προϋποθέτει εἴτε τήν παρουσία εἴτε τήν πρόσφατη ἀνάμνηση τοῦ δεσποτισμοῦ». Πρβλ. τό Σύνταγμα τοῦ 1795, τμῆμα XIV, ἄρθρο 354.

*Σύνταγμα τῆς Πενσυλβανίας*, ἄρθρο 9, παράγρ. 3: «Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔλαβαν ἀπό τή φύση τό ἀπαράγραπτο *δικαίωμα* νά λατρεύουν τόν Παντοδύναμο σύμφωνα μέ τίς ὑπαγορεύσεις τῆς συνείδησής τους καί κανένας δέν μπορεῖ νόμιμα νά ἐξαναγκαστεῖ ν' ἀκολουθήσει, νά συστήσει ἤ νά ὑποστηρίξει παρά τή θέλησή του καμιά λατρεία ἤ θρησκευτικό λειτούργημα. Καμιά ἀνθρώπινη ἐξουσία δέν μπορεῖ, σέ καμιά περίπτωση, νά ἐπεμβαίνει στά ζητήματα συνείδησης καί νά ἐλέγχει τίς δυνάμεις τῆς ψυχῆς».

*Σύνταγμα τοῦ Νιού-Χαμψάιρ*, ἄρθρα 5 καί 6: «Μερικά ἀπό τά φυσικά δικαιώματα εἶναι ἀπό τή φύση τους ἀναφαίρετα, γιατί τίποτε δέν μπορεῖ νά εἶναι ἰσάξιό τους. Σ' αὐτά συγκαταλέγονται τά δικαιώματα τῆς συνείδησης» (Beaumont, *ὅ.π.*, σ. 213, 214).

Ἀπό τήν ἔννοια «δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» δέν συνάγεται καθόλου ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ἀντίθετα στά δικαιώματα αὐτά συγκαταλέγεται τώρα τό *δικαίωμα νά εἶναι κανείς θρησκευόμενος* μέ ὁποιονδήποτε τρόπο,

ν' ἀσκεῖ τή λατρεία τῆς ἰδιαίτερης θρησκείας του. Τό *προνόμιο τῆς πίστης* εἶναι ἕνα *καθολικό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου*.

Τά droits de l' homme — τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου — *αὐτά καθεαυτά* ξεχωρίζουν ἀπό τά droits du citoyen — τά δικαιώματα τοῦ πολίτη. Ποιός εἶναι ὁ homme πού ξεχωρίζει ἀπό τόν citoyen; Κανένας ἄλλος ἀπό τό *μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν*. Γιατί τό μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν ὀνομάζεται «ἄνθρωπος», ἁπλῶς ἄνθρωπος, γιατί τά δικαιώματά του ὀνομάζονται *δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου*. Πῶς ἐξηγεῖται τοῦτο τό γεγονός; Ἐξηγεῖται ἀπό τή σχέση τοῦ πολιτικοῦ κράτους μέ τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν, ἀπό τήν οὐσία τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης.

Πρίν ἀπ' ὅλα διαπιστώνουμε τό γεγονός ὅτι τά λεγόμενα *δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου*, τά *droits de l' homme*, σέ διάκριση ἀπό τά droits du citoyen, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τά δικαιώματα τοῦ *μέλους τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν*, δηλαδή τοῦ ἐγωιστῆ ἀνθρώπου, τοῦ χωρισμένου ἀπό τόν ἄνθρωπο καί τήν κοινότητα. Τό πιό ριζοσπαστικό Σύνταγμα, τό Σύνταγμα τοῦ 1793, ἀναφέρει:

*Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη:*

*Ἄρθρο* 2. «Τά δικαιώματα αὐτά, κτλ. (τά φυσικά καί ἀπαράγραπτα δικαιώματα) εἶναι: ἡ *ἰσότητα*, ἡ *ἐλευθερία*, ἡ *ἀσφάλεια*, ἡ *ἰδιοκτησία*».

Σέ τί συνίσταται ἡ *ἐλευθερία*;

*Ἄρθρο* 6. «Ἡ ἐλευθερία εἶναι τό δικαίωμα πού ἀνήκει στόν ἄνθρωπο νά κάνει καθετί πού δέν βλάφτει τά δικαιώματα τοῦ ἄλλου».

Ἡ, σύμφωνα μέ τή Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου τοῦ 1791:

«Ἡ ἐλευθερία συνίσταται στό νά μπορεῖ κανείς νά κάνει καθετί πού δέν βλάφτει τόν ἄλλο».

Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἑπομένως τό δικαίωμα νά κάνει καί νά ἀσκεῖ κανείς καθετί πού δέν βλάφτει τόν ἄλλο. Τά ὅρια, πού μέσα τους ὁ καθένας μπορεῖ νά κινεῖται *ἀζημίωτα* γιά τόν ἄλλο, καθορίζονται μέ νόμο, ὅπως τά ὅρια πού χωρίζουν δυό χωράφια καθορίζονται μ' ἕνα φράχτη. Πρόκειται γιά τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ὡς μονάδας ἀπομονωμένης καί ἀποτραβηγμένης στόν ἑαυτό της. Γιατί ὁ ἑβραῖος εἶναι, κατά τόν Μπάουερ, ἀνίκανος νά λάβει τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου; «Ὅσον καιρό εἶναι ἑβραῖος, ἡ περιορισμένη οὐσία, πού τόν κάνει ἑβραῖο, πρέπει νά κερδίσει τή νίκη κατά τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας πού τόν συνέδεε ὑποχρεωτικά σάν ἄνθρωπο μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους, πρέπει νά τόν ἀπομονώσει ἀπό τούς μή ἑβραίους». Τό δικαίωμα ὅμως τοῦ ἀνθρώπου στήν ἐλευθερία δέν βασίζεται στή σύνδεση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἄνθρωπο, ἀλλά ἀντίθετα στήν ἀπομόνωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἄνθρωπο. Εἶναι τό *δικαίωμα* αὐτῆς τῆς ἀπομόνωσης, τό δικαίωμα τοῦ *περιορισμένου*, τοῦ κλεισμένου στόν ἑαυτό του ἀτόμου.

Ἡ πρακτική χρήση τοῦ δικαιώματος τοῦ ἀνθρώπου στήν ἐλευθερία εἶναι ἄραγε τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου στήν *ἀτομική ἰδιοκτησία*;

Σέ τί συνίσταται τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀτομική ἰδιοκτησία;

*Ἄρθρο* 16 (Σύνταγμα τοῦ 1793): «Τό δικαίωμα τῆς *ἰδιοκτησίας* εἶναι τό δικαίωμα πού ἀνήκει στόν κάθε πολίτη ν' ἀπολαμβάνει καί νά διαθέτει *κατά τήν ἐπιθυμία του* τά

ἀγαθά του, τά ἔσοδά του, τούς καρπούς τῆς ἐργασίας του καί τῆς φιλεργίας του».

Τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀτομική ἰδιοκτησία εἶναι ἑπομένως τό δικαίωμα ν' ἀπολαμβάνει καί νά διαθέτει τήν περιουσία του αὐθαίρετα (à son gré, κατά τήν ἐπιθυμία του) καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνία, τό δικαίωμα τῆς ἰδιωφέλειας. Ἐκείνη ἡ ἀτομική ἐλευθερία, ὅπως ἐτούτη ἡ χρήση της, ἀποτελοῦν τή βάση τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Αὐτή κάνει τόν κάθε ἄνθρωπο νά βρίσκει στόν ἄλλο ἄνθρωπο ὄχι τήν *πραγμάτωση*, ἀλλά ἀντίθετα τόν *φραγμό* τῆς ἐλευθερίας του. Ὡστόσο, διακηρύσσει πρίν ἀπ' ὅλα τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου «ν' ἀπολαμβάνει καί νά διαθέτει, *κατά τήν ἐπιθυμία του*, τά ἀγαθά του, τά ἔσοδά του, τούς καρπούς τῆς ἐργασίας του καί τῆς φιλεργίας του».

Μένουν ἀκόμα τά ἄλλα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἰσότητα καί ἡ ἀσφάλεια.

Ἡ ἰσότητα — ἐδῶ μέ τήν πολιτική της σημασία — δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἰσότητα τῆς ἐλευθερίας, ὅπως τήν περιγράψαμε πιό πάνω, δηλαδή: ὅτι ὁ κάθε ἄνθρωπος θεωρεῖται σέ ἴσο βαθμό σάν μιά τέτια αὐτάρκης μονάδα. Τό Σύνταγμα τοῦ 1795 διατυπώνει τόν ὁρισμό αὐτῆς τῆς ἰσότητας, σύμφωνα μέ τή σημασία της, ὡς ἑξῆς:

*Ἄρθρο* 3 (Σύνταγμα τοῦ 1795): «Ἡ ἰσότητα συνίσταται στό ὅτι ὁ νόμος εἶναι ὁ ἴδιος γιά ὅλους, εἴτε ὅταν προστατεύει εἴτε ὅταν τιμωρεῖ».

Καί ἡ ἀσφάλεια;

*Ἄρθρο* 8 (Σύνταγμα τοῦ 1793): «Ἡ ἀσφάλεια συνίσταται στήν προστασία πού παρέχει ἡ κοινωνία στό καθένα ἀπό

τά μέλη της γιά τή διαφύλαξη τοῦ προσώπου του, τῶν δικαιωμάτων του καί τῆς ἰδιοκτησίας του».

Ἡ *ἀσφάλεια* εἶναι ἡ ὕψιστη κοινωνική ἔννοια τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, ἡ ἔννοια τῆς *ἀστυνομίας*, ἡ ἔννοια τοῦ ὅτι ὁλόκληρη ἡ κοινωνία ὑπάρχει μόνο καί μόνο γιά νά ἐγγυᾶται στό καθένα ἀπό τά μέλη της τή διαφύλαξη τοῦ προσώπου του, τῶν δικαιωμάτων του καί τῆς ἰδιοκτησίας του. Μέ τήν ἔννοια αὐτή ὁ Χέγκελ ὀνομάζει τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν «κράτος τῆς ἀνάγκης καί τῆς νόησης».

Χάρη στήν ἔννοια τῆς ἀσφάλειας, ἡ κοινωνία δέν ὑψώνεται πάνω ἀπό τόν ἐγωισμό. Ἡ ἀσφάλεια εἶναι ἀντίθετα τό ἐχέγγυο αὐτοῦ τοῦ ἐγωισμοῦ.

Συνεπῶς, κανένα ἀπό τά λεγόμενα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου δέν ξεπερνᾶ τά ὅρια τοῦ ἐγωιστῆ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου ὡς μέλους τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, δηλαδή ὡς ἀτόμου ἀποτραβηγμένου στόν ἑαυτό του, στό ἰδιωτικό του συμφέρον καί στήν ἰδιωτική του αὐθαιρεσία καί ἀπομονωμένου ἀπό τήν κοινότητα. Ὁ ἄνθρωπος δέν θεωρεῖται καθόλου, μέσα σέ τοῦτα τά δικαιώματα, σάν μέλος τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους — ἀπεναντίας ἡ ἴδια ἡ ζωή τοῦ εἴδους, ἡ κοινωνία, ἐμφανίζεται σάν ἕνα πλαίσιο ἐξωτερικό γιά τά ἄτομα, σάν περιορισμός τῆς ἀρχικῆς τους αὐτοτέλειας. Ὁ μοναδικός δεσμός πού τά κρατάει ἑνωμένα εἶναι ἡ φυσική ἀναγκαιότητα, ἡ ἀνάγκη καί τό ἰδιωτικό συμφέρον, ἡ διαφύλαξη τῆς ἰδιοκτησίας τους καί τοῦ ἐγωιστικοῦ τους προσώπου.

Ἀποτελεῖ ἤδη αἴνιγμα τό πῶς ἕνας λαός πού μόλις ἀρχίζει ν' ἀπελευθερώνεται, νά γκρεμίζει ὅλους τούς φραγμούς ἀνάμεσα στά διάφορα στοιχεῖα του, νά θεμελιώνει μιά πολιτική κοινότητα — πῶς ἕνας τέτι-

ος λαός διακηρύσσει πανηγυρικά (*Διακήρυξη τοῦ 1791*) τή δικαίωση τοῦ ἐγωιστῆ ἀνθρώπου, τοῦ ἀπομονωμένου ἀπό τόν συνάνθρωπό του καί τήν κοινότητα. Μάλιστα ἐπαναλαβαίνει τούτη τή διακήρυξη σέ μιά στιγμή ὅπου μόνο ἡ πιό ἡρωική αὐταπάρνηση μπορεῖ νά σώσει τό ἔθνος — καί γι' αὐτό εἶναι ἐπιτακτικό αἴτημα —, σέ μιά στιγμή ὅπου ἡ θυσία ὅλων τῶν συμφερόντων τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν πρέπει νά μπεῖ στήν ἡμερήσια διάταξη καί ὁ ἐγωισμός νά τιμωρεῖται σάν ἔγκλημα (*Διακ. τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου κτλ.* τοῦ 1793). Ἀκόμα πιό αἰνιγματικό γίνεται τοῦτο τό γεγονός, ὅταν βλέπουμε ὅτι ἡ ζωή τοῦ πολίτη, ἡ *πολιτική κοινότητα* ὑποβιβάζεται ἀπό τούς φορεῖς τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης σέ ἁπλό *μέσο* γιά τή διαφύλαξη αὐτῶν τῶν λεγόμενων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι δηλαδή ὁ *πολίτης* θεωρεῖται ὑπηρέτης τοῦ ἐγωιστῆ *ἀνθρώπου*, ὅτι ἡ σφαίρα μέσα στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος συμπεριφέρεται σάν μέλος τῆς κοινότητας [Gemeinwesen] βρίσκεται πιό χαμηλά ἀπό τή σφαίρα μέσα στήν ὁποία συμπεριφέρεται σάν μερικό ὄν, ὅτι τέλος δέν εἶναι ὁ ἄνθρωπος σάν citoyen, ἀλλά ὁ ἄνθρωπος σάν bourgeois, πού θεωρεῖται ὁ *καθαυτό* καί ἀληθινός ἄνθρωπος.

«Ὁ *σκοπός* κάθε πολιτικῆς ἕνωσης εἶναι ἡ *διαφύλαξη* τῶν φυσικῶν καί ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» (*Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων κτλ.* τοῦ 1791, *ἄρθρο* 2). «*Ἡ κυβέρνηση* συγκροτεῖται γιά νά ἐγγυᾶται στόν ἄνθρωπο τήν ἀπόλαυση τῶν φυσικῶν καί ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων του» (*Διακήρυξη κτλ.* τοῦ 1793, *ἄρθρο* 1).

Ἔτσι, καί στίς στιγμές τοῦ νεανικοῦ ἀκόμα ἐνθουσιασμοῦ της, πού κορυφώνεται ἀπό τή φορά τῶν γεγονότων, ἡ πολιτική ζωή ἐκδηλώνεται σάν ἕνα ἁ-

πλό *μέσο*, πού σκοπός του εἶναι ἡ ζωή τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ἐπαναστατική πράξη βρίσκεται σέ κατάφωρη ἀντίφαση μέ τή θεωρία της. Ἐνῶ λογουχάρη ἡ ἀσφάλεια κηρύσσεται σάν ἕνα δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ παραβίαση τοῦ μυστικοῦ τῶν ἐπιστολῶν ἀναγνωρίζεται ἀνοιχτά σάν κάτι κανονικό. Ἐνῶ ἡ «*ἀπεριόριστη* ἐλευθερία τοῦ Τύπου» (*Σύνταγμα τοῦ 1793, ἄρθρο* 122) εἶναι ἐγγυημένη ὡς ἀπόροια τοῦ δικαιώματος τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀτομική ἐλευθερία, ταυτόχρονα ἡ ἐλευθερία αὐτή καταλύεται ολότελα «γιατί ἡ ἐλευθερία τοῦ Τύπου δέν πρέπει νά ἐπιτρέπεται ὅταν ἐκθέτει σέ κίνδυνο τή δημόσια ἐλευθερία» (Ροβεσπιέρρος ὁ νεώτερος, *Κοινοβουλευτική ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης* τῶν Buchez καί Roux, τόμος 28, σ. 159). Μ' ἄλλα λόγια, τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου στήν ἐλευθερία παύει νά εἶναι δικαίωμα, μόλις ἔρχεται σέ σύγκρουση μέ τήν *πολιτική* ζωή, ἐνῶ σύμφωνα μέ τή θεωρία, ἡ πολιτική ζωή εἶναι μόνο τό ἐχέγγυο τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου, κι ἔτσι πρέπει νά ἐγκαταλείπεται μόλις ἔλθει σέ ἀντίφαση μέ τόν *σκοπό* της, δηλαδή μέ τά δικαιώματα αὐτά τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πράξη ὅμως δέν εἶναι παρά ἡ ἐξαίρεση, ἐνῶ ἡ θεωρία εἶναι ὁ κανόνας. Ἀλλά κι ἄν ἀκόμα θελήσουμε νά θεωρήσουμε τήν ἐπαναστατική πράξη σάν τή σωστή θέση στόν δοσμένο συσχετισμό, παραμένει ἀκόμα ἄλυτο τό αἴνιγμα: γιατί στή συνείδηση τῶν παραγόντων τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης ὁ συσχετισμός ἀντιστρέφεται καί ὁ σκοπός ἐμφανίζεται ὡς μέσο, καί τό μέσο ὡς σκοπός. Αὐτή ἡ ὀπτική ἀπάτη τῆς συνείδησής τους θά ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι πάντα τό ἴδιο αἴνιγμα, ἄν καί, στήν περίπτωση αὐτή, ἕνα

ψυχολογικό, θεωρητικό αἴνιγμα.

Τό αἴνιγμα λύνεται μέ ἁπλό τρόπο.

Ἡ πολιτική χειραφέτηση εἶναι ταυτόχρονα ἡ *διάλυση* τῆς παλιᾶς κοινωνίας, πού πάνω της στηρίζεται τό ἀποξενωμένο ἀπό τόν λαό κράτος, ἡ δεσποτική δύναμη. Ἡ πολιτική ἐπανάσταση εἶναι ἡ ἐπανάσταση τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Ποιός ἦταν ὁ χαρακτήρας τῆς παλιᾶς κοινωνίας; Μιά λέξη τή χαρακτηρίζει: ἡ *φεουδαρχία*. Ἡ παλιά κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν εἶχε ἄμεσα *πολιτικό* χαρακτήρα, δηλαδή τά στοιχεῖα τῆς ζωῆς τοῦ ἰδιώτη — λογουχάρη ἡ ἰδιοκτησία, ἡ οἰκογένεια, ὁ τρόπος ἐργασίας — ἀνυψώνονταν σέ στοιχεῖα τῆς κρατικῆς ζωῆς μέ τή μορφή τῆς ἐξουσίας τοῦ ἄρχοντα, τοῦ κοινωνικοῦ στρώματος καί τῆς συντεχνίας. Σ' αὐτή τή μορφή καθόριζαν τή σχέση τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου πρός τό *κρατικό σύνολο*, δηλαδή τήν *πολιτική* του κατάσταση, δηλαδή τήν κατάσταση χωρισμοῦ καί ἀποκλεισμοῦ ἀπό τά ἄλλα συστατικά μέρη τῆς κοινωνίας. Γιατί ἡ ὀργάνωση ἐκείνης τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ δέν ὕψωνε τήν ἰδιοκτησία ἤ τήν ἐργασία σέ κοινωνικά στοιχεῖα, ἀλλά ἀντίθετα ὁλοκλήρωνε τόν *χωρισμό* τους ἀπό τό κρατικό σύνολο καί τίς ὀργάνωνε σέ *ἰδιαίτερες* κοινωνίες μέσα στήν κοινωνία. Κι ἔτσι ὅμως οἱ λειτουργίες καί οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν παρέμεναν πάντα πολιτικές, ἄν καί πολιτικές μέ τή φεουδαρχική ἔννοια, δηλαδή ἀπέκλειαν τό ἄτομο ἀπό τό κρατικό σύνολο, μετέτρεπαν τήν *ἰδιαίτερη* σχέση τῆς συντεχνίας πρός τό κρατικό σύνολο σέ δική του καθολική σχέση πρός τή ζωή τοῦ λαοῦ, ὅπως καί τή συγκεκριμένη του ἰδιωτική δραστηριότητα καί κατάσταση τοῦ ἀτόμου σέ καθολική δραστηριότητα καί κατάσταση. Σάν συνέπεια αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης, ἡ

κρατική ὀντότητα, ὅπως καί ἡ συνείδηση, ἡ θέληση καί ἡ δραστηριότητα τῆς κρατικῆς ὀντότητας, δηλαδή ἡ καθολική κρατική ἐξουσία, ἐμφανίζεται κατανάγκη καί σάν *ἰδιαίτερη* ὑπόθεση ἑνός ξεκομμένου ἀπό τόν λαό ἡγεμόνα καί τῶν ὑπηρετῶν του.

Ἡ πολιτική ἐπανάσταση, πού ἀνέτρεψε αὐτή τή δεσποτική ἐξουσία καί ὕψωσε τίς ὑποθέσεις τοῦ κράτους σέ ὑποθέσεις τοῦ λαοῦ, πού ὀργάνωσε τό πολιτικό κράτος σάν *καθολική* ὑπόθεση, δηλαδή σάν πραγματικό κράτος, κατασύντριψε ἀναγκαστικά ὅλα τά κοινωνικά στρώματα, συντεχνίες, συνάφια, προνόμια, πού ἦταν ἰσάριθμες ἐκφράσεις τοῦ χωρισμοῦ τοῦ λαοῦ ἀπό τήν κοινότητά του. Ἡ πολιτική ἐπανάσταση *κατάργησε* ἔτσι τόν πολιτικό χαρακτήρα τῆς *κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν*. Θρυμμάτισε τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν στά ἁπλά συστατικά της μέρη, ἀπό τό ἕνα μέρος στά *ἄτομα* κι ἀπό τό ἄλλο στά *ὑλικά καί πνευματικά στοιχεῖα* πού ἀποτελοῦν τό περιεχόμενο τῆς ζωῆς, τήν ἰδιωτική κατάσταση τῶν ἀτόμων. Ἀποδέσμευσε τό πολιτικό πνεῦμα πού ἦταν κατά κάποιον τρόπο διαμελισμένο, διαλυμένο στούς διάφορους φαύλους κύκλους τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας· τό συμμάζεψε ἀπό τοῦτο τό σκόρπισμα, τό ἐλευθέρωσε ἀπό τό ἀνακάτεμά του μέ τή ζωή τῶν ἰδιωτῶν καί τό ὀργάνωσε σάν σφαίρα τῆς κοινότητας, τῆς *καθολικῆς* ὑπόθεσης τοῦ λαοῦ, σάν κάτι ἰδεατά ἀνεξάρτητο ἀπό τά ἰδιαίτερα ἐκεῖνα στοιχεῖα τῆς ζωῆς τῶν ἰδιωτῶν. Ἡ *συγκεκριμένη* ζωτική δραστηριότητα καί οἱ συγκεκριμένες βιοτικές συνθῆκες κατάντησαν νά ἔχουν ἀτομική μόνο σημασία. Δέν ἀποτελοῦσαν πιά τήν καθολική σχέση τοῦ ἀτόμου μέ τό κρατικό σύνολο. Ἡ δημόσια ὑπόθεση καθεαυτή ἔγινε, ἀντίθετα, καθολική ὑπόθεση τοῦ κάθε ἀτόμου,

καί ἡ πολιτική λειτουργία ἔγινε ἡ καθολική του λειτουργία.

Ὡστόσο, ἡ τελείωση τοῦ ἰδεαλισμοῦ τοῦ κράτους ἦταν συνάμα ἡ τελείωση τοῦ ὑλισμοῦ τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Ἡ ἀποτίναξη τοῦ πολιτικοῦ ζυγοῦ ἦταν συνάμα ἡ ἀποτίναξη τῶν ἁλυσίδων πού κρατοῦσαν δέσμιο τό ἐγωιστικό πνεῦμα τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Ἡ πολιτική χειραφέτηση ἦταν ταυτόχρονα ἡ χειραφέτηση τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν ἀπό τήν πολιτική, ἀπό τήν ἴδια τήν *ἐπίφαση* κάποιου καθολικοῦ περιεχόμενου.

Ἡ φεουδαρχική κοινωνία εἶχε διαλυθεῖ στά συστατικά τῆς βάσης της: στόν *ἄνθρωπο*. Ἀλλά στόν ἄνθρωπο, πού ἦταν πραγματικά ἡ βάση της, στόν *ἐγωιστή ἄνθρωπο*.

Ὁ *ἄνθρωπος* αὐτός, τό μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν εἶναι τώρα ἡ βάση, ἡ προϋπόθεση τοῦ *πολιτικοῦ* κράτους. Καί σάν τέτιο τόν ἀναγνωρίζει τό κράτος στά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐγωιστῆ ἀνθρώπου καί ἡ ἀναγνώριση αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας δέν εἶναι ὡστόσο παρά ἡ ἀναγνώριση τῆς *ξεχαλίνωτης* κίνησης τῶν πνευματικῶν καί ὑλικῶν στοιχείων πού συνιστοῦν τό περιεχόμενο τῆς ζωῆς του.

Γι' αὐτό, ὁ ἄνθρωπος δέν ἀπελευθερώθηκε ἀπό τή θρησκεία — ἔλαβε τήν ἐλευθερία τῆς θρησκείας. Δέν ἀπελευθερώθηκε ἀπό τήν ἰδιοκτησία — ἔλαβε τήν ἐλευθερία τῆς ἰδιοκτησίας. Δέν ἀπελευθερώθηκε ἀπό τόν ἐγωισμό τοῦ ἐπαγγέλματος — ἔλαβε τήν ἐλευθερία τοῦ ἐπαγγέλματος.

Ἡ *σύσταση τοῦ πολιτικοῦ κράτους* καί ἡ διάλυση τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν στά ἀνεξάρτητα *ἄτομα* — πού ἡ ἀμοιβαία σχέση τους ἐκφράζεται στό *Δίκαιο*,

ὅπως καί ἡ ἀμοιβαία σχέση τῶν ἀνθρώπων τοῦ κοινωνικοῦ στρώματος ἤ τοῦ σιναφιοῦ ἐκφραζόταν στό *προνόμιο* — συντελοῦνται σέ *μιά καί τήν ἴδια πράξη*. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως σάν μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, ὁ *μή-πολιτικός* ἄνθρωπος, ἐμφανίζεται κατανάγκη ὡς ὁ *φυσικός* ἄνθρωπος. Τά *δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου* ἐμφανίζονται ὡς φυσικά δικαιώματα, καθώς ἡ *αὐτοσυνείδητη δραστηριότητα* συγκεντρώνεται στήν *πολιτική πράξη*. Ὁ *ἐγωιστής* ἄνθρωπος εἶναι τό *παθητικό*, ἁπλῶς *παρόν* ἀποτέλεσμα τῆς διαλυμένης κοινωνίας, ἀντικείμενο τῆς *ἄμεσης βεβαιότητας*, ἑπομένως φυσικό ἀντικείμενο. Ἡ *πολιτική ἐπανάσταση* διαλύει τή ζωή τοῦ ἰδιώτη στά συστατικά της μέρη, δίχως νά *ἐπαναστατικοποιήσει* αὐτά τά συστατικά μέρη οὔτε νά τά ὑποβάλει σέ κριτική. Συμπεριφέρεται πρός τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν, πρός τόν κόσμο τῶν ἀναγκῶν, τῆς ἐργασίας, τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων, τοῦ ἰδιωτικοῦ Δικαίου, σάν πρός τό *θεμέλιο τῆς ὕπαρξής της*, σάν πρός μιά προϋπόθεση πού δέν ἔχει ἄλλη θεμελίωση καί γι' αὐτό τόν λόγο σάν πρός τή *φυσική βάση της*. Τέλος, ὁ ἄνθρωπος ὡς μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν ἔχει ἀξία σάν *καθαυτό* ἄνθρωπος, σάν ὁ homme σέ διάκριση ἀπό τόν citoyen, γιατί εἶναι ὁ ἄνθρωπος στήν αἰσθητή, ἀτομική, *ἄμεση* ὑπόστασή του, ἐνῶ ὁ πολιτικός ἄνθρωπος δέν εἶναι παρά ὁ ἀφηρημένος, τεχνητός ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος σάν *ἀλληγορικό, ἠθικό* πρόσωπο. Ὁ πραγματικός ἄνθρωπος ἀναγνωρίζεται μόνο στή μορφή τοῦ *ἐγωιστικοῦ* ἀτόμου, ὁ *ἀληθινός* ἄνθρωπος μόνο στή μορφή τοῦ ἀφηρημένου citoyen.

Ἡ ἀφηρημένη ὑπόσταση τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρώπου περιγράφεται ὀρθά ἀπό τόν Ρουσσώ ὡς ἑξῆς:

«Ὅποιος τολμᾶ ν' ἀναλάβει νά ὀργανώσει ἕνα λαό, ὀφεί-

λει νά νιώθει ἱκανός ν' ἀλλάξει, σάν νά λέμε, τήν *ἀνθρώπινη φύση*, νά μετατρέψει τό κάθε ἄτομο, πού αὐτό καθεαυτό εἶναι ἕνα τέλειο καί μοναχικό ὅλον, σέ *μέρος* ἑνός μεγαλύτερου ὅλου, ἀπό τό ὁποῖο τό ἄτομο τοῦτο θά λαβαίνει, κατά κάποιον τρόπο, τή ζωή καί τό εἶναι του, νά ὑποκαταστήσει τή φυσική καί ἀνεξάρτητη ὕπαρξη μέ μιά *μερική καί ἠθική* ὕπαρξη. Πρέπει ν' ἀφαιρέσει *ἀπό τόν ἄνθρωπο τίς δικές του δυνάμεις* γιά νά τοῦ δώσει ἄλλες πού νά τοῦ εἶναι ξένες καί πού νά μή μπορεῖ νά τίς χρησιμοποιεῖ δίχως τή βοήθεια τῶν ἄλλων» (*Contrat Social*, liv. II, Londres 1782, p. 67).

*Κάθε* χειραφέτηση εἶναι *ἐπαναφορά* τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου, τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων *στόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο*.

Ἡ πολιτική χειραφέτηση εἶναι ἡ ἀναγωγή τοῦ ἀνθρώπου, ἀπό τό ἕνα μέρος, στό μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, στό *ἐγωιστικό ἀνεξάρτητο* ἄτομο, κι ἀπό τό ἄλλο, στόν *πολίτη*, στό ἠθικό πρόσωπο.

Μόνο ὅταν ὁ πραγματικός ἀτομικός ἄνθρωπος ξαναπαίρνει μέσα του τόν ἀφηρημένο πολίτη καί, σάν ἀτομικός ἄνθρωπος, στήν ἐμπειρική του ζωή, στήν ἀτομική του ἐργασία, στίς ἀτομικές του σχέσεις, γίνεται *ὄν πού ἀνήκει στό εἶδος του* [Gattungswesen], μόνο ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίζει καί ὀργανώνει τίς «δικές του δυνάμεις» σάν *κοινωνικές* δυνάμεις κι ἔτσι παύει νά χωρίζει ἀπό τόν ἑαυτό του τήν κοινωνική δύναμη μέ τή μορφή τῆς *πολιτικῆς* δύναμης — μόνο τότε ὁλοκληρώνεται ἡ ἀνθρώπινη χειραφέτηση.

Μπροῦνο Μπάουερ, *Ἡ ἱκανότητα τῶν σημερινῶν ἑβραίων καί χριστιανῶν νά γίνουν ἐλεύθεροι* (*Εἰκοσιένα φύλλα*, σ. 56-71).

II

Κάτω ἀπό τοῦτο τόν τίτλο ὁ Μπάουερ ἐξετάζει τή σχέση τῆς *ἰουδαϊκῆς καί τῆς χριστιανικῆς θρησκείας* ὡς σχέση καί τῶν δύο πρός τήν κριτική. Ἡ σχέση τους πρός τήν κριτική εἶναι, κατά τόν Μπάουερ, ἡ σχέση τους «πρός τήν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά γίνει ἐλεύθερος».

Τό συμπέρασμα τοῦ Μπάουερ εἶναι ὅτι:

«Ὁ χριστιανός ἔχει νά ξεπεράσει μόνο μιά βαθμίδα, συγκεκριμένα τή θρησκεία του, γιά νά καταργήσει τή θρησκεία γενικά» καί ἑπομένως νά γίνει ἐλεύθερος, ἐνῶ «ὁ ἑβραῖος ἀπεναντίας πρέπει νά ξεκόψει ὄχι μόνο ἀπό τήν ἑβραϊκή οὐσία του, ἀλλά κι ἀπό τήν παραπέρα ἐξέλιξη, τήν τελείωση τῆς θρησκείας του — ἀπό μιάν ἐξέλιξη πού τοῦ ἔμεινε ξένη» (σ. 71).

Ὁ Μπάουερ μετατρέπει ἔτσι ἐδῶ τό ζήτημα τῆς χειραφέτησης τῶν ἑβραίων σ' ἕνα καθαρά θρησκευτικό ζήτημα. Ἡ θεολογική σχολαστικότητα γύρω ἀπό τό ποιός ἔχει μεγαλύτερες πιθανότητες νά κερδίσει τή μακαριότητα, ὁ ἑβραῖος ἤ ὁ χριστιανός, ἐπαναλαβαίνεται ἐδῶ σέ μορφή σύμφωνη μέ τό πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ: ποιός ἀπό τούς δυό εἶναι *ἱκανότερος γιά χειραφέτηση*; Πράγματι, δέν τίθεται πιά τό ἐρώτημα: ὁ ἰουδαϊσμός ἤ ὁ χριστιανισμός κάνει τόν ἄνθρωπο ἐλεύθερο; ἀλλά ἀντίστροφα: τί κάνει τόν ἄνθρωπο ἐλεύθερο — ἡ ἄρνηση τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἤ ἡ ἄρνηση τοῦ χριστιανισμοῦ;

«Οἱ ἑβραῖοι, ἄν θέλουν νά γίνουν ἐλεύθεροι, δέν πρέπει νά

πιστέψουν στόν χριστιανισμό, ἀλλά στόν διαλυμένο χριστιανισμό, στή διαλυμένη θρησκεία γενικά, δηλαδή στόν Διαφωτισμό, στήν κριτική καί τά πορίσματά της, στήν ἐλεύθερη ἀνθρωπιά» (σ. 70).

Τό ζήτημα ἐξακολουθεῖ νά εἶναι τό τί θά πρέπει *νά πιστεύουν* οἱ ἑβραῖοι, ὅμως δέν πρόκειται πιά γιά τόν χριστιανισμό, ἀλλά γιά τόν διαλυμένο χριστιανισμό. Ὁ Μπάουερ προβάλλει στούς ἑβραίους τήν ἀξίωση νά ξεκόψουν ἀπό τήν οὐσία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, μιά ἀξίωση πού, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, δέν ἀπορέει ἀπό τήν ἐξέλιξη τῆς ἑβραϊκῆς οὐσίας.

Ἀφοῦ στό τέλος τοῦ *Ἑβραϊκοῦ ζητήματος*, ὁ Μπάουερ ἀντιλήφθηκε τόν ἰουδαϊσμό μόνο σάν τή χοντροκομμένη θρησκευτική κριτική τοῦ χριστιανισμοῦ καί τοῦ ἀπέδωσε ἔτσι μιά θρησκευτική «μόνο» σημασία, ἑπόμενο ἦταν νά προβλέψει ὅτι καί ἡ χειραφέτηση τῶν ἑβραίων θά μετατρεπόταν σέ μιά φιλοσοφικο-θεολογική πράξη.

Ὁ Μπάουερ παίρνει τήν *ἰδεατή* ἀφηρημένη οὐσία τοῦ ἑβραίου, τή *θρησκεία* του, γιά *ὁλόκληρη* τήν οὐσία του. Γι' αὐτό καί μέ τό δίκιο του συμπεραίνει:

«Ὁ ἑβραῖος δέν δίνει τίποτε στήν ἀνθρωπότητα ὅταν ἀπαξιοῖ νά δεχτεῖ γιά τόν ἑαυτό του τόν περιορισμένο του νόμο, ὅταν καταργεῖ ὁλόκληρο τόν ἰουδαϊσμό του» (σ. 65).

Ἡ σχέση μεταξύ ἑβραίων καί χριστιανῶν γίνεται, σύμφωνα μέ τά πιό πάνω, ἡ ἀκόλουθη: τό μοναδικό ἐνδιαφέρον τοῦ χριστιανοῦ γιά τή χειραφέτηση τοῦ ἑβραίου εἶναι ἕνα γενικά ἀνθρώπινο, ἕνα *θεωρητικό* ἐνδιαφέρον. Ὁ ἰουδαϊσμός εἶναι ἕνα ὑβριστικό γεγονός γιά τό θρῆσκο μάτι τοῦ χριστιανοῦ. Μόλις τό μάτι του πάψει νά εἶναι θρῆσκο, τό γεγονός αὐτό παύει ἐπίσης νά εἶναι ὑβριστικό. Ἡ χειραφέτηση

τοῦ ἑβραίου, αὐτή καθεαυτή, δέν εἶναι δουλειά τοῦ χριστιανοῦ.

Ὁ ἑβραῖος, ἀπεναντίας, γιά ν' ἀπελευθερωθεῖ ἔχει νά διεκπεραιώσει ὄχι μόνο τή δική του δουλειά, ἀλλά συνάμα καί τή δουλειά τοῦ χριστιανοῦ, τήν *Κριτική τοῦ Τετραβάγγελου* καί τοῦ *Βίου τοῦ Ἰησοῦ** κτλ.

«Αὐτό εἶναι δική τους ὑπόθεση: αὐτοί οἱ ἴδιοι θά καθορίσουν τήν τύχη τους· ἡ ἱστορία ὅμως δέν ἀφήνει νά τήν κοροϊδεύουν» (σ. 71).

Ἐμεῖς προσπαθοῦμε νά σπάσουμε τή θεολογική διατύπωση τοῦ ζητήματος. Τό ζήτημα τῆς ἱκανότητας τοῦ ἑβραίου γιά χειραφέτηση μετατρέπεται γιά μᾶς στό ζήτημα: ποιό ἰδιαίτερο *κοινωνικό* στοιχεῖο πρέπει νά ξεπεραστεῖ γιά νά καταργηθεῖ ὁ ἰουδαϊσμός; Γιατί ἡ ἱκανότητα τοῦ σημερινοῦ ἑβραίου γιά χειραφέτηση εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἰουδαϊσμοῦ πρός τή χειραφέτηση τοῦ σημερινοῦ κόσμου. Ἡ σχέση αὐτή προκύπτει κατανάγκη ἀπό τήν ἰδιαίτερη θέση τοῦ ἰουδαϊσμοῦ στόν σημερινό ὑποδουλωμένο κόσμο.

Ἄς κοιτάξουμε τόν πραγματικό γήινο ἑβραῖο· ὄχι τόν *σαββατιάτικο ἑβραῖο*, ὅπως κάνει ὁ Μπάουερ, ἀλλά τόν *καθημερινό ἑβραῖο*.

Ἄς ψάξουμε τό μυστικό τοῦ ἑβραίου ὄχι μέσα στή θρησκεία του — ἀλλά ἄς ψάξουμε τό μυστικό τῆς θρησκείας μέσα στόν πραγματικό ἑβραῖο.

Ποιό εἶναι τό γήινο βάθρο τοῦ ἰουδαϊσμοῦ; Ἡ *πρακτική* ἀνάγκη, τό *ἰδιωτικό συμφέρον*.

---

* Ἐδῶ ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη τά βιβλία τοῦ B. Bauer, *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker*, τόμοι 1-2, Λειψία, 1841, τόμος 3, Μπράουνσβάιγκ, 1842 καί τοῦ D. Strauss, *Das Leben Jesu*, τόμοι 1-2, Τυβίγγη, 1835-1836. Στά βιβλία τοῦτα ἀσκεῖται κριτική στή θρησκεία ἀπό ἀριστερές χεγκελιανές θέσεις.

Ποιά εἶναι ἡ ἐγκόσμια λατρεία τοῦ ἑβραίου; Τό *ἐμπόριο*. Ποιός εἶναι ὁ γήινος θεός του; Τό *χρῆμα*.

Ἔ, λοιπόν! Ἡ χειραφέτηση ἀπό τό *ἐμπόριο* καί ἀπό τό *χρῆμα*, ἑπομένως ἀπό τόν πρακτικό, πραγματικό ἰουδαϊσμό θά ἦταν ἡ αὐτοχειραφέτηση τῆς ἐποχῆς μας.

Μιά ὀργάνωση τῆς κοινωνίας πού θά καταργοῦσε τίς προϋποθέσεις τοῦ ἐμπορίου, καί κατά συνέπεια τή δυνατότητα τοῦ ἐμπορίου, θά ἔκανε ἀδύνατη τήν ὕπαρξη τοῦ ἑβραίου. Ἡ θρησκευτική του συνείδηση θά διαλυόταν σάν ἄψυχος καπνός μέσα στόν πραγματικό ζωογόνο ἀέρα τῆς κοινωνίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά: ὅταν ὁ ἑβραῖος ἀναγνωρίζει ὡς ἀνίσχυρη αὐτή τήν *πρακτική* του οὐσία κι ἐργάζεται γιά τήν ἐξάλειψή της, τότε βγαίνει ἔξω ἀπό τό πλαίσιο τῆς μέχρι τώρα ἐξέλιξής του πρός τήν καθαρά *ἀνθρώπινη χειραφέτηση* καί στρέφεται ἐνάντια στήν *ἀκραία πρακτική* ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης αὐτοαλλοτρίωσης.

Ἔτσι, ἀνακαλύπτουμε στόν ἰουδαϊσμό ἕνα καθολικό *σύγχρονο ἀντικοινωνικό* στοιχεῖο, πού διαμέσου τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ὅπου οἱ ἑβραῖοι συνέργησαν μέ ζῆλο πρός αὐτή τήν κακή κατεύθυνση, ἔφτασε ὥς τό τωρινό του ὕψος, σ' ἕνα ὕψος ὅπου πρέπει κατανάγκη νά διαλυθεῖ.

*Ἡ χειραφέτηση τῶν ἑβραίων*, στήν ἔσχατη σημασία της, εἶναι ἡ χειραφέτηση τῆς ἀνθρωπότητας ἀπό τόν *ἰουδαϊσμό**.

---

* Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό ἐμπόριο, ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ χρήματος. Ἡ χρήση τῆς λέξης «ἰουδαϊσμός» («Judentum») μέ τήν ἔννοια τῆς κερδοσκοπίας συνδέεται ἐδῶ, γιά τόν Μάρξ, μέ τό γεγονός ὅτι στή γερμανική γλώσσα ἡ λέξη «Jude», ἐκτός ἀπό τήν ἐτυμολογική της σημασία — «ἑβραῖος», «ἰουδαῖος» — χρησιμοποιεῖται καί μέ τήν ἔννοια τοῦ «τοκογλύφος», «αἰσχροκερδής ἔμπορος».

Ὁ ἑβραῖος ἔχει κιόλας χειραφετηθεῖ μέ ἰουδαϊκό τρόπο.

«Ὁ ἑβραῖος πού, λχ., στή Βιέννη, εἶναι μόνο ἀνεκτός, καθορίζει, μέ τή δύναμη τοῦ χρήματος πού διαθέτει, τήν τύχη ὁλόκληρης τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ ἑβραῖος, πού μπορεῖ νά εἶναι δίχως δικαιώματα στό πιό μικρό γερμανικό κράτος, ἀποφασίζει γιά τίς τύχες τῆς Εὐρώπης. Ἐνῶ τά σωματεῖα καί οἱ συντεχνίες εἶναι κλειστά στόν ἑβραῖο, ἤ δέν τοῦ εἶναι ἀκόμα εὐνοϊκά, ἡ τόλμη τῆς βιομηχανίας περιγελᾶ τό πεῖσμα τῶν μεσαιωνικῶν θεσμῶν» (Μπ. Μπάουερ, *Τό ἑβραϊκό ζήτημα*, σ. 114).

Δέν πρόκειται γιά μεμονωμένο γεγονός. Ὁ ἑβραῖος ἔχει χειραφετηθεῖ μέ ἰουδαϊκό τρόπο, ὄχι μόνο γιατί ἔχει γίνει κάτοχος τῆς δύναμης τοῦ χρήματος, ἀλλά γιατί *τό χρῆμα* μ' αὐτόν ἤ δίχως αὐτόν ἔχει γίνει παγκόσμια δύναμη, καί τό πρακτικό πνεῦμα τῶν ἑβραίων ἔχει γίνει τό πρακτικό πνεῦμα τῶν χριστιανικῶν λαῶν. Οἱ ἑβραῖοι χειραφετήθηκαν τόσο, ὅσο οἱ χριστιανοί ἔχουν γίνει ἑβραῖοι.

«Ὁ εὐσεβής καί πολιτικά ἐλεύθερος κάτοικος τῆς Νέας Ἀγγλίας — ἀναφέρει λόγου χάρη ὁ συνταγματάρχης Χάμιλτον — εἶναι ἕνα εἶδος *Λαοκόοντα* πού δέν κάνει τήν παραμικρή προσπάθεια ν' ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τά φίδια πού τόν περισφίγγουν. Ὁ Μαμμωνάς εἶναι τό εἴδωλό τους, τόν προσκυνᾶνε ὄχι μόνο μέ τά χείλια, ἀλλά μ' ὅλες τίς δυνάμεις τοῦ σώματος καί τῆς ψυχῆς τους. Ἡ γῆ δέν εἶναι γι' αὐτούς τίποτε ἄλλο παρά ἕνα χρηματιστήριο καί εἶναι πεισμένοι ὅτι δέν ἔχουν ἐδῶ κάτω ἄλλον προορισμό παρά νά γίνουν πλουσιότεροι ἀπό τούς γείτονές τους. Τό ἐμπόριο ἔχει κυριέψει ὅλες τίς σκέψεις τους, ἡ ἀνταλλαγή ἀντικειμένων ἀποτελεῖ τή μοναδική τους ἀναψυχή. Ὅταν ταξιδεύουν σηκώνουν, σάν νά λέμε, στήν πλάτη τους τήν

πραμάτεια τους καί τό τεζιάχι τους καί δέν μιλᾶνε παρά γιά τόκους καί κέρδη. Ἄν σέ κάποια στιγμή χάνουν ἀπό τά μάτια τίς ὑποθέσεις τους, αὐτό γίνεται μόνο γιά νά χώσουν τή μύτη τους στίς ὑποθέσεις τῶν ἄλλων».

Ἐξάλλου ἡ πρακτική κυριαρχία τοῦ ἰουδαϊσμοῦ πάνω στόν χριστιανικό κόσμο ἔφτασε, στή βόρεια Ἀμερική, τή μή διφορούμενη, ὁμαλή ἔκφρασή της, ἔτσι πού τό ἴδιο τό *κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου*, ἡ ἴδια ἡ χριστιανική διδασκαλία ἔγινε ἕνα εἶδος τοῦ ἐμπορίου, καί ὁ χρεωκοπημένος ἔμπορος ἀρχίζει μέ τό Εὐαγγέλιο ὅπως κι ὁ εὐαγγελιστής πού ἔχει πλουτίσει ἀσχολεῖται μέ τό ἐμπόριο.

«Ὁ ἄνθρωπος πού βλέπετε ἐπικεφαλῆς μιᾶς σεβαστῆς συνόδου ἱεραρχῶν ἦταν ἀρχικά ἔμπορος· ὅταν χρεωκόπησε στό ἐμπόριό του, ἔγινε κληρικός· τοῦτος ὁ ἄλλος ἦταν στήν ἀρχή ἱερέας, μόλις ὅμως βρέθηκε στά χέρια του ὁρισμένο χρηματικό ποσό, παράτησε τόν ἄμβωνα γιά νά ριχτεῖ στό ἐμπόριο. Στά μάτια πολλῶν, τό ἱερατικό λειτούργημα εἶναι σωστή ἐπαγγελματική σταδιοδρομία» (Beaumont, *ὅ.π.* σ. 185, 186).

Κατά τόν Μπάουερ, ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιάν ἀπατηλή κατάσταση ὅταν στή θεωρία δέν ἀναγνωρίζονται στόν ἑβραῖο τά πολιτικά δικαιώματα, ἐνῶ στήν πράξη αὐτός κατέχει μιά πελώρια δύναμη καί ἀσκεῖ *χοντρικά* τήν πολιτική του ἐπιροή ὅταν αὐτή τοῦ περικόβεται *λιανικά* (*Judenfrage*, σ. 114).

Ἡ ἀντίφαση στήν ὁποία βρίσκεται ἡ πρακτική δύναμη τοῦ ἑβραίου μέ τά πολιτικά του δικαιώματα, εἶναι ἡ ἀντίφαση μεταξύ πολιτικῆς καί χρηματικῆς ἐξουσίας γενικά. Ἐνῶ ἡ πρώτη στέκει ἰδεατά πάνω ἀπό τή δεύτερη, στήν πράξη ἔχει γίνει ὁ δοῦλος της.

῾Ο ἰουδαϊσμός διατηρήθηκε *πλάι* στόν χριστιανισμό ὄχι μόνο σάν θρησκευτική κριτική τοῦ χριστιανισμοῦ, ὄχι μόνο σάν ἐνσαρκωμένη ἀμφιβολία γιά τή θρησκευτική γέννηση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀλλά ἐξίσου καί γιατί τό πρακτικό-ἑβραίικο πνεῦμα, γιατί ὁ ἰουδαϊσμός διατηρήθηκε μέσα στήν ἴδια τή χριστιανική κοινωνία καί μάλιστα πῆρε ἐδῶ τήν ὕψιστή του ἀνάπτυξη. ῾Ο ἑβραῖος, ὡς ἰδιαίτερο μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, δέν εἶναι παρά ἡ ἰδιαίτερη ἐκδήλωση τοῦ ἰουδαϊσμοῦ μέσα στήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν.

῾Ο ἰουδαϊσμός διατηρήθηκε ὄχι στό πεῖσμα τῆς ἱστορίας ἀλλά χάρη στήν ἱστορία.

῾Η κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν γεννᾶ συνεχῶς ἀπό τά ἴδια της τά σπλάχνα τόν ἑβραῖο.

Ποιά ἦταν ἡ καθαυτό βάση τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας; ῾Η πρακτική ἀνάγκη, ὁ ἐγωισμός.

Γι᾿ αὐτό, ὁ μονοθεϊσμός τοῦ ἑβραίου εἶναι στήν πραγματικότητα ὁ πολυθεϊσμός τῶν πολλῶν ἀναγκῶν, ἕνας πολυθεϊσμός πού ἀκόμα καί τό ἀποχωρητήριο τό κάνει ἀντικείμενο τοῦ θεϊκοῦ νόμου. ῾Η *πρακτική ἀνάγκη, ὁ ἐγωισμός*, εἶναι ἡ ἀρχή τῆς *κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν*, καί πρόβαλε καθαρά σάν τέτια, μόλις ἡ κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν ξεγέννησε πλέρια τό πολιτικό κράτος. ῾Ο θεός τῆς *πρακτικῆς ἀνάγκης καί τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος* εἶναι τό *χρῆμα*.

Τό χρῆμα εἶναι ὁ φλογερός θεός τοῦ ᾿Ισραήλ, πού μπροστά του δέν μπορεῖ νά σταθεῖ ἄλλος θεός. Τό χρῆμα ἐξευτελίζει ὅλους τούς θεούς τοῦ ἀνθρώπου καί τούς μετατρέπει σέ ἐμπόρευμα. Τό χρῆμα εἶναι ἡ ἀποξενωμένη ἀπό τόν ἄνθρωπο οὐσία τῆς ἐργασίας του καί τῆς ὕπαρξής του, κι αὐτή ἡ ξένη οὐσία τόν ἐξουσιάζει, κι αὐτός τήν προσκυνάει.

῾Ο θεός τῶν ἑβραίων ἔχει γίνει ἐπίγειος θεός. ῾Η συναλλαγματική εἶναι ὁ πραγματικός θεός τοῦ ἑβραίου. ῾Ο θεός του δέν εἶναι παρά ἡ ἀπατηλή συναλλαγματική.

῾Η ἀντίληψη γιά τή φύση, πού διαμορφώθηκε κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί τοῦ χρήματος, εἶναι ἡ πραγματική περιφρόνηση, ὁ πρακτικός ἐξευτελισμός τῆς φύσης, ἡ ὁποία ὑπάρχει βέβαια στήν ἑβραϊκή θρησκεία, ἀλλά μόνο στή φαντασία.

Μέ τούτη τήν ἔννοια ὁ Θωμᾶς Μύντσερ θεωρεῖ ἀφόρητο τό γεγονός

«ὅτι ὅλα τά πλάσματα ἔγιναν ἰδιοκτησία — τά ψάρια στό νερό, τά πουλιά στόν ἀέρα, τά φυτά στή γῆ — ἐνῶ καί τά πλάσματα θά ἔπρεπε νά εἶναι ἐλεύθερα»*.

Αὐτό πού στήν ἑβραϊκή θρησκεία βρίσκεται σέ ἀφηρημένη μορφή — ἡ περιφρόνηση τῆς θεωρίας, τῆς τέχνης, τῆς ἱστορίας, τοῦ ἀνθρώπου σάν αὐτοσκοποῦ — εἶναι ἡ *πραγματική, ἐνσυνείδητη ἄποψη* τοῦ χρηματανθρώπου, ἡ ἀρετή του. ῾Η ἴδια ἡ σεξουαλική σχέση, ἡ σχέση ἄντρα καί γυναίκας κτλ., γίνεται ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας.

῾Η *χιμαιρική* ἐθνικότητα τοῦ ἑβραίου εἶναι ἡ ἐθνικότητα τοῦ ἐμπόρου, γενικά τοῦ χρηματανθρώπου.

῾Ο ἀνυπόστατος νόμος τῶν ἑβραίων δέν εἶναι παρά ἡ θρησκευτική γελοιογραφία τῆς ἀνυπόστατης ἠθικότητας καί τοῦ Δικαίου γενικά, τῶν *τυπικῶν* μόνο

* ᾿Από τόν Λίβελλο πού ὁ Θωμᾶς Μύντσερ ἔγραψε ἐνάντια στόν Λούθηρο τό 1524: «᾿Ανώτερα θεμελιωμένη ἀπολογία καί ἀπάντηση στήν ἄθεη, καλοζωισμένη σάρκα ἀπό τή Βιτεμβέργη, πού μέ διεστραμμένο τρόπο καί λαθροχειρία στήν ῾Αγία Γραφή ἔχει μιάνει ἐλεεινά τήν ταλαίπωρη χριστιανοσύνη».

τελετουργιῶν ἀπό τίς ὁποῖες περιστοιχίζεται ὁ κόσμος τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος.

Κι ἐδῶ ἐπίσης ἡ ὕψιστη σχέση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ *νομική* σχέση, ἡ σχέση πρός τούς νόμους, πού δέν ἰσχύουν γιά τόν ἄνθρωπο ὄχι γιατί εἶναι νόμοι τῆς δικῆς του θέλησης, ἀλλά γιατί *κυριαρχοῦν* καί γιατί ἡ παραβίασή τους *τιμωρεῖται*.

Ὁ ἰουδαϊκός ἰησουϊτισμός, ὁ ἴδιος πρακτικός ἰησουϊτισμός πού ὁ Μπάουερ βρίσκει στό Ταλμούδ, εἶναι ἡ σχέση τοῦ κόσμου τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος μέ τούς νόμους πού τόν *κυβερνοῦν* καί πού ἡ πονηρή καταστρατήγησή τους εἶναι ἡ ἀνώτατη τέχνη αὐτοῦ τοῦ κόσμου.

Ὁπωσδήποτε, ἡ κίνηση αὐτοῦ τοῦ κόσμου μέσα στούς νόμους του εἶναι κατανάγκη μιά διαρκής κατάργηση τοῦ νόμου.

Ὁ ἰουδαϊσμός δέν μπόρεσε, ἀπό θεωρητική ἄποψη, ν' ἀναπτυχθεῖ παραπέρα, γιατί ἡ ἀντίληψή του γιά τήν πρακτική ἀνάγκη εἶναι ἀπό τή φύση της περιορισμένη καί ἐξαντλεῖται σέ μερικές γραμμές.

Ἡ θρησκεία τῆς πρακτικῆς ἀνάγκης, ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία της, μποροῦσε νά βρεῖ τήν τελείωσή της ὄχι στή θεωρία, ἀλλά μόνο στήν *πράξη*, ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ ἀλήθεια της εἶναι ἡ πράξη.

Ὁ ἰουδαϊσμός δέν μποροῦσε νά πλάσει ἕναν καινούργιο κόσμο· μποροῦσε μόνο νά τραβήξει στόν κύκλο τῆς δικῆς του δραστηριότητας τά νέα δημιουργήματα καί τίς νέες σχέσεις τοῦ κόσμου, γιατί ἡ πρακτική ἀνάγκη, πού ἡ λογική της εἶναι τό ἀτομικό συμφέρον, συμπεριφέρεται παθητικά καί δέν διευρύνεται καταρέσκειαν, ἀλλά μόνο *σάν συνέπεια* τῆς προοδευτικῆς ἀνάπτυξης τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν.

Ὁ ἰουδαϊσμός φτάνει στό κορύφωμά του μέ τήν ὁ-

λοκλήρωση τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν· ἀλλά ἡ κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν ὁλοκληρώνεται μόνο μέσα στόν *χριστιανικό* κόσμο. Μόνο κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ χριστιανισμοῦ, πού μετατρέπει *ὅλες* τίς ἐθνικές, φυσικές, ἠθικές, θεωρητικές σχέσεις σέ *κάτι τό ἐξωτερικό* γιά τόν ἄνθρωπο, ἡ κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν μπόρεσε νά χωριστεῖ τελειωτικά ἀπό τή ζωή τοῦ κράτους, νά κόψει ὅλους τούς δεσμούς τοῦ ἀνθρώπου μέ τό εἶδος, νά βάλει τόν ἐγωισμό, τήν ἰδιοτελῆ ἀνάγκη στή θέση αὐτῶν τῶν δεσμῶν μέ τό εἶδος, νά μεταβάλει τόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων σ' ἕναν κόσμο κατακερματισμένων ἀτόμων πού στέκουν ἐχθρικά τό ἕνα ἀπέναντι στό ἄλλο.

Ὁ χριστιανισμός ξεπήδησε ἀπό τόν ἰουδαϊσμό. Μετατράπηκε καί πάλι σέ ἰουδαϊσμό.

Ὁ χριστιανός ἦταν ἀπό τήν ἀρχή ἀκόμα ὁ θεωρητικίζων ἑβραῖος, ἑπομένως, ὁ ἑβραῖος εἶναι ὁ πρακτικός χριστιανός, καί ὁ πρακτικός χριστιανός ξανάγινε ἑβραῖος.

Ὁ χριστιανισμός μόνο φαινομενικά εἶχε ξεπεράσει τόν ἰουδαϊσμό. Ἦταν πάρα πολύ *ἀριστοκρατικός*, πάρα πολύ πνευματικός γιά νά ἐξαφανίσει τή χοντροκοπιά τῆς πρακτικῆς ἀνάγκης μέ τρόπο ἄλλο ἀπό τή μεταρσίωσή της στόν οὐρανό.

Ὁ χριστιανισμός εἶναι ἡ μεταρσιωμένη σκέψη τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, ὁ ἰουδαϊσμός εἶναι ἡ ἀγοραία ὠφελιμιστική ἐφαρμογή τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλά ἡ ἐφαρμογή αὐτή μπόρεσε νά γίνει καθολική μόνο ἀφοῦ ὁ χριστιανισμός, σάν ἕτοιμη πιά θρησκεία, εἶχε ὁλοκληρώσει *θεωρητικά* τήν αὐτοαποξένωση [Selbstentfremdung] τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἑαυτό του καί ἀπό τή φύση.

Μόνο ὕστερα ἀπ' αὐτό, ὁ ἰουδαϊσμός μπόρεσε νά

φτάσει στήν καθολική κυριαρχία καί νά μετατρέψει τόν ἀλλοτριωμένο ἄνθρωπο καί τήν ἀλλοτριωμένη φύση σέ ἀντικείμενα *ἀπαλλοτριώσιμα* [veräussenlichen] ἐκποιήσιμα, πού βρίσκονται σέ δουλική ἐξάρτηση ἀπό τήν ἐγωιστική ἀνάγκη, ἀπό τό ἐμπόριο.

Ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν πραγμάτων [Veräusserung] εἶναι ἡ πρακτική τῆς ἐξωτέρωσης [Entäusserung]*. Ὅπως ὁ ἄνθρωπος, ὅσο καιρό εἶναι θαμπωμένος ἀπό τή θρησκεία, ξέρει νά ἐξαντικειμενίζει τήν οὐσία του, μόνο κάνοντάς την ἕνα *ξένο* φανταστικό ὄν, ἔτσι καί κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ἐγωιστικῆς ἀνάγκης μπορεῖ νά ἐνεργεῖ πρακτικά, νά παράγει μέ πρακτικό τρόπο ἀντικείμενα, μόνο θέτοντας τά προϊόντα καθώς καί τή δραστηριότητά του κάτω ἀπό τήν κυριαρχία ἑνός ξένου ὄντος, προσδίδοντάς τους τή σημασία ἑνός ξένου ὄντος — τοῦ χρήματος.

Ὁ χριστιανικός ἐγωισμός τῆς εὐδαιμονίας στήν ὁλοκληρωμένη του πρακτική, μεταβάλλεται κατανάγκη στόν σαρκικό ἐγωισμό τοῦ ἑβραίου, ἡ οὐράνια ἀνάγκη σέ ἐπίγεια, ὁ ὑποκειμενισμός σέ ἀτομικό συμφέρον. Ἐμεῖς ἐξηγοῦμε τήν καρτερικότητα τοῦ ἑβραίου ὄχι μέ τή θρησκεία του, ἀλλά, ἀντίθετα, μέ τήν ἀνθρώπινη βάση τῆς θρησκείας του, μέ τήν πρακτική ἀνάγκη, μέ τόν ἐγωισμό.

Ἐφόσον ἡ πραγματική οὐσία τοῦ ἑβραίου μέσα στήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν ἔχει πετύχει τήν πραγμάτωση, τήν ἐπίγεια ἐνσάρκωσή της σέ οἰκουμενική

---

* Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τούς ὅρους *Entäusserung, Entfremdung* καί, σπανιότερα, *Verausserung* μέ τήν ἔννοια τῆς «ἀποξένωσης» ἤ «ἀλλοτρίωσης». Ἡ Veräusserung ὅμως ορίζεται ὡς ἡ πρακτική ἄσκηση τῆς ἀλλοτρίωσης (κατάστασης). Ἀποδώσαμε ἀντίστοιχα τούς τρεῖς ὅρους στά ἑλληνικά μέ τίς λέξεις: ἐξωτέρωση, ἀλλοτρίωση (ἤ ἀποξένωση) καί ἀπαλλοτρίωση.

κλίμακα, ή κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν δέν μποροῦσε νά πείσει τόν ἑβραῖο γιά τόν *ἐξωπραγματικό χαρακτήρα* τῆς *θρησκευτικῆς* του οὐσίας πού ἐκφράζει ἀκριβῶς μόνο στή σφαίρα τῶν ἰδεῶν τήν πρακτική ἀνάγκη. Ἑπομένως, τήν οὐσία τοῦ σημερινοῦ ἑβραίου δέν τή βρίσκουμε στήν Πεντάτευχο ἤ στό Ταλμούδ, ἀλλά μέσα στήν τωρινή κοινωνία, ὄχι σάν ἀφηρημένη, ἀλλά σάν τήν ὕψιστα ἐμπειρική οὐσία, ὄχι μόνο σάν στενότητα τοῦ ἑβραίου, ἀλλά σάν τήν ἑβραϊκη στενότητα τῆς κοινωνίας.

Μόλις ή κοινωνία κατορθώσει νά ἐξαλείψει τήν *ἐμπειρική* οὐσία τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, τήν κερδοσκοπία καί τίς προϋποθέσεις της, ὁ ἑβραῖος θά γίνει κάτι *τό ἀδύνατο*, γιατί ἡ συνείδησή του δέν θά ἔχει πιά ἀντικείμενο, γιατί ἡ ὑποκειμενική βάση τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, ἡ πρακτική ἀνάγκη, θά ἐξανθρωπιστεῖ, γιατί ἡ σύγκρουση τῆς ἀτομικῆς-αἰσθησιακῆς ὕπαρξης μέ τήν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου σάν μέλους τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους θά ἔχει καταργηθεῖ.

Ἡ *κοινωνική* χειραφέτηση τοῦ ἑβραίου εἶναι ἡ *χειραφέτηση τῆς κοινωνίας ἀπό τόν ἰουδαϊσμό*.

Γράφτηκε ἀπό τόν Μάρξ τήν ἄνοιξη τοῦ 1843. Δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Deutsch-Französische Jahrbücher* τό 1844.

# *ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΧΕΓΚΕΛΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ*

## *ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

Γιά τή Γερμανία ἡ *κριτική τῆς θρησκείας* ἔχει οὐσιαστικά κλείσει, καί ἡ κριτική τῆς θρησκείας εἶναι ἡ προϋπόθεση κάθε κριτικῆς.

Ἡ *γήινη* ὕπαρξη τῆς πλάνης ἔχει ἐκτεθεῖ, μετά τήν ἀνασκευή τῆς οὐράνιάς της oratio pro aris et focis*. Ὁ ἄνθρωπος, πού γύρευε στή φανταστική πραγματικότητα τοῦ οὐρανοῦ κάποιον ὑπεράνθρωπο καί δέν βρῆκε παρά τό *ἀντικαθρέφτισμα* τοῦ ἑαυτοῦ του, δέν θά ἔχει πιά διάθεση νά βρεῖ μόνο τή δική του *φαινομενική ὄψη*, μόνο τόν μή-ἄνθρωπο, ἐκεῖ ὅπου ἀναζητᾶ καί πρέπει νά ἀναζητᾶ τήν ἀληθινή του πραγματικότητα.

Τό βάθρο τῆς ἄθρησκης κριτικῆς εἶναι: *ὁ ἄνθρωπος φτιάχνει τή θρησκεία*, ἡ θρησκεία δέν φτιάχνει τόν ἄνθρωπο. Κι ἀκόμα, ἡ θρησκεία εἶναι ἡ αὐτοσυνείδηση καί ἡ αὐτοπεποίθηση τοῦ ἀνθρώπου πού δέν ἔχει ἀκόμα κερδίσει τόν ἑαυτό του ἤ πού τόν ἔχει ξαναχάσει. Ὁ *ἄνθρωπος* ὅμως δέν εἶναι ἕνα ἀφηρημένο ὄν, πού μένει ζαρωμένο ἔξω ἀπό τόν κόσμο. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι *ὁ κόσμος τοῦ ἀνθρώπου*, τό κράτος, ἡ κοινωνία. Τό κράτος αὐτό, ἡ κοινωνία αὐτή παρά-

* Ἀπολογίας (κατά λέξη: τοῦ λόγου ὑπέρ βωμῶν καί ἑστιῶν).

γουν τή θρησκεία, μιά *άναστραμμένη συνείδηση τοῦ κόσμου*, γιατί τά ἴδια εἶναι ἕνας *ἀναστραμμένος κόσμος*. Ἡ θρησκεία εἶναι ἡ γενική θεωρία αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἡ ἐγκυκλοπαιδική του ἐπιστήμη, ἡ Λογική του σέ λαϊκή μορφή, τό πνευματικό του φιλότιμο, ὁ ἐνθουσιασμός του, ἡ ἠθική του καταξίωση, ἡ πανηγυρική του ἀρτίωση, ἡ καθολική του βάση γιά παρηγοριά καί δικαίωση. Εἶναι ἡ *φανταστική πραγμάτωση* τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, γιατί ἡ *ἀνθρώπινη οὐσία* δέν ἔχει ἀληθινή πραγματικότητα. Ὁ ἀγώνας κατά τῆς θρησκείας εἶναι ἐπομένως ἔμμεσα ὁ ἀγώνας ἐναντίον τοῦ *κόσμου ἐκείνου* πού τό πνευματικό του *ἄρωμα* εἶναι ἡ θρησκεία.

Ἡ *θρησκευτική* ἀθλιότητα εἶναι ταυτόχρονα ἡ *ἔκφραση τῆς πραγματικῆς ἀθλιότητας καί ἡ διαμαρτυρία* γιά τήν πραγματική ἀθλιότητα. Ἡ θρησκεία εἶναι ὁ ἀναστεναγμός τοῦ καταπιεζόμενου πλάσματος, ἡ καρδιά ἑνός ἄκαρδου κόσμου, ὅπως εἶναι καί τό πνεῦμα μιᾶς δίχως πνευματικότητα κατάστασης. Ἡ θρησκεία εἶναι τό *ὄπιο* τοῦ λαοῦ.

Ἡ κατάργηση τῆς θρησκείας ὡς *ἀπατηλῆς* εὐτυχίας τοῦ λαοῦ σημαίνει ἀπαίτηση τῆς *πραγματικῆς* του εὐτυχίας. Ἡ ἀπαίτηση τῆς ἐγκατάλειψης τῶν ψευδαισθήσεων γιά τήν κατάστασή του εἶναι ἡ *ἀπαίτηση τῆς ἐγκατάλειψης μιᾶς κατάστασης πού χρειάζεται τίς ψευδαισθήσεις*. Ἡ κριτική τῆς θρησκείας εἶναι ἐπομένως *ἡ ἐμβρυακή κριτική τῆς κοιλάδας τῶν δακρύων*, πού *φωτοστέφανό* της εἶναι ἡ θρησκεία.

Ἡ κριτική ἔχει μαδήσει ἀπό τήν ἁλυσίδα τά φανταστικά ἄνθη, ὄχι γιά νά ἐξακολουθεῖ ὁ ἄνθρωπος νά σηκώνει τήν ἁλυσίδα δίχως φαντασιοπληξία καί δίχως παρηγόρια, ἀλλά γιά ν' ἀποτινάξει τήν ἁλυσίδα καί νά μαζέψει τά ζωντανά ἄνθη. Ἡ κριτική

τῆς θρησκείας βγάζει τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν αὐταπάτη, ὥστε νά μπορεῖ αὐτός νά σκέφτεται, νά δρᾶ, νά πλάθει τήν πραγματικότητα σάν ἕνας ἄνθρωπος λυτρωμένος ἀπό τίς αὐταπάτες, σάν ἄνθρωπος πού ἔγινε λογικός, ὥστε νά μπορεῖ νά κινεῖται γύρω ἀπό τόν ἑαυτό του καί ταυτόχρονα γύρω ἀπό τόν πραγματικό του ἥλιο. Ἡ θρησκεία δέν εἶναι παρά ὁ ἀπατηλός ἥλιος πού κινεῖται γύρω ἀπό τόν ἄνθρωπο ὅσον καιρό αὐτός δέν κινεῖται γύρω ἀπό τόν ἑαυτό του.

*Ἔργο τῆς ἱστορίας* εἶναι ἑπομένως — ὅταν θά ἔχει πιά ἐξαφανιστεῖ *ὁ πέρα ἀπό τήν ἀλήθεια κόσμος* — ν' ἀποκαταστήσει τήν *ἀλήθεια τούτου τοῦ κόσμου*. Ἄμεσο *ἔργο τῆς φιλοσοφίας* πού βρίσκεται στήν ὑπηρεσία τῆς ἱστορίας — ὅταν θά ἔχει ξεσκεπαστεῖ ἡ *ἅγια ὄψη* τῆς ἀνθρώπινης αὐτοαλλοτρίωσης — εἶναι νά ξεσκεπάσει τήν αὐτοαλλοτρίωση στίς *γήινες μορφές* της. Ἡ κριτική τοῦ οὐρανοῦ μετατρέπεται, ἔτσι, σέ κριτική τῆς γῆς, ἡ *κριτική τῆς θρησκείας* σέ *κριτική τοῦ Δικαίου*, ἡ *κριτική τῆς θεολογίας* σέ *κριτική τῆς πολιτικῆς*.

Ἡ ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ — μιά συμβολή σέ τοῦτο τό ἔργο — στρέφεται πρίν ἀπ' ὅλα ὄχι στό πρωτότυπο ἀλλά σ' ἕνα ἀντίτυπο, στή γερμανική *φιλοσοφία* τοῦ κράτους καί τοῦ Δικαίου, γιά τόν ἁπλό λόγο ὅτι παίρνει γιά ἀφετηρία τή Γερμανία.

Ἄν θέλαμε νά ξεκινήσουμε ἀπό τό ἴδιο τό γερμανικό status quo ἔστω καί μέ τόν μοναδικό κατάλληλο τρόπο, δηλαδή ἀρνητικά, τό ἀποτέλεσμα θά παρέμενε καί πάλι ἕνας *ἀναχρονισμός*. Ἀκόμα καί ἡ ἄρνηση τοῦ πολιτικοῦ μας παρόντος βρίσκεται ἤδη σάν σκεπασμένο ἀπό τή σκόνη γεγονός στό χρονοντούλαπο τῆς ἱστορίας τῶν σύγχρονων λαῶν. Ἄν ἀρνηθῶ τίς πουδραρισμένες κοτσίδες, μοῦ μένουν πάλι οἱ

ἀπουδράριστες κοτσίδες. Ἄν ἀρνηθῶ τίς γερμανικές συνθῆκες τοῦ 1843, θά βρίσκομαι, σύμφωνα μέ τό γαλλικό ἡμερολόγιο, μόλις στό ἔτος 1789, ἀκόμα πιό μακριά ἀπό τήν ἑστία τοῦ παρόντος.

Βέβαια, ἡ γερμανική ἱστορία καυχιέται γιά ἕνα κίνημα πού κανένας λαός δέν ἔκανε προηγούμενα οὔτε πρόκειται νά τό κάνει μετά. Ἔχουμε, πράγματι, συμμεριστεῖ τίς παλινορθώσεις πού γνώρισαν οἱ σύγχρονοι λαοί, δίχως ὅμως νά συμμεριστοῦμε καί τίς ἐπαναστάσεις τους. Ζήσαμε τήν παλινόρθωση, πρῶτον, γιατί ἄλλοι λαοί ἀποτόλμησαν μιάν ἐπανάσταση καί, δεύτερο, γιατί ἄλλοι λαοί ὑπέστησαν μιάν ἀντεπανάσταση, τή μιά φορά ἐπειδή οἱ κυβερνῆτες μας φοβήθηκαν, καί τή δεύτερη ἐπειδή οἱ κυβερνῆτες μας δέν ἔνιωσαν φόβο. Ἐμεῖς μέ τούς ποιμένες μας ἐπικεφαλῆς, βρεθήκαμε ὡστόσο μιά μόνη φορά συντροφιά μέ τήν ἐλευθερία, τή *μέρα τῆς ταφῆς της*.

Μιά σχολή πού δικαιολογεῖ τή σημερινή ποταπότητα μέ τή χτεσινή ποταπότητα, μιά σχολή πού χαρακτηρίζει ἀνταρσία τήν κάθε κραυγή τοῦ δουλοπάροικου ἐνάντια στό κνοῦτο — ἀρκεῖ τό κνοῦτο νά εἶναι γέρικο, πατροπαράδοτο, ἱστορικό κνοῦτο —, μιά σχολή, πού σ' αὐτήν ἡ ἱστορία δείχνει μόνο τό *a posteriori** της, ὅπως ὁ θεός τοῦ Ἰσραήλ στόν δοῦλο του Μωυσῆ — ἡ *ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου*, θά εἶχε, γιά τόν λόγο αὐτό, ἐφεύρει τή γερμανική ἱστορία, ἄν ἡ ἴδια δέν ἦταν ἐφεύρεση τῆς γερμανικῆς ἱστορίας. Σωστός Σάυλοκ, ἀλλά ἕνας Σάυλοκ-λακές, γιά κάθε λίβρα κρέας πού κόβεται ἀπό τήν καρδιά τοῦ λαοῦ, ὁρκίζεται στό γραμμάτιό του, στό ἱστορικό του γραμμάτιο, στό χριστιανογερμανικό του γραμμάτιο.

---

* Τό *ἐκ τῶν ὑστέρων*.

'Αντίστροφα, καλόκαρδοι ἐνθουσιώδεις τευτονομανεῖς ἀπό καταγωγή καί ἐλευθεροστοχαστές ἀπό διαλογισμό ἀναζητοῦν τήν ἱστορία τῆς ἐλευθερίας μας πέρα ἀπό τήν ἱστορία μας στά πρωτόγονα τευτονικά δάση. Πῶς ὅμως θά διακρινόταν ἡ ἱστορία τῆς ἐλευθερίας μας ἀπό τήν ἱστορία τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀγριογούρουνου, ἄν μπορεῖ νά βρεθεῖ μόνο στά δάση; 'Επιπλέον, εἶναι γνωστό πώς ὅ,τι φωνάξεις μές στό δάσος, αὐτό θά σοῦ στείλει πίσω ὁ ἀντίλαλος τοῦ δάσους. Ἄς ἀφήσουμε λοιπόν ἥσυχα τά τευτονικά πρωτοδάση!

*Πόλεμος* στίς γερμανικές συνθῆκες! Καί βέβαια! Βρίσκονται *κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς ἱστορίας*, βρίσκονται *κάτω ἀπό κάθε κριτική*, ἀλλά παραμένουν ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς, ὅπως κι ὁ ἐγκληματίας, πού βρίσκεται κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς ἀνθρωπιᾶς, παραμένει ἀντικείμενο τοῦ *δήμιου*. Στόν ἀγώνα ἐνάντια σέ τοῦτες τίς συνθῆκες, ἡ κριτική δέν εἶναι ἕνα πάθος τοῦ ἐγκέφαλου, εἶναι ὁ ἐγκέφαλος τοῦ πάθους. Δέν εἶναι ἕνα ἀνατομικό νυστέρι, εἶναι ἕνα ὅπλο 'Αντικείμενό της εἶναι *ὁ ἐχθρός* της, τόν ὁποῖο δέν θέλει ν' ἀντικρούσει, ἀλλά νά *ἐξοντώσει*. Γιατί τό πνεῦμα αὐτῶν τῶν συνθηκῶν ἔχει ἀντικρουστεῖ. Αὐτές καθεαυτές δέν ἀποτελοῦν ἀντικείμενα *ἄξια νά τά σκέφτεσαι*, ἀλλά *ὑπάρξεις* ἀξιοκαταφρόνητες ὅσο και καταφρονημένες. 'Η κριτική καθεαυτή δέν χρειάζεται νά ξεκαθαρίσει τή σχέση της μέ τοῦτο τό ἀντικείμενο, γιατί ἔχει ἤδη ξεκαθαρίσει τούς λογαριασμούς της μ' αὐτό. Δέν παρουσιάζεται πιά σάν *αὐτοσκοπός* παρά μόνο σάν *μέσο*. Τό οὐσιαστικό πάθος της εἶναι ἡ *ἀγανάκτηση*, τό οὐσιαστικό ἔργο της, ἡ *καταγγελία*.

Θά ἔπρεπε νά δοθεῖ μιά εἰκόνα τῆς ἀμοιβαίας, καταθλιπτικῆς πίστης πού ἀσκοῦν ὅλες οἱ κοινωνι-

κές σφαῖρες, ἡ μιά πάνω στήν ἄλλη, ἡ γενική ἀδρανής δυσφορία, ἡ στενομυαλιά πού ἐκφράζεται ἐξίσου στήν αὐτοαναγνώριση καί στήν αὐτοπαραγνώριση, ὅλα τοῦτα κλεισμένα στό πλαίσιο ἑνός συστήματος διακυβέρνησης πού, ζώντας ἀπό τή συντήρηση τῆς κάθε ἀθλιότητας, δέν εἶναι τό ἴδιο παρά *ἡ ἀθλιότητα ἐνσαρκωμένη στήν κυβέρνηση.*

Τί θέαμα! Ἡ συνεχιζόμενη στό ἄπειρο διαίρεση τῆς κοινωνίας στίς πιό ποικιλόμορφες φυλές πού στέκουν ἀντιμέτωπες ἡ μιά στήν ἄλλη μέ μικροαντιπάθειες, ὄχι καθαρή συνείδηση καί βάναυση μετριότητα καί πού ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἀμοιβαία τους διφορούμενη καί καχύποπτη σχέση ἐπιτρέπει στούς ἄρχοντές τους νά τίς μεταχειρίζονται ὅλες δίχως διάκριση — ἄν καί μέ διαφορετικές διατυπώσεις — ὡς *κατά παραχώρηση ὑπάρξεις* [konzessionierte Existenzen]. Καί τό ἴδιο αὐτό γεγονός, τό ὅτι δηλαδή ἄλλοι τίς *ἐξουσιάζουν*, τίς *κυβερνοῦν*, τίς *κατέχουν*, ὀφείλουν νά τό ἀναγνωρίζουν καί νά τό πιστεύουν σάν μιά *παραχώρηση τοῦ οὐρανοῦ*! Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στέκουν οἱ ἴδιοι αὐτοί ἡγεμόνες, πού τό μεγαλεῖο τους εἶναι ἀντίστροφα ἀνάλογο πρός τόν ἀριθμό τους!

Ἡ κριτική πού ἀσχολεῖται μέ τοῦτο τό θέμα εἶναι κριτική *ἐκ τοῦ συστάδην*, καί στή μάχη ἐκ τοῦ συστάδην σημασία δέν ἔχει τό ἄν ὁ ἀντίπαλος εἶναι ἕνας εὐγενής, ἄν εἶναι ἰσότιμος, ἄν εἶναι *ἐνδιαφέρων* ἀντίπαλος· σημασία ἔχει νά τόν *χτυπήσεις*. Τό ζήτημα εἶναι νά μή χαρίσουμε στούς γερμανούς οὔτε στιγμή γιά αὐταπάτη καί γιά ὑποταγή στή μοίρα. Πρέπει νά κάνουμε τήν πραγματική καταπίεση ἀκόμα πιό καταπιεστική, προσθέτοντας σ' αὐτήν καί τή συνείδηση τῆς καταπίεσης· νά κάνουμε τή ντροπή ἀκόμα πιό ντροπιαστική, κοινολογώντας την. Πρέπει νά παρα-

στήσουμε τήν κάθε σφαίρα τῆς γερμανικῆς κοινωνίας σάν τήν partie honteuse* τῆς γερμανικῆς κοινωνίας. Χρειάζεται νά ἀναγκάσουμε τοῦτες τίς ἀπολιθωμένες σχέσεις νά χορέψουν, τραγουδώντας τους τόν ἴδιο τόν σκοπό τους! Πρέπει νά μάθουμε στόν λαό νά *τρομάζει* ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, γιά νά τοῦ ἐμπνεύσουμε *θάρρος*. Μ' αὐτό θά ἱκανοποιηθεῖ μιά ἀδήριτη ἀνάγκη τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ· καί οἱ ἀνάγκες τῶν λαῶν εἶναι οἱ ἴδιες ὁ ἀποφασιστικός λόγος γιά τήν ἱκανοποίησή τους.

Ἀκόμα καί γιά τούς *σύγχρονους* λαούς, ὁ ἀγώνας αὐτός ἐνάντια στό περιορισμένο περιεχόμενο τοῦ γερμανικοῦ status quo δέν στερεῖται ἀπό ἐνδιαφέρον, γιατί τό γερμανικό status quo ἀποτελεῖ τήν *ἀνυπόκριτη ὁλοκλήρωση* τοῦ *ancien régime*** καί τό *ancien régime* εἶναι τό *κρυφό κουσούρι τοῦ σύγχρονου κράτους*. Ὁ ἀγώνας ἐνάντια στό γερμανικό πολιτικό παρόν εἶναι ὁ ἀγώνας ἐνάντια στό παρελθόν τῶν σύγχρονων λαῶν, καί οἱ ἀναμνήσεις αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά βαραίνουν πάνω σ' αὐτούς τούς λαούς. Εἶναι διδακτικό γι' αὐτούς νά βλέπουν τό *ancien régime* πού ἔζησε στόν τόπο τους τήν *τραγωδία* του, νά παίζει τώρα, σάν γερμανικό φάντασμα, τήν *κωμωδία* του. *Τραγική* στάθηκε ἡ ἱστορία του ὅσον καιρό ἦταν ἡ ἀπό ἀμνημονεύτων χρόνων ἐξουσία τοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ ἐλευθερία ἦταν, ἀντίθετα, μιά προσωπική ἰδέα, κοντολογῆς, ὅσον καιρό τό *ancien régime* πίστευε κι ἔπρεπε νά πιστεύει στή δικαίωσή του. Ὅσον καιρό τό *ancien régime*, ὡς ἰσχύουσα παγκόσμια τάξη πάλαιβε ἐνάντια σ' ἕναν κόσμο πού μόλις

---

* Ἐπαίσχυντη κηλίδα, στίγμα.

** Τοῦ παλιοῦ καθεστῶτος, τοῦ πρίν ἀπό τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1789 μοναρχικοῦ καθεστῶτος στή Γαλλία.

γεννιόταν, ὑπῆρχε ἀπό τήν πλευρά του μιά κοσμοϊστορική, ὄχι προσωπική, πλάνη. Γι' αὐτό καί ἡ κατάρευσή του ἦταν τραγική.

Ἀπεναντίας, τό τωρινό γερμανικό καθεστώς, πού εἶναι ἕνας ἀναχρονισμός, μιά ὁλοφάνερη ἀντίφαση μέ γενικά ἀναγνωρισμένα ἀξιώματα, ἡ μηδαμινότητα τοῦ *ancien régime* ἐκτεθειμένη στά μάτια ὅλου τοῦ κόσμου, φαντάζεται ἀκόμα πώς πιστεύει στόν ἑαυτό του καί ἀξιώνει ἀπό τόν κόσμο νά φαντάζεται τό ἴδιο. Ἄν ὅμως πίστευε στή δική του *οὐσία*, θά τήν ἔκρυβε ἄραγε κάτω ἀπό τήν *ἐπίφαση* μιᾶς ξένης οὐσίας καί θά γύρευε τή σωτηρία του στήν ὑποκρισία καί στό σόφισμα; Τό σύγχρονο *ancien régime* δέν εἶναι πιά παρά ὁ *κωμικός* μιᾶς παγκόσμιας τάξης, πού οἱ *πραγματικοί ἥρωές* της ἔχουν πεθάνει. Ἡ ἱστορία ἔχει βάθος καί περνάει ἀπό πολλές φάσεις, ὅταν πρόκειται νά θάψει μιά παλιά μορφή. Ἡ τελευταία φάση μιᾶς κοσμοϊστορικῆς μορφῆς εἶναι ἡ *κωμωδία* της. Οἱ θεοί τῆς Ἑλλάδας, πού εἶχαν ἤδη πληγωθεῖ θανάσιμα στόν Προμηθέα δεσμώτη τοῦ Αἰσχύλου, ἔμελλε γιά ἄλλη μιά φορά νά πεθάνουν κωμικά στούς Διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ. Γιατί ἄραγε ἡ ἱστορία πορεύεται ἔτσι; Γιά ν' ἀποχωρίζεται ἡ ἀνθρωπότητα *χαρούμενα* τό παρελθόν της. Αὐτόν τόν *χαρούμενο* ἱστορικό προορισμό διεκδικοῦμε γιά τίς πολιτικές ἀρχές τῆς Γερμανίας.

Ὡστόσο, μόλις ἡ *σύγχρονη* πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα ὑποβληθεῖ ἡ ἴδια σέ κριτική, μόλις ἑπομένως ἡ κριτική ὑψωθεῖ σέ ἀληθινά ἀνθρώπινα προβλήματα, βρίσκεται ἔξω ἀπό τό γερμανικό *status quo*, διαφορετικά θά ἐξέταζε τό ἀντικείμενό της σ' ἐπίπεδο πού βρίσκεται *κάτω* ἀπό τό ἐπίπεδο αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου. Ἕνα παράδειγμα! Ἡ σχέση τῆς

βιομηχανίας, τοῦ κόσμου τοῦ πλούτου γενικά, μέ τόν πολιτικό κόσμο, εἶναι ἕνα κεφαλαιῶδες πρόβλημα τῶν νέων καιρῶν. Σέ ποιά μορφή τοῦτο τό πρόβλημα ἀρχίζει ν' ἀπασχολεῖ τούς γερμανούς; Στή μορφή τῶν *προστατευτικῶν δασμῶν*, τοῦ *ἀπαγορευτικοῦ συστήματος*, τῆς *ἐθνικῆς οἰκονομίας*. Ἡ τευτονομανία ἔχει μεταφερθεῖ ἀπό τόν ἄνθρωπο στήν ὕλη κι ἔτσι ἕνα ὄμορφο πρωινό οἱ ἱππότες μας τοῦ μπαμπακιοῦ καί οἱ ἥρωές μας τοῦ σίδερου ξύπνησαν πατριῶτες. Στή Γερμανία ἀρχίζουν ἔτσι ν' ἀναγνωρίζουν τήν κυριαρχία τοῦ μονοπώλιου μέσα στή χώρα, παραχωρώντας του τήν *κυριαρχία στό ἐξωτερικό*. Στή Γερμανία, ἑπομένως, ἑτοιμάζονται τώρα ν' ἀρχίσουν μ' ἐκεῖνο πού στή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία ἑτοιμάζονται νά τελειώσουν. Ἡ παλιά σάπια κατάσταση, ἐνάντια στήν ὁποία οἱ χῶρες αὐτές βρίσκονται σέ θεωρητική ἐξέγερση καί πού ἀκόμα τήν ἀνέχονται μόνο ὅπως ἀνέχεται κανείς τίς ἁλυσίδες, χαιρετίζεται στή Γερμανία σάν τό γλυκοχάραμα ἑνός ὄμορφου μέλλοντος, πού ἀκόμα δέν τολμᾶ καλά-καλά νά περάσει ἀπό τήν *πανοῦργα** θεωρία στήν πιό ἀνελέητη πράξη. Ἐνῶ τό πρόβλημα στή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία εἶναι: *Ἐθνική οἰκονομία ἤ Κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πάνω στό ἔθνος*. Στή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία, ἑπομένως, μπαίνει τό ζήτημα νά καταργηθεῖ τό μονοπώλιο, πού ἔχει προχωρήσει ὥς τίς τελευταῖες του συνέπειες· στή Γερμανία μπαίνει τό ζήτημα νά προχωρήσει τό μονοπώλιο ὥς τίς τελευταῖες του συνέπειες. Ἐκεῖ, πρόκειται γιά λύση, ἐδῶ μόλις πρόκειται γιά σύγ-

---

* Λογοπαίγνιο μέ τή λέξη *listige* (Theorie) = πανοῦργα (θεωρία) — ἀπό τό οὐσιαστικό List = πονηριά. Ὑπαινιγμός γιά τήν κίνηση πού καθοδηγοῦσε ὁ οἰκονομολόγος Friedrich List ὑπέρ τῶν προστατευτικῶν δασμῶν.

κρουση. Τό παράδειγμα εἶναι ἀρκετό γιά νά δείξει ποιά εἶναι ἡ *γερμανική* μορφή τῶν σύγχρονων προβλημάτων, πῶς ἡ ἱστορία μας, σάν ἕνας ἀδέξιος νεοσύλλεκτος, εἶχε ὥς τώρα μονάχα τό καθῆκον νά ἀσκεῖται στό νά ἐπαναλαβαίνει χιλιοειπωμένες ἱστορίες.

Συνεπῶς, ἄν ἡ *συνολική* γερμανική ἐξέλιξη δέν ξεπερνοῦσε τά ὅρια τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς ἐξέλιξης, ἕνας γερμανός θά μποροῦσε νά πάρει μέρος στά προβλήματα τοῦ παρόντος, τό πολύ-πολύ ὅσο μπορεῖ νά συμμετάσχει σ' αὐτά ἕνας *ρῶσος*. Ἄν ὅμως τό μεμονωμένο ἄτομο δέν δένεται ἀπό τούς περιορισμούς τοῦ ἔθνους, ἀκόμα λιγότερο ἀπελευθερώνεται ὁλόκληρο τό ἔθνος μέ τήν ἀπελευθέρωση ἑνός ἀτόμου. Οἱ Σκύθες δέν ἔκαμαν οὔτε βῆμα πρός τόν ἑλληνικό πολιτισμό ἐπειδή ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἕνα σκύθη* ἀνάμεσα στούς φιλοσόφους της.

Εὐτυχῶς ἐμεῖς οἱ γερμανοί δέν εἴμαστε σκύθες.

Ὅπως οἱ ἀρχαῖοι λαοί ζοῦσαν τήν προϊστορία τους μέσα στή φαντασία, στή *μυθολογία*, ἔτσι κι ἐμεῖς οἱ γερμανοί ζήσαμε τή δική μας μελλοντική ἱστορία μέσα στή σκέψη, στή *φιλοσοφία*. Ἐμεῖς εἴμαστε οἱ *φιλοσοφικοί* σύγχρονοι τοῦ παρόντος δίχως νά εἴμαστε οἱ *ἱστορικοί* του σύγχρονοι. Ἡ γερμανική φιλοσοφία εἶναι ἡ ***ἰδεατή προέκταση*** τῆς γερμανικῆς ἱστορίας. Ὅταν ἑπομένως ἀντί γιά τά *oeuvres incomplètes*** τῆς πραγματικῆς ἱστορίας μας ἐπικρίνουμε τά «*κατάλοιπα*» τῆς ἰδεατῆς ἱστορίας, τή φιλοσοφία, τότε ἡ

---

* Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τόν φιλόσοφο Ἀνάχαρσι, πού ἦταν σκύθης τήν καταγωγή καί πού οἱ Ἕλληνες, σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τοῦ Διογένη Λαέρτιου, συγκατέλεξαν στήν ὁμάδα τῶν ἑφτά σοφῶν τῆς Ἑλλάδας.

** Τά *ἀσυμπλήρωτα ἔργα*.

κριτική μας βρίσκεται καταμεσίς τῶν ζητημάτων γιά τά ὁποῖα τό παρόν λέει: that is the question*. Αὐτό πού στά προηγμένα ἔθνη εἶναι ἤδη *πρακτική* ρήξη μέ τίς σύγχρονες συνθῆκες τοῦ κράτους, στή Γερμανία ὅπου τέτιες συνθῆκες ἀκόμα οὔτε κάν ὑπάρχουν εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα *κριτική* ρήξη μέ τή φιλοσοφική ἀντανάκλαση αὐτῶν τῶν συνθηκῶν.

Ἡ *γερμανική φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καί τοῦ κράτους* εἶναι ἡ μόνη γερμανική ἱστορία πού βρίσκεται στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τό *ἐπίσημο* σύγχρονο παρόν. Γι' αὐτό, ὁ γερμανικός λαός ὀφείλει νά ὑπερνικήσει αὐτή τήν ὀνειρεμένη του ἱστορία μαζί μέ τίς σημερινές συνθῆκες του καί νά ὑποβάλει στήν κριτική ὄχι μόνο αὐτές τίς τωρινές συνθῆκες, ἀλλά συνάμα καί τήν ἀφηρημένη συνέχισή τους. Τό μέλλον δέν μπορεῖ νά *περιοριστεῖ* οὔτε στήν ἄμεση ἄρνηση τῶν πραγματικῶν νομικῶν καί κρατικῶν συνθηκῶν του οὔτε στήν ἄμεση πραγμάτωση τῶν ἰδεατῶν νομικῶν καί κρατικῶν συνθηκῶν του, γιατί τήν ἄμεση ἄρνηση αὐτῶν τῶν συνθηκῶν τήν ἔχει ἤδη στίς ἰδεατές του συνθῆκες καί τήν ἄμεση πραγμάτωση τῶν ἰδεατῶν του συνθηκῶν τήν ἔχει ἤδη σχεδόν *ἀφήσει πίσω* κοιτάζοντας τούς γειτονικούς του λαούς. Γι' αὐτό, μέ τό δίκιο του, τό *πρακτικό* πολιτικό κόμμα στή Γερμανία ἀξιώνει τήν *ἄρνηση τῆς φιλοσοφίας*.

Τό σφάλμα του δέν συνίσταται σ' αὐτή τήν ἀξίωση ἀλλά στό ὅτι σταματάει σ' αὐτήν χωρίς οὔτε σοβαρά νά τήν πραγματώνει, οὔτε νά μπορεῖ νά τήν πραγματώσει. Πιστεύει ὅτι θά ἐκπληρώσει αὐτή τήν ἄρνηση, γυρνώντας τίς πλάτες στή φιλοσοφία καί μουρ-

---

* *Νά ποιό εἶναι τό ζήτημα* — ἡ φράση ἀπό τόν περίφημο μονόλογο τοῦ Ἄμλετ: «Νά ζεῖ κανείς ἤ νά μή ζεῖ, *νά ποιό εἶναι τό ζήτημα!*»

μουρίζοντας μέ άνασηκωμένο τό κεφάλι μερικές όργισμένες καί κοινότοπες φράσεις γι' αυτήν. Ή στενότητα τοῦ ὁρίζοντά του ἐκδηλώνεται στό ὅτι δέν συγκαταλέγει τή φιλοσοφία οὔτε κάν στόν κύκλο τῆς *γερμανικῆς* πραγματικότητας ἤ καί τή φαντάζεται ὁλότελα *κάτω* ἀπό τή γερμανική πρακτική καί ἀπό τίς θεωρίες πού τήν ὑπηρετοῦν. Ἀξιώνετε νά γίνει τό ξεκίνημα ἀπό *πραγματικά σπέρματα ζωῆς*, ξεχνᾶτε ὅμως πώς τό πραγματικό σπέρμα ζωῆς τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ εἶχε φυτρώσει ὥς τώρα μέσα στό *κρανίο* του. Κοντολογῆς: *ἐσεῖς δέν μπορεῖτε νά καταργήσετε τή φιλοσοφία δίχως νά τή μετατρέψετε σέ πραγματικότητα.*

Στό ἴδιο σφάλμα, ἀλλά *ἀντιστρέφοντας* τούς συντελεστές, ἔπεσε καί τό *θεωρητικό* πολιτικό κόμμα, πού ὁρμᾶται ἀπό τή φιλοσοφία.

Στόν τωρινό ἀγώνα, δέν ἔβλεπε παρά μόνο τόν *κριτικό ἀγώνα τῆς φιλοσοφίας ἐνάντια στόν γερμανικό κόσμο*, καί δέν τοῦ πέρασε ἀπό τόν νοῦ ὅτι ἀκόμα καί ἡ προγενέστερη φιλοσοφία ἀνήκει σέ τοῦτο τόν κόσμο καί ὅτι εἶναι ἡ, ἰδεατή ἔστω, *συμπλήρωσή* του. Ἐνῶ κράτησε κριτική στάση ἀπέναντι στόν ἀντίπαλό του, φέρθηκε μέ μή κριτικό τρόπο πρός τόν ἑαυτό του, γιατί ξεκίνησε ἀπό τίς *προϋποθέσεις* τῆς φιλοσοφίας καί εἴτε σταμάτησε στά δοσμένα πορίσματά της εἴτε παρουσίασε σάν ἄμεσα αἰτήματα καί πορίσματα, αἰτήματα καί πορίσματα παρμένα ἀπό ἀλλοῦ, μ' ὅλο πού αὐτά — ἄν ὑποθέσουμε πώς εἶναι ὀρθά — μποροῦν νά ἐπιλεχθοῦν, ἀντίθετα, μόνο μέ τήν *ἄρνηση τῆς μέχρι τώρα φιλοσοφίας*, τῆς φιλοσοφίας ὡς φιλοσοφίας. Ἐπιφυλασσόμαστε νά δώσουμε μιά περιγραφή αὐτοῦ τοῦ κόμματος. Τό βασικό του ἐλάττωμα μπορεῖ νά συνοψιστεῖ ὡς ἑξῆς: *πίστευε ὅτι μποροῦσε νά*

*μετατρέψει τή φιλοσοφία σέ πραγματικότητα δίχως νά τήν καταργήσει.*

Ἡ κριτική τῆς *γερμανικῆς φιλοσοφίας τοῦ κράτους καί τοῦ Δικαίου*, πού μέ τόν Χέγκελ πῆρε τήν πιό συνεπῆ, τήν πιό πλούσια καί όριστική διατύπωσή της, εἶναι τόσο ἡ κριτική ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου κράτους καί τῆς συναφοῦς μ' αὐτό πραγματικότητας, ὅσο καί ἡ ἀποφασιστική ἄρνηση ὁλόκληρης τῆς προηγούμενης *μορφῆς τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς καί νομικῆς συνείδησης*, πού ἡ πιό ἔξοχη, ἡ πιό καθολική καί ἀνυψωμένη σέ *ἐπιστήμη* ἔκφρασή της εἶναι ἀκριβῶς ἡ *καθαρά θεωρητική φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*. Ἄν στάθηκε δυνατή μόνο στή Γερμανία ἡ καθαρά θεωρητική φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, αὐτή ἡ ἀφηρημένη, πληθωρική *στόχαση* γιά τό σύγχρονο κράτος, πού ἡ πραγματικότητά της παραμένει ἕνα ἐπέκεινα — ἄν καί τοῦτο τό ἐπέκεινα μπορεῖ νά βρίσκεται ἀπό τήν ἄλλη μεριά τοῦ Ρήνου — ἀντίστροφα, ἡ *γερμανική* νοητική εἰκόνα τοῦ σύγχρονου κράτους, πού κάνει ἀφαίρεση τοῦ *πραγματικοῦ ἀνθρώπου*, στάθηκε δυνατή μέ τή σειρά της μονάχα καί στόν βαθμό πού τό ἴδιο τό σύγχρονο κράτος κάνει ἀφαίρεση τοῦ *πραγματικοῦ* ἀνθρώπου, ἤ ἱκανοποιεῖ μέ φανταστικό μόνο τρόπο τόν *ἄρτιο* ἄνθρωπο. Στόν τομέα τῆς πολιτικῆς, οἱ γερμανοί ἔχουν *σκεφτεῖ* ἐκεῖνο πού ἄλλοι λαοί ἔχουν *κάμει*. Ἡ Γερμανία ἦταν ἡ *θεωρητική συνείδησή* τους. Ἡ ἀφαίρεση καί ἡ ὑπεροψία τῆς σκέψης της συμβάδιζαν πάντα μέ τόν μονόπλευρο χαρακτήρα καί τήν κατωτερότητα τῆς πραγματικότητάς της. Ἄν λοιπόν τό *status quo* τοῦ *γερμανικοῦ κρατικοῦ συστήματος* ἐκφράζει τήν ὁλοκλήρωση τοῦ *ancien régime* — αὐτό τό ἀγκάθι στή σάρκα τοῦ σύγχρονου κράτους — , τό *status quo* τῆς

*γερμανικῆς ἐπιστήμης γιά τό κράτος* ἐκφράζει τόν *ἀνολοκλήρωτο χαρακτήρα τοῦ σύγχρονου κράτους*, τήν ἐλαττωματικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ ὀργανισμοῦ του.

Ἤδη ὡς ἀποφασιστικός ἀντίπαλος τῆς προηγούμενης μορφῆς τῆς *γερμανικῆς* πολιτικῆς συνείδησης, ἡ κριτική τῆς ἀφηρημένης φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τελειώνει ὄχι στόν ἑαυτό της ἀλλά σέ *προβλήματα* πού γιά τή λύση τους ὑπάρχει ἕνα μόνο μέσο: ἡ *πρακτική*.

Μπαίνει τό ἐρώτημα: μπορεῖ ἡ Γερμανία νά φτάσει σέ μιά πρακτική à la hauteur des principes*, δηλαδή σέ μιάν *ἐπανάσταση*, πού θά τήν ἀνεβάζει ὄχι μόνο στό *ἐπίσημο ἐπίπεδο* τῶν σύγχρονων ἐθνῶν, ἀλλά στό *ἀνθρώπινο ὕψος*, πού θά εἶναι τό ἄμεσο μέλλον αὐτῶν τῶν ἐθνῶν;

Τό ὅπλο τῆς κριτικῆς δέν μπορεῖ βέβαια ν' ἀντικαταστήσει τήν κριτική τῶν ὅπλων, ἡ ὑλική δύναμη πρέπει ν' ἀνατραπεῖ ἀπό ὑλική δύναμη, ὅμως καί ἡ θεωρία γίνεται ὑλική δύναμη μόλις κατακτήσει τίς μάζες. Ἡ θεωρία εἶναι ἱκανή νά κατακτήσει τίς μάζες μόλις ἀποδείξει ad hominem**, καί ἀποδείχνει ad hominem, μόλις γίνει ριζοσπαστική. Νά εἶσαι ριζοσπαστικός σημαίνει νά πιάνεις τό πράγμα ἀπό τή ρίζα. Ἡ ρίζα ὅμως γιά τόν ἄνθρωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Φανερή ἀπόδειξη τοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῆς γερμανικῆς θεωρίας, ἑπομένως τῆς πρακτικῆς της ἐνεργητικότητας, εἶναι τό ξεκίνημά της ἀπό τήν ἀποφασιστική, *θετική* κατάργηση τῆς θρησκείας. Ἡ κριτική τῆς θρησκείας τελειώνει μέ τή διδασκαλία

---

* Στό ὕψος τῶν ἀρχῶν.

** Argumentum ad hominem – *ἐπιχείρημα πρός τόν ἄνθρωπο*. ἐδῶ: ἐπιχείρημα κομμένο στά μέτρα τῆς κατανόησης τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου (ἀναγνώστη, ἀκροατῆ κτλ.).

ὅτι *ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό ὕψιστο ὄν γιά τόν ἄνθρωπο*, ἑπομένως μέ τήν *κατηγορική προσταγή ν' ἀνατραποῦν ὅλες οἱ σχέσεις*, ὅπου ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα ταπεινωμένο, ὑποδουλωμένο, ἐγκαταλειμμένο, καταφρονεμένο ὄν, σχέσεις πού δέν μποροῦν νά εἰκονιστοῦν καλύτερα παρά μέ τήν ἀναφώνηση ἑνός γάλλου μπρός σέ μιά σχεδιαζόμενη φορολογία ἐπί τῶν σκύλων: Κακόμοιρα σκυλιά! Θέλουν νά σᾶς μεταχειρίζονται σάν ἀνθρώπους!

Ἀκόμα καί ἱστορικά, ἡ θεωρητική χειραφέτηση ἔχει μιάν εἰδικά πρακτική σημασία γιά τή Γερμανία. Τό *ἐπαναστατικό* παρελθόν τῆς Γερμανίας εἶναι πράγματι θεωρητικό, εἶναι ἡ Μεταρύθμιση. Ὅπως τότε ἡ ἐπανάσταση ἄρχισε μέσα στό μυαλό τοῦ *καλόγερου*, ἔτσι καί τώρα ἀρχίζει μέσα στό μυαλό τοῦ *φιλόσοφου*.

Ὁ *Λούθηρος* νίκησε βέβαια τή δουλεία ἀπό *εὐλάβεια*, γιατί ἔβαλε στή θέση της τή δουλεία ἀπό *πεποίθηση*. Σύντριψε τήν πίστη στήν αὐθεντία γιατί ἀποκατάστησε τήν αὐθεντία τῆς πίστης. Μετάτρεψε τούς παπάδες σέ λαϊκούς γιατί μετάτρεψε τούς λαϊκούς σέ παπάδες. Ἀπελευθέρωσε τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν ἐξωτερική θρησκευτικότητα, γιατί ἔκανε τή θρησκευτικότητα νά γίνει ἡ ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Χειραφέτησε τό σῶμα ἀπό τίς ἁλυσίδες, γιατί ἁλυσόδεσε τήν καρδιά.

Ἄν ὅμως ὁ προτεσταντισμός δέν ἦταν ἡ σωστή λύση, ἦταν ἡ σωστή τοποθέτηση τοῦ προβλήματος. Ἐκεῖνο πού χρειαζόταν τώρα δέν ἦταν πιά ὁ ἀγώνας τοῦ λαϊκοῦ ἐναντίον τοῦ *ἔξω ἀπ' αὐτόν παπᾶ*, ἀλλά ὁ ἀγώνας του ἐναντίον τοῦ *δικοῦ του ἐσωτερικοῦ παπᾶ*, τῆς δικῆς του *παπαδίστικης φύσης*. Κι ἄν ἡ προτεστάντικη μετατροπή τῶν γερμανῶν λαϊκῶν σέ παπάδες χειραφέτησε τούς λαϊκούς πάπες, δηλαδή τούς

*πρίγκηπες* μαζί μέ τόν κλῆρο τους, τούς προνομιούχους καί φιλισταίους, ἡ φιλοσοφική μετατροπή τῶν παπαδοποιημένων γερμανῶν σέ ἀνθρώπους θά χειραφετήσει τόν *λαό*. Ὅπως ὅμως ἡ χειραφέτηση δέν ἐπρόκειτο νά σταματήσει στούς πρίγκηπες, ἔτσι καί ἡ *ἐγκοσμίωση* τῶν κτημάτων δέν πρόκειται νά σταματήσει μέ τήν *ἁρπαγή τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας*, πού πρώτη ἡ ὑποκρίτρια Πρωσία ἔθεσε σ' ἐφαρμογή. Τότε, ὁ Πόλεμος τῶν χωρικῶν — τό πιό ριζοσπαστικό γεγονός τῆς γερμανικῆς ἱστορίας — ναυάγησε ἐξαιτίας τῆς θεολογίας. Σήμερα, πού ἡ θεολογία ἡ ἴδια εἶναι ναυαγημένη, τό πιό ἀνελεύθερο γεγονός τῆς γερμανικῆς ἱστορίας — τό δικό μας *status quo* — θά τσακιστεῖ πάνω στή φιλοσοφία. Τήν παραμονή τῆς μεταρύθμισης ἡ ἐπίσημη Γερμανία ἦταν ὁ πιό ἀγόγγυστος δοῦλος τῆς Ρώμης. Τή μέρα τῆς ἐπανάστασής της εἶναι ὁ ἀγόγγυστος δοῦλος κάποιου μικρότερου ἀπό τή Ρώμη: τῆς Πρωσίας καί τῆς Αὐστρίας, τῶν ἀπελέκητων γιοῦνκερς καί τῶν φιλισταίων.

Ὡστόσο, μιά κεφαλαιώδης δυσκολία φαίνεται νά ὀρθώνεται ἐνάντια σέ μιά *ριζική* γερμανική ἐπανάσταση.

Οἱ ἐπαναστάσεις ἔχουν, πράγματι, ἀνάγκη ἀπό ἕνα *παθητικό* στοιχεῖο, ἀπό μιά *ὑλική* βάση. Ἡ θεωρία πραγματώνεται πάντα σ' ἕνα λαό μόνο στόν βαθμό πού εἶναι ἡ πραγμάτωση τῶν ἀναγκῶν του. Στήν πελώρια διάσταση ἀνάμεσα στίς ἀπαιτήσεις τῆς γερμανικῆς σκέψης καί τίς ἀπαιτήσεις τῆς γερμανικῆς πραγματικότητας ἀντιστοιχεῖ ἄραγε ἡ ἴδια διάσταση τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν μέ τό κράτος καί μέ τήν ἴδια; Οἱ θεωρητικές ἀνάγκες θά γίνουν ἄραγε ἄμεσα πρακτικές ἀνάγκες; Δέν ἀρκεῖ ἡ σκέψη νά τείνει πρός

τήν πραγμάτωση· χρειάζεται ἡ πραγματικότητα ἡ ἴδια νά τείνει πρός τή σκέψη.

Ἡ Γερμανία ὅμως δέν ἀνέβηκε ταυτόχρονα μέ τά σύγχρονα ἔθνη στίς ἐνδιάμεσες βαθμίδες τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης. Δέν ἔχει κάν φτάσει πρακτικά τίς βαθμίδες πού ἔχει ξεπεράσει θεωρητικά. Πῶς θά μποροῦσε νά ὑπερπηδήσει, μ' ἕνα *salto mortale*, ὄχι μόνο τούς δικούς της φραγμούς ἀλλά συνάμα καί τούς φραγμούς πού συναντοῦν τά σύγχρονα ἔθνη, τούς φραγμούς πού στήν πραγματικότητα πρέπει νά νιώθει καί νά ἐπιδιώκει ὡς ἀπελευθέρωση ἀπό τούς δικούς της πραγματικούς φραγμούς; Μιά ριζική ἐπανάσταση δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά μόνο ἐπανάσταση ριζικῶν ἀναγκῶν, πού γιά τή γέννησή τους φαίνεται νά μήν ὑπάρχουν ἀκριβῶς οὔτε οἱ προϋποθέσεις οὔτε τό κατάλληλο ἔδαφος.

Ἄν ὅμως ἡ Γερμανία συνόδεψε τήν ἀνάπτυξη τῶν σύγχρονων ἐθνῶν μέ τήν ἀφηρημένη δραστηριότητα τῆς σκέψης, δίχως νά πάρει ἐνεργό μέρος στούς πραγματικούς ἀγῶνες αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης, ἀπό τό ἄλλο μέρος συμμερίστηκε τά βάσανά της, δίχως νά μοιραστεῖ οὔτε τίς χαρές οὔτε τή μερική ἱκανοποίησή της. Στήν ἀφηρημένη δραστηριότητα ἀπό τό ἕνα μέρος, ἀντιστοιχεῖ τό ἀφηρημένο βάσανο ἀπό τό ἄλλο. Γι' αὐτό, ἡ Γερμανία θά βρεθεῖ μιάν ὡραία πρωία στό ἐπίπεδο τῆς εὐρωπαϊκῆς παρακμῆς προτοῦ νά ἔχει ποτέ βρεθεῖ στό ἐπίπεδο τῆς εὐρωπαϊκῆς χειραφέτησης. Θά μπορούσαμε νά τή συγκρίνουμε μ' ἕναν *εἰδωλολάτρη* πού μαραζώνει ἀπό τίς ἀρρώστιες τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἄν τώρα ἐξετάσουμε τίς *γερμανικές κυβερνήσεις*, θά δοῦμε ὅτι οἱ σημερινές συνθῆκες, ἡ κατάσταση τῆς Γερμανίας, ὁ χαρακτήρας τῆς γερμανικῆς παι-

δείας καί, τέλος, τό δικό τους ἀλάθητο ἔνστικτο, τίς σπρώχνουν νά συνδυάζουν τά *πολιτισμένα ἐλαττώματα τοῦ σύγχρονου κρατικοῦ κόσμου* — πού τά πλεονεκτήματά του ἐμεῖς δέν τά χαιρόμαστε — μέ τά *βάρβαρα ἐλαττώματα* τοῦ *ancien régime*, πού τά ἀπολαύουμε πέρα γιά πέρα. Γι' αὐτό, ἡ Γερμανία πρέπει νά συμμετέχει ὅλο καί περισσότερο, ἄν ὄχι στίς λογικές, τουλάχιστο στίς ἄλογες πλευρές κι αὐτῶν ἀκόμα τῶν κρατικῶν δομῶν πού βρίσκονται πέρα ἀπό τό *status quo* της. Ὑπάρχει λχ. στόν κόσμο καμιά χώρα πού νά συμμερίζεται μέ τόσην ἀφέλεια ὅλες τίς αὐταπάτες τοῦ συνταγματικοῦ πολιτικοῦ συστήματος δίχως νά συμμερίζεται τίς πραγματικότητές του, μέ ὅση τό κάνει ἡ λεγόμενη συνταγματική Γερμανία; Ἤ μήπως χρειαζόταν κάποια φαεινή ἰδέα τῆς γερμανικῆς κυβέρνησης γιά νά συνδέσει τά μαρτύρια τῆς λογοκρισίας μέ τά μαρτύρια τῶν γαλλικῶν νόμων τοῦ Σεπτέμβρη*, πού προϋποθέτουν τήν ἐλευθερία τοῦ Τύπου; Ὅπως στό ρωμαϊκό Πάνθεον ἔβρισκε κανείς θεούς ὅλων τῶν ἐθνῶν, ἔτσι καί στήν Ἁγία Γερμανική Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία βρίσκει κανείς τά *ἁμαρτήματα* ὅλων τῶν κρατικῶν μορφῶν. Τό ὅτι ὁ ἐκλεκτικισμός αὐτός θά φτάσει ἕνα ἀνυποψίαστο μέχρι τώρα ὕψος, τό ἐγγυᾶται ἰδιαίτερα ἡ *πολιτικο-αισθητική λιχουδιά* ἑνός γερμανοῦ βασιλιᾶ**, πού σκοπεύει νά παίξει ὅλους τούς ρόλους τῆς μοναρχίας,

---

* Νόμοι τοῦ Σεπτέμβρη — ἀντιδραστικοί νόμοι πού ἐξέδωσε ἡ γαλλική κυβέρνηση τόν Σεπτέμβρη τοῦ 1835· περιόριζαν τά δικαστήρια τῶν ἐνόρκων καί εἰσῆγαν μέτρα κατά τοῦ Τύπου. Γιά τόν Τύπο, εἰδικά, προβλέπονταν αὔξηση τῶν χρηματικῶν ἐγγυήσεων γιά τίς περιοδικές ἐκδόσεις, καθώς καί ποινές φυλάκισης καί μεγάλα χρηματικά πρόστιμα γιά ἐπιθέσεις κατά τῆς ἰδιοκτησίας καί τοῦ ὑφιστάμενου πολιτικοῦ καθεστῶτος.

** Τοῦ Φρειδερίκου - Γουλιέλμου τοῦ 4ου.

τόσο τῆς φεουδαρχικῆς ὅσο καί τῆς γραφειοκρατικῆς, τόσο τῆς ἀπόλυτης ὅσο καί τῆς συνταγματικῆς, τόσο τῆς αὐταρχικῆς ὅσο καί τῆς δημοκρατικῆς, ἄν ὄχι στό πρόσωπο τοῦ λαοῦ, ἀσφαλῶς στό *δικό του* πρόσωπο, ἄν ὄχι γιά τόν λαό, ἀσφαλῶς γι' αὐτόν *τόν ἴδιο. Ἡ Γερμανία, αὐτή ἡ ἀθλιότητα τοῦ πολιτικοῦ παρόντος πού σχημάτισε ἕνα δικό της κόσμο* δέν θά μπορέσει νά γκρεμίσει τούς ἰδιαίτερους γερμανικούς φραγμούς, δίχως νά γκρεμίσει τόν καθολικό φραγμό τοῦ πολιτικοῦ παρόντος.

Τό οὐτοπικό ὄνειρο γιά τή Γερμανία δέν εἶναι ἡ *ριζική ἐπανάσταση*, δέν εἶναι ἡ *πανανθρώπινη* χειραφέτηση, ἀλλά ἀντίθετα ἡ μερική, ἡ πολιτική *μόνο* ἐπανάσταση, ἡ ἐπανάσταση πού ἀφήνει ὄρθιους τούς στύλους τοῦ σπιτιοῦ. Σέ τί πάνω στηρίζεται μιά μερική, μιά πολιτική μόνο ἐπανάσταση; Πάνω στό γεγονός ὅτι *ἕνα τμῆμα τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν* χειραφετεῖται καί φτάνει στήν *καθολική* κυριαρχία, πάνω στό γεγονός ὅτι μιά ὁρισμένη τάξη ἀναλαβαίνει τήν καθολική χειραφέτηση τῆς κοινωνίας μέ ἀφετηρία τήν *ἰδιαίτερη κατάστασή* της. Ἡ τάξη αὐτή ἀπελευθερώνει ὁλόκληρη τήν κοινωνία, ἀλλά μόνο μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ὁλόκληρη ἡ κοινωνία βρίσκεται στήν κατάσταση αὐτῆς τῆς τάξης, δηλαδή κατέχει, λογουχάρη, *χρήματα* καί *μόρφωση* ἤ μπορεῖ νά τ' ἀποκτήσει καταρέσκειαν.

Καμιά τάξη τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν δέν μπορεῖ νά παίξει τοῦτο τόν ρόλο δίχως νά προκαλέσει μιά στιγμή ἐνθουσιασμοῦ μέσα της καί μέσα στή μάζα, μιά στιγμή ὅπου ἡ τάξη αὐτή συναδελφώνεται καί συγχωνεύεται μέ ὁλόκληρη τήν κοινωνία, πού οἱ ἄνθρωποι τή μπερδεύουν μέ τήν κοινωνία καί τήν ἀντιλαμβάνονται καί τήν ἀναγνωρίζουν σάν τόν *κα-*

*θολικό ἀντιπρόσωπό* της· μιά στιγμή ὅπου οἱ ἀπαιτήσεις της καί τά δικαιώματά της εἶναι πράγματι ἀπαιτήσεις καί δικαιώματα τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας· μιά στιγμή ὅπου ἡ τάξη αὐτή εἶναι πραγματικά τό κεφάλι καί ἡ καρδιά τῆς κοινωνίας. Μόνο στό ὄνομα τῶν καθολικῶν δικαιωμάτων τῆς κοινωνίας, μιά ἰδιαίτερη τάξη μπορεῖ νά διεκδικήσει γιά τόν ἑαυτό της τήν καθολική κυριαρχία. Γιά νά κυριέψει αὐτή τήν ἀπελευθερωτική θέση καί, ἑπομένως, γιά νά ἐκμεταλλευθεῖ πολιτικά ὅλους τούς τομεῖς τῆς κοινωνίας πρός τό συμφέρον τοῦ ἰδιαίτερου τομέα της, δέν ἀρκοῦν μόνο ἡ ἐπαναστατική ἐνεργητικότητα καί ἡ πνευματική αὐτοσυνείδηση. Γιά νά συμπέσουν ἡ *ἐπανάσταση ἑνός λαοῦ* καί ἡ *χειραφέτηση μιᾶς ἰδιαίτερης τάξης* τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, γιά νά θεωρηθεῖ μιά κατάσταση σάν κατάσταση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, πρέπει, ἀντίστροφα, ὅλα τά κουσούρια τῆς κοινωνίας νά συγκεντρωθοῦν σέ μιάν ἄλλη τάξη, πρέπει μιά ὁρισμένη κατάσταση νά εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ γενικοῦ σκανδάλου, ἡ ἐνσάρκωση τοῦ καθολικοῦ φραγμοῦ, πρέπει μιά ξεχωριστή κοινωνική σφαίρα νά θεωρεῖται σάν τό *δημόσια ἀναγνωρισμένο ἔγκλημα* ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, ἔτσι πού ἡ ἀπελευθέρωση ἀπό τούτη τή σφαίρα νά φαίνεται σάν ἡ καθολική αὐτοαπελευθέρωση. Γιά νά γίνει *μιά* τάξη ἡ κατεξοχήν τάξη τῆς ἀπελευθέρωσης, πρέπει, ἀντίστροφα, μιά ἄλλη τάξη νά εἶναι ὁλοφάνερα ἡ τάξη τῆς καταδυνάστευσης. Ἡ ἀρνητική γενική σημασία τῆς γαλλικῆς ἀριστοκρατίας καί τοῦ γαλλικοῦ κλήρου καθόρισε τή θετική γενική σημασία τῆς ἄμεσα γειτονεύουσας καί ἀντιτασσόμενης τάξης, τῆς *ἀστικῆς τάξης*.

Ὡστόσο, ἀπό τήν καθεμιά ξεχωριστή τάξη στή

Γερμανία λείπουν ὄχι μόνο ἡ συνέπεια, ἡ ὀξυδέρκεια, τό θάρρος, ἡ ἀπροκαταληψία, πού θά μποροῦσαν νά τή στιγματίσουν σάν τόν ἀρνητικό ἐκπρόσωπο τῆς κοινωνίας. Ἀπό κάθε τάξη λείπουν ἐξίσου ἐκείνη ἡ μεγαλοψυχία πού ταυτίζεται, ἄν καί προσωρινά, μέ τήν ψυχή τοῦ λαοῦ, ἐκεῖνος ὁ οἶστρος πού ἐμψυχώνει τήν ὑλική δύναμη ὥς τήν πολιτική ἐξουσία, ἐκείνη ἡ ἐπαναστατική ἀποκοτιά πού πετάει κατάμουτρα στόν ἀντίπαλο τά αὐθάδικα λόγια: *δέν εἶμαι τίποτα, καί θά ἔπρεπε νά εἶμαι τό πᾶν*. Τό κύριο στήριγμα τῆς γερμανικῆς ἠθικῆς καί ἐντιμότητας, ὄχι μόνο τῶν ἀτόμων, ἀλλά καί τῶν τάξεων, ἀποτελεῖται, ἀντίθετα, ἀπό ἐκεῖνον τόν *σεμνό ἐγωισμό* πού ἐκδηλώνει τή στενομυαλιά του καί τήν ἀφήνει νά ἐκδηλώνεται ἐναντίον του. Γι' αὐτό, ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες τῆς γερμανικῆς κοινωνίας δέν εἶναι δραματική, ἀλλά ἐπική. Ἡ καθεμιά τους ἀρχίζει νά ἀντιλαμβάνεται τόν ἑαυτό της καί νά βολεύεται πλάι στίς ἄλλες μέ τίς ἰδιαίτερες ἀπαιτήσεις της, ὄχι ὅταν ἀρχίζουν νά τήν καταπιέζουν, ἀλλά ὅταν οἱ περιστάσεις ἀρχίζουν νά δημιουργοῦν — δίχως τή δική της σύμπραξη — ἕνα κοινωνικό ἔρεισμα πού πάνω του νά μπορεῖ, μέ τή σειρά της, ν' ἀσκεῖ πίεση. Ἀκόμα καί ἡ *ἠθική αὐτοσυνείδηση τῆς γερμανικῆς μεσαίας τάξης* στηρίζεται μόνο στή συνείδηση τοῦ ὅτι εἶναι ὁ κοινός ἐκπρόσωπος τῆς φιλισταίικης μετριότητας ὅλων τῶν ἄλλων τάξεων. Γι' αὐτό, ὄχι μόνο οἱ γερμανοί βασιλιάδες φτάνουν ἄκαιρα στόν θρόνο, ἀλλά καί ἡ κάθε σφαίρα τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν δοκιμάζει τήν ἧττα της προτοῦ πανηγυρίσει τή νίκη της, στήνει τούς δικούς της φραγμούς προτοῦ ξεπεράσει τούς φραγμούς πού τῆς ἔχουν ἀντιπαραταχθεῖ, ἐκδηλώνει τή στενόκαρδη

οὐσία της προτοῦ μπορέσει νά ἐκδηλώσει τή μεγαλόψυχη οὐσία της, ἔτσι πού ἀκόμα καί ἡ εὐκαιρία νά παίξει κάποιο μεγάλο ρόλο ἔχει πάντα παρέλθει προτοῦ ἀκόμα ἐμφανιστεῖ, ἔτσι πού ἡ κάθε τάξη ὅταν ἀρχίζει τόν ἀγώνα ἐνάντια στήν τάξη πού στέκει ἀπό πάνω της, βρίσκεται κιόλας μπλεγμένη στόν ἀγώνα μέ τήν τάξη πού στέκει ἀπό κάτω της. Γι' αὐτό οἱ πρίγκηπες βρίσκονται σέ ἀγώνα μέ τόν βασιλιά, ὁ γραφειοκράτης σέ ἀγώνα μέ τούς εὐγενεῖς, ὁ ἀστός σέ ἀγώνα μέ ὅλους αὐτούς, ἐνῶ ὁ προλετάριος ἀρχίζει κιόλας νά βρίσκεται σέ ἀγώνα μέ τόν ἀστό. Ἡ μεσαία τάξη ἀκόμα δέν τολμᾶ καλά-καλά νά ἐκφράσει ἀπό τή δική της ἄποψη τήν ἰδέα τῆς χειραφέτησης καί ἤδη ἡ ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καθώς καί ἡ πρόοδος τῆς πολιτικῆς θεωρίας κηρύχνουν ἀπαρχαιωμένη ἤ τουλάχιστο προβληματική τήν ἴδια αὐτή ἄποψη.

Στή Γαλλία ἀρκεῖ ἕνας νά εἶναι κάτι γιά νά θέλει νά εἶναι τό πᾶν. Στή Γερμανία δέν μπορεῖ ἕνας νά εἶναι κάτι ἄν δέν παραιτηθεῖ ἀπό τά πάντα. Στή Γαλλία ἡ μερική χειραφέτηση εἶναι ἡ βάση τῆς καθολικῆς χειραφέτησης. Στή Γερμανία, ἡ καθολική χειραφέτηση εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιά τήν κάθε μερική χειραφέτηση. Στή Γαλλία ἡ πλήρης ἐλευθερία θά προκύψει ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς βαθμιαίας ἀπελευθέρωσης· στή Γερμανία ἀπό τό ἀδύνατο μιᾶς τέτιας ἀπελευθέρωσης. Στή Γαλλία ἡ κάθε λαϊκή τάξη εἶναι ἕνας *πολιτικός ἰδεαλιστής* καί νιώθει πρίν ἀπ' ὅλα ὄχι σάν ξεχωριστή τάξη, ἀλλά σάν ἐκπρόσωπος τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν γενικά. Ὁ ρόλος *ἐκείνου πού χειραφετεῖ* περνᾶ διαδοχικά, μέ δραματική κίνηση, στίς διάφορες τάξεις τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ, ὥσπου φτάνει τελικά στήν τάξη πού πραγ-

ματώνει τήν κοινωνική ἐλευθερία, ὄχι πιά μέ βάση ὁρισμένες συνθῆκες πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο, καί πού δημιουργήθηκαν ὡστόσο ἀπό τήν ἀνθρώπινη κοινωνία, ἀλλά ἀντίστροφα ὀργανώνει ὅλες τίς συνθῆκες τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης μέ ἀφετηρία τήν κοινωνική ἐλευθερία. Στή Γερμανία, ἀπεναντίας, ὅπου ἡ πρακτική ζωή εἶναι τόσο μή πνευματική ὅσο μή πρακτική εἶναι ἡ πνευματική ζωή καμιά τάξη τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν δέν νιώθει τήν ἀνάγκη οὔτε τήν ἱκανότητα γιά καθολική χειραφέτηση, ὅσο δέν τή σπρώχνουν σ' αὐτό ἡ *ἄμεση* κατάστασή της, ἡ *ὑλική* της ἀνάγκη, οἱ *ἴδιες οἱ ἁλυσίδες* της.

Ποῦ εἶναι λοιπόν ἡ θετική δυνατότητα τῆς γερμανικῆς χειραφέτησης;

*Ἀπάντηση*: στή διαμόρφωση μιᾶς τάξης μέ *ριζικές ἁλυσίδες*, μιᾶς τάξης τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, πού νά μήν εἶναι τάξη τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν, ἑνός στρώματος πού εἶναι ἡ διάλυση ὅλων τῶν στρωμάτων, μιᾶς σφαίρας πού τά καθολικά της βάσανα νά τήν κάνουν νά ἔχει καθολικό χαρακτήρα· πού δέν ζητάει καμιά *ἰδιαίτερη δικαιοσύνη*, ἐφόσον ἐνάντιά της ἀσκεῖται ὄχι μιά *ἰδιαίτερη ἀδικία*, ἀλλά ἡ *ἀδικία γενικά*· πού μπορεῖ νά ἐπικαλεῖται ὄχι πιά ἕνα *ἱστορικό* δικαίωμα, ἀλλά μόνο τό *ἀνθρώπινο* δικαίωμα· πού δέν βρίσκεται σέ μονόπλευρη ἀντίθεση μέ τίς συνέπειες, ἀλλά σέ ὁλόπλευρη ἀντίθεση μέ τίς προϋποθέσεις τοῦ γερμανικοῦ κρατικοῦ συστήματος· μιᾶς σφαίρας, τέλος, πού δέν μπορεῖ νά χειραφετηθεῖ ἡ ἴδια δίχως νά χειραφετηθεῖ ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνίας καί, ἔτσι, νά χειραφετήσει ὅλες τίς ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνίας· πού, κοντολογῆς, εἶναι ἡ *πλήρης ἀπώλεια* τοῦ ἀνθρώπου καί μπορεῖ, ἑπομένως, νά ξανακερδίσει τόν ἑαυτό της

μόνο μέ τό *πλῆρες ξανακέρδισμα* τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό τό ἀποτέλεσμα τῆς διάλυσης τῆς κοινωνίας, σάν ἰδιαίτερο στρῶμα, εἶναι τό *προλεταριάτο.*

*Τό προλεταριάτο ἐμφανίζεται στή Γερμανία μόνον ὅταν ἀρχίζει νά εἰσβάλλει ἐκεῖ τό βιομηχανικό* κίνημα, γιατί τό προλεταριάτο διαμορφώνεται ὄχι ἀπό τή φτώχεια πού *γεννιέται φυσιολογικά*, ἀλλά ἀπό τή φτώχεια πού *δημιουργεῖται τεχνητά*, ὄχι ἀπό τή μάζα τῶν ἀνθρώπων πού *λυγάει* μηχανικά κάτω ἀπό τά βάρη τῆς κοινωνίας, ἀλλά ἀπό τή μάζα τῶν ἀνθρώπων πού προέρχονται ἀπό τή *γοργή διάλυσή* της, κυρίως ἀπό τή διάλυση τοῦ μεσαίου στρώματος — νά ποιοί εἶναι οἱ παράγοντες τῆς διαμόρφωσης τοῦ προλεταριάτου, μ᾽ ὅλο πού βαθμιαῖα μπαίνουν στίς γραμμές του, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, καί ἡ φυσιολογική φτώχεια καί τό χριστιανο-γερμανικό στρῶμα τῶν δουλοπάροικων.

Ὅταν τό προλεταριάτο προμηνάει τή *διάλυση τῆς μέχρι τώρα παγκόσμιας τάξης πραγμάτων*, ἐκφράζει ἁπλῶς τό *μυστικό τῆς ἴδιας του τῆς ὕπαρξης*, ἀφοῦ τό ἴδιο *εἶναι ἡ οὐσιαστική* διάλυση αὐτῆς τῆς παγκόσμιας τάξης πραγμάτων. Ἄν τό προλεταριάτο ἀπαιτεῖ τήν *ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας*, ἁπλῶς ὑψώνει σέ *θεμελιακή ἀρχή τῆς κοινωνίας* αὐτό πού ἡ κοινωνία ἔχει ὑψώσει σέ *δική του* ἀρχή, αὐτό πού μέσα *του* εἶναι ἤδη ἐνσωματωμένο δίχως τή δική του σύμπραξη σάν ἀρνητικό ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνίας. Τό προλεταριάτο ἔχει, ἑπομένως, ἀπέναντι στόν κόσμο πού γεννιέται, τό ἴδιο δικαίωμα πού ἔχει ὁ *γερμανός βασιλιάς* ἀπέναντι στόν κόσμο πού ἔχει ἤδη γίνει, ὅταν ἀποκαλεῖ τόν λαό λαό *του*, ὅπως ἀκριβῶς ἀποκαλεῖ τό ἄλογο ἄλογό *του*. Ὁ βασιλιάς κηρύσσοντας τόν λαό ἀτομική ἰδιοκτησία του, ἐκφράζει ἁ-

πλῶς τό γεγονός ὅτι ὁ ἀτομικός ἰδιοκτήτης εἶναι βασιλιάς.

Ὅπως ἡ φιλοσοφία βρίσκει στό προλεταριάτο τά *ὑλικά* ὅπλα της, ἔτσι καί τό προλεταριάτο βρίσκει στή φιλοσοφία τά *πνευματικά* ὅπλα του καί μόλις ἡ ἀστραπή τῆς σκέψης εἰσδύσει βαθιά σέ τοῦτο τό ἀμόλυντο λαϊκό ἔδαφος θά πραγματωθεῖ ἡ χειραφέτηση τοῦ *γερμανοῦ* σέ *ἄνθρωπο*.

Ἡ μόνη *πρακτικά* δυνατή ἀπελευθέρωση τῆς Γερμανίας εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τῆς θεωρίας ἐκείνης πού διακηρύσσει πώς ὁ ἄνθρωπος εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο τό ὑπέρτατο ὄν. Στή Γερμανία, ἡ χειραφέτηση ἀπό τόν *Μεσαίωνα* εἶναι δυνατή μόνο ὡς χειραφέτηση συνάμα κι ἀπό τίς *ἐπιμέρους* νίκες κατά τοῦ Μεσαίωνα. Στή Γερμανία δέν μπορεῖ νά συντριβεῖ *κανένα εἶδος δουλείας δίχως νά συντριβεῖ κάθε* εἶδος δουλείας. Ἡ *θεμελιακή* Γερμανία δέν μπορεῖ νά κάνει τήν ἐπανάσταση δίχως ν' ἀρχίσει τήν ἐπανάσταση *ἀπό τά θεμέλια*. Ἡ *χειραφέτηση τοῦ γερμανοῦ* εἶναι ἡ *χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου*. Τό *κεφάλι* αὐτῆς τῆς χειραφέτησης εἶναι ἡ *φιλοσοφία*, ἡ *καρδιά* της τό *προλεταριάτο*. Ἡ φιλοσοφία δέν μπορεῖ νά γίνει πραγματικότητα δίχως τή μετατροπή τῆς φιλοσοφίας σέ πραγματικότητα.

Ὅταν ἐκπληρωθοῦν ὅλοι οἱ ἐσωτερικοί ὅροι, ἡ *μέρα τῆς γερμανικῆς ἀνάστασης* θ' ἀναγγελθεῖ μέ τό *λάλημα τοῦ γαλατικοῦ ἀλέκτορα*.

Γράφτηκε ἀπό τόν Μάρξ στά τέλη 1843 — Γενάρη 1844. Δημοσιεύτηκε στό περιοδικό Deutsch - Französische Jahrbücher τό 1844.

Πολιτική ἰσότητα καί ἀνθρώπινη χειραφέτηση: αὐτός θά μποροῦσε νά εἶναι ὁ ὑπότιτλος τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Μάρξ, πού θεωρεῖται ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα νεανικά του γραφτά. Τό πέρασμα ἀπό τόν καθαρό δημοκρατικό ριζοσπαστισμό στήν ἐπαναστατική ἀντίληψη τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ καί τόν κομμουνισμό διαγράφεται πολύ καθαρά μέσα ἀπό τίς σελίδες τοῦ «Ἑβραϊκοῦ ζητήματος». Τό ἔργο, γραμμένο τό φθινόπωρο τοῦ 1843, ἀποτελεῖ κριτική σέ δύο γραφτά τοῦ Μπροῦνο Μπάουερ καί συγκεκριμενοποιεῖ πρῶτο, τήν ἀνθρώπινη χειραφέτηση σάν κοινωνική χειραφέτηση καί, δεύτερο, ἀναλύει μέ τρόπο ὁλοκληρωμένο τή σχέση μεταξύ πολιτικοῦ κράτους καί κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Ἐπίσης ἀποδείχνει πώς ἡ «πολιτική» ἰσότητα τοῦ δημοκρατικοῦ κράτους προϋποθέτει τήν ἀνισότητα στήν ἀτομική ἰδιοκτησία, τήν ἐκπαίδευση, τήν ἀπασχόληση. Ἡ ἀνθρώπινη χειραφέτηση πρέπει, σύμφωνα πάντοτε μέ τόν Μάρξ, νά ἀναζητηθεῖ στό πεδίο τοῦ ἐπαναστατικοῦ μετασχηματισμοῦ, πού εἶναι ἡ κατάργηση τοῦ κράτους σάν ὀργάνου ἐξουσίας διακεκριμένου ἀπό τήν κοινωνία. Ἔτσι κάθε φιλοσοφική κριτική καί προοπτική πού περιορίζεται μέσα στά πλαίσια τῆς πολιτικῆς καί δέν ἀγγίζει τήν κοινωνία τῶν ἰδιωτῶν δέν εἶναι γιά τόν Μάρξ τοῦ «Ἑβραϊκοῦ ζητήματος» παρά ἰδεολογική αὐταπάτη.